

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EDEBÎ ÇEVRE

Ömer Faruk KARAKUŞ

Doktora Tezi

Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Nurullah YILMAZ

2023

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Ömer Faruk KARAKUŞ

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EDEBİ ÇEVRE

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Nurullah YILMAZ

ERZURUM-2023



TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Eyyûbîler Döneminde Edebî Çevre” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

17.11.2023

Ömer Faruk KARAKUŞ

Aslı ıslak imzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Nurullah YILMAZ danışmanlığında, Ömer Faruk KARAKUŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 17/ 11 / 2023 tarihinde savunulmuş ve Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Nurullah YILMAZ

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. İbrahim Ethem POLAT

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Asuman GÖKHAN

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mahmut ÜSTÜN

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
TRANSKRİPSİYON	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE KAPSAMI.....	IX
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	X
GİRİŞ	1
I. SİYASİ DURUM	1
A. Eyyûbîler Devleti'nin Kuruluşundan Önce Siyasî Durum.....	1
1. Haçlı Seferleri.....	3
2. Zengîler.....	5
B. Eyyûbîler Dönemi.....	7
1. Kuruluş Döneminde Eyyûbîler Devleti	7
2. Selâhaddîn Sonrası Eyyûbîler.....	23
II. SOSYAL DURUM VE İKTİSADÎ HAYAT.....	34
A. Sosyal Durum	34
B. İktisadî Hayat.....	39
C. İlmî ve Kültürel Hayat	41

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİİR

1.1. KLASİK ARAP ŞİİRİNE GENEL BİR BAKIŞ	46
1.2. EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE ŞİİR	49
1.2.1. İçerik Yönünden Özellikler	53
1.2.2. Lafız ve Üslup Özellikleri	56
1.3. EYYÛBÎLER DÖNEMİ ŞİİR TÜRLERİ.....	58
1.3.1. Medih/Övgü Şiirleri	58
1.3.2. Hiciv/Yergi Şiirleri.....	68
1.3.3. Mersiye/Ağıt Şiirleri	76
1.3.4. Gazel/Aşk Şiirleri.....	85

1.3.5. Tasvir/Betimleme Şiirleri	96
1.3.5.1. Tabiat Tasvirleri	97
1.3.5.2. Haşîş/Esrar Tasvirleri	102
1.3.5.3. Hamriyyât/Şarap Tasvirleri	107
1.3.5.4. Savaş ve Aletlerinin Tasviri	111
1.3.5.5. Satranç Tasviri	116
1.3.6. Fahr ve Hamâset /Övünme ve Kahramanlık Şiirleri	118
1.3.7. Gurbet/Özlem Şiirleri	121
1.3.8. ‘Îtâb ve Şekvâ/Serzeniş ve Yakınma Şiirleri.....	125
1.3.9. Dînî Şiirler.....	129
1.3.9.1. Hz. Peygamber’e Methiyeler	129
1.3.9.2. Zühd ve Tasavvuf Şiirleri	136

İKİNCİ BÖLÜM

NESİR

2.1. KLASİK ARAP NESİRİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	147
2.2. EYYÛBİLER DÖNEMİNDE NESİR	149
2.3. EYYÛBİLER DÖNEMİNDE NESİR TÜRLERİ	153
2.3.1. Hitâbet	153
2.3.2. Kitâbet	161
2.3.2.1. Dîvân Risâleleri/Resmî Yazılar	163
2.3.2.2. Askerî ve Savaş Risâleleri	169
2.3.2.2.1. Cihâda Teşvik Risâleleri.....	169
2.3.2.2.2. Fetihleri Müjdeleyen Risâleler.....	171
2.3.2.3. Tehdit Risâleleri	171
2.3.2.4. İhvâniyyât Risâleleri/Sosyal İçerikli Yazılar.....	173
2.3.2.4.1. Tebrik ve Ta‘ziye Yazıları	174
2.3.2.4.2. İstincâd, İstiğâse/ Yardım İsteme Konulu Risâleler	177
2.3.2.4.3. ‘Îtâb ve İ‘tizâr/Kınama ve Özür Dileme Yazıları	178
2.3.3.1. Vasfî /Tasvir İçerikli Risâleler	180
2.3.3.2. Av Konulu Tasvir Risâleleri.....	182
2.4.1. Makâmeler.....	184

2.5.1. Menâmât/Rüyaların Kayıt Altına Alınması	190
2.6.1. Mizah.....	197
SONUÇ.....	203
KAYNAKÇA	209
ÖZGEÇMİŞ.....	223

ÖZET**DOKTORA TEZİ****EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EDEBÎ ÇEVRE****Ömer Faruk KARAKUŞ****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Nurullah YILMAZ****2023, 223 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****Doç. Dr. Nurullah YILMAZ****Doç. Dr. İbrahim Ethem POLAT****Doç. Dr. Asuman GÖKHAN****Doç. Dr. Mahmut ÜSTÜN**

“Eyyûbîler Döneminde Edebî Çevre” başlıklı bu çalışmada Eyyûbîler sınırları içerisinde gerçekleştirilen şiir ve nesir bağlamındaki edebî faaliyetler incelenmiştir. Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde Eyyûbîlerin tarih sahnesinde yerini almadan önce genel olarak İslam dünyasının durumu hakkında kısa bilgiler verilmiş, Eyyûbîlerin bir süre Zengîlerin birlikteliğiyle Doğu topraklarına hâkimiyetindeki yaklaşık bir asırlık sürede vuku bulan siyasî, sosyal ve iktisadî şartlar ele alınmış, ardından dönemin ilmî ve kültürel durumuna değinilmiştir. Birinci bölümde Arap edebiyatının en önemli mirası olarak kaynak kabul edilen klasik Arap şiirinin, Cahiliye Dönemi’nden Eyyûbîler Dönemine kadar olan oluşum süreci ele alınmıştır. Hemen ardından çalışmanın esas konusunu teşkil eden Eyyûbîler şiirinin özellikleri ve konuları detaylıca sıralanarak dönemin öne çıkan önemli şairlerinden şiir örnekleri verilmiştir. İkinci bölümde ise Cahiliye Dönemi’nden itibaren Arap nesrinin tarihî gelişimi göz önüne alınarak Eyyûbîlerle birlikte şekil, içerik ve üslubundaki gelişimine tesir eden unsurlara değinilmiş, her nesir türünde örneklendirmeye gidilmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışmada elde edilen bulgular nesnel bir şekilde paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Eyyûbîler, Şiir, Nesir, Selâhaddîn Eyyûbî.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****LITERARY ENVIRONMENT IN THE AYYUBID PERIOD****Ömer Faruk KARAKUŞ****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Nurullah YILMAZ****2023, 223 Pages****Jury: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****Assoc. Prof. Nurullah YILMAZ****Assoc. Prof. İbrahim Ethem POLAT****Assoc. Prof. Asuman GÖKHAN****Assoc. Prof. Mahmut ÜSTÜN**

In this study titled as “Literary Environment in the Ayyubid Period”, literary activities in the context of poetry and prose carried out within the borders of the Ayyubid State are examined. Our study consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction section, brief information is given, in general, about the situation of the Islamic World before the Ayyubids took their place on the stage of history; the political, social and economic conditions that took place during the approximately one-century period when the Ayyubids, together with the Zengids, dominated the Eastern lands for a while, are discussed and then the scientific and cultural situation of the period is touched upon. In the first part, the formation process of classical Arabic poetry, which is considered as the most important heritage of Arabic literature, from the Age of Ignorance to the Period of the Ayyubids, is discussed. Afterwards, the characteristics and subjects of Ayyubid poetry, which constitutes the main subject of the study, are listed in detail and examples of poems from the prominent poets of the period are presented. In the second part, the historical development of Arabic prose since the Age of Ignorance is taken into consideration, and the elements that affected its development in form, content and style with the Ayyubids are mentioned, and examples are given in each prose type. In the conclusion section, the findings obtained in the study are shared objectively.

Key Words: Arabic Literature, Ayyubids, Poetry, Prose, Salahaddin Ayyubi.

TRANSKRİPSİYON

Bu çalışmamızda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde kullanılan şu transkripsiyon alfabesi mümkün olduğunca esas alınmıştır.

Sesliler

ā = â

ي = î

ū = û

ā = e, a

ī = i, i

ū = u, ü

Sessizler:

ء = ' (alef)

ز = z

ق = k

ب = b

س = s

ك = k

ت = t

ش = ş

ل = l

ث = s

ص = s

م = m

ج = c

ض = d, z

ن = n

ح = h

ط = t

و = v

خ = h

ظ = z

ه = h

د = d

ع = ' (ayn)

ی = y

ذ = z

غ = ğ

ر = r

ف = f

Ayrıca şu hususlara riâyet edilmiştir:

a. Harf-i Ta'rifler cümle başında olsa da küçük harfle yazılmıştır. Örnek: el-Kitâb.

Harf-i Ta'rif ile gelen kelimelerin şemsî ve kamerî harflerle okunuşu belirtilmiştir. Örnek: es-Sekâkînî , el-Melik.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: bin
bkz.	: Bakınız
b.y.y.	: Basım yeri yok
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: hicrî
H.z.	: Hazreti
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
Ö.	: ölümü
Thk.	:Tahkik eden
Sav.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
ts.	: tarihsiz
vb.	:ve benzeri
vs.	: vesâir
yy.	: yüzyıl
Ed.	: Editör
M.Ö	: Milâttan Önce
nşr	: Neşreden

ÖNSÖZ

Eyyûbîler, XII. yüzyılın son çeyreğinden XIII. yüzyılın ortalarına kadar geçen yaklaşık bir asırlık zaman diliminde başta Mısır ve Suriye olmak üzere Filistin, Yemen, Libya, el-Cezîre ve Hicaz'da hüküm sürmüş Türk devlet teşkilatı ve gelenekleri üzerine yönetilen devletlerden biridir. Bu asırlarda Orta Çağın en mühim hadisesi diyebileceğimiz Haçlı seferlerinin ilk hedefi olan olan Eyyûbîler, İslam dünyasının Haçlılar karşısında zor zamanlar geçirdiği bir zamanda tarih sahnesinde yerlerini alarak Haçlıların İslam coğrafyasından püskürtülmesinde Zengîlerle bir süre müşterek hareket ederek başarılı bir siyaset uygulamışlardır. Eyyûbîler Devleti'nin kurucusu olmanın yanı sıra güçlü şahsiyetiyle ön plana çıkan Sultan Selâhaddîn, siyasî ve dinî birçok sebeple dağınık halde bulunan İslamî cepheyi, Fâtımîler Devletine son vererek, Abbâsî halifeliği etrafında birleştirmiştir. Bölgede gerek siyasî gerekse kültürel birliği tesis eden Selâhaddîn, 1187 yılında Kudüs'ü Haçlıların elinden alarak İslam dünyasına geri kazandırmıştır. Vefatı sonrası hanedan üyeleri arasında taksim edilen ülke toprakları sık sık önemli iç çekişmelere sahne olsa da Memlûkler tarafından yıkılışına kadar geçen sürede bu devletin Haçlılara karşı verdiği mücadeleler devam etmiştir.

Eyyûbîler Dönemi ilim ve kültür hayatı bakımından oldukça canlı geçmiştir. Şam ve Mısır'da tesis ettikleri siyasî birlik ve istikrar, ilmî canlılığın yaşanmasında bölgede önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Eyyûbî Sultanlarının ilim adamlarını himaye etmesi ve edebiyatla aktif olarak meşgul olmaları, İslam dünyasının birçok yerinden ilim adamının bölgeye akın etmesini sağlamış, bu dönemde Kahire ve Dımaşk şehirleri ilmi ve kültürel bakımdan Bağdat'ı geride bırakmıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken yoğun mesailerine rağmen ilgi ve desteğini esirgemeyen, fikirleriyle çalışmama yön veren danışman hocam Doç. Dr. Nurullah YILMAZ'a, çalışmalarından ve tecrübelerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK'a, kıymetli vakitlerini ayırarak çalışmayı okuyan ve gerekli tashih ve tadilatın yapılması hususunda önerilerini sunan değerli hocalarım Doç. Dr. Asuman GÖKHAN, Doç. Dr. İbrahim Ethem POLAT ve Doç. Dr. Mahmut ÜSTÜN'e, kaynak tavsiyelerinde bulunarak çalışmama katkı sunan rahmetli hocam Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK'a, çalışma sürecinde ele aldığım meseleler üzerine istişareler yaptığım mesai arkadaşım Dr. Muhammet Emin UZUNYAYLALI ağabeyime, zaman zaman yazdıklarımı okuyarak değerlendiren Dr. Öğr. Üyesi Fatih KILIÇ ve Dr. Adem KESER'e teşekkürü bir borç biliyorum.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE KAPSAMI

Çalışmamızın konusunu teşkil eden “edebî çevre incelemesi” bu alanda yapılan ilk çalışma olmayıp, Arap edebiyatının farklı dönemlerini ele alan birçok araştırmanın var olduğu bilinmektedir. Söz konusu çalışmaları incelediğimizde doldurması gereken bir boşluk olarak gördüğümüz Eyyûbîler Dönemini, önceki çalışmaları metot olarak belirleyerek benzeşen ve ayrışan yönleriyle ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamız, dönemi itibariyle başta siyasî ve askerî açıdan olduğu gibi ilmî ve kültürel açıdan da Doğulu ve Batılı araştırmacıların ilgisini çeken ve aktüalitesini koruyan bir araştırma konusudur. İslamiyetin zuhuru ve kısa zamanda geniş coğrafyalara yayılmasına paralel olarak gelişen Arap edebiyatının tarihî süreç içerisinde farklı değişimler gerçekleştirmesi, edebiyat tarihçilerini onu çeşitli başlıklar halinde değerlendirmeye mecbur kılmıştır. Yaygın ve kabul gören söz konusu tasnife göre Arap edebiyatı, İslam öncesi dönemden günümüze kadar beş evrede değerlendirilmiştir.

Abbâsîler Döneminin sonlarına doğru, diğer bir ifadeyle Bağdat’ın 656/1258 yılında Moğolların eline geçtiği döneme kadar Arap edebiyatının geçirdiği devrelerin tanımında bir tereddüt veya farklı görüş ortaya çıkmamıştır. Ancak bu dönemden itibaren, Arap edebiyatının günümüze kadar gelen zaman diliminde, geçirdiği dönemlerin adlandırılmasında ve bu devrelerin zaman dilimlerinin belirlenmesinde tarihi ve siyasî olayların büyük bir etkisinin olması sebebiyle farklı görüşlerin mevcudiyeti söz konusudur. Bu nedenle, Arap edebiyatının Eyyûbîler Dönemini içine alan zaman dilimi de pek çok edebiyat tarihçisi ve araştırmacıya göre farklılık arz etmektedir.

Çalışma konumuzu oluşturan Eyyûbîler Devleti “Asru’d-Duveli’l-Mutetâbi’a” olarak isimlendirilen dördüncü devrede ele alınmıştır. Bu görüşü öne süren Şevkî Dayf, Ömer Mûsa Bâşa ve Hasan Tevfik el-‘Adl’in da aralarında bulunduğu birçok edebiyat araştırmacısı Eyyûbîler Dönemini, 1258-1798 yılları arasında Arap coğrafyasında hüküm süren Memlûkler ve Osmanlılarla birlikte değerlendirmiştir. Diğer bir edebiyat tarihçisi Sâmî Yûsuf Zeyd ise bu döneme Zengîler Dönemini de eklemiştir.

Öte yandan bu dönemi, başta oryantalistler olmak üzere Doğulu birçok edebiyat tarihçisi, zikredilen devletlerin gölgesinde icra edilen edebî faaliyetler çerçevesinde ele almış ve bir takım olumsuz eleştiriler yaparak “el-‘Asru’l-İnhitât” “çöküş/gerileme

dönemi” olarak tanımlamıştır. Oysaki bu iddialar, tamamen dinî ve siyasi sebeplerden dolayı ileri sürülen, objektiflikten uzak ve tutarsız iddialardır. Bu süre zarfında Arap dili söz sanatları, yaratıcılık, yenilik ve taklitten yoksun olmamakla birlikte konu bakımından şiir ve nesrin en zengin olduğu dönemlerden birisidir. Selâhaddîn Eyyûbî’nin askerlerine hitaben yaptığı konuşmada Arap nesrinin zirvesini temsil eden ve kendisine nispet edilen “el-Fâdiliyye” metoduna örnek teşkil eden büyük nesir üstadı el-Fâdıl’a işaret ettiği: *“Zannetmeyin ki ben bu topraklara ne kılıçlarınızla ne de mızraklarınızla sahip oldum. Bilakis Kâdî el-Fâzıl’ın kalemiyle sahip oldum.”* sözü bunun kanıtıdır.

Bu çalışmada edebiyatı, siyasî ve sosyal hayatı yansıtan bir ayna mesabesinde görerek dönemin son derece karmaşık geçen siyasî ve sosyal olaylarını Arap edebiyatı üzerinden gözlemlemeyi amaç edindik. Özellikle Doğu-Batı çatışması olarak nitelendireceğimiz Haçlı seferlerinin en kritiklerinin bu döneme denk gelmesi ve Eyyûbîler’in işgal altındaki Kudüs’ü özgürlüğüne kavuşturması bizi bu çalışmaya sevk eden hususların başında gelmektedir.

Çalışmamızı şekillendiren diğer bir husus ise meselenin başka bir açıdan değerlendirilmesi için bir olay anında hangi şahsiyetin durumun ve koşulun belirleyicisi olduğudur. Bu durumdan hareketle bahse konu olan çalışmamızdaki hadiselerin odağında tarihe malolmuş bir şahsiyet olan Selâhaddîn Eyyûbî’nin olması, dikkatimizi bu konu üzerine çekmiştir.

Ayrıca dönemin şiir ve nesir faaliyetlerinin, bu yoğun hadiseler içerisindeki konumu, gerek bu hadiselerin seyrini değiştirmedeki rolü gerekse şiir ve nesrin bu olaylardan etkilenmesiyle gelişerek toplum düşüncesinin şekillenmesinde kültür bakımından zenginleşmesine olan katkısını ortaya koyacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

“Eyyûbîler Dönemi’nde Edebî Çevre” başlıklı çalışmanın metodu belirlenirken daha önce yapılmış olan lisansüstü (doktora) tezleri ve bu alanda yazılmış olan eserler, çalışmamızdaki başlıkların belirlenmesinde, kaynak erişimi ve iktibasların yapılmasında belirleyici olmuştur. Eyyûbîler Dönemini ele alan çalışmamız gerek başlıkların dizilişi yönüyle gerekse konuyu ele almadaki usûl bakımından ilgili doktora tezlerine

benzemekle birlikte bulundukları farklı coğrafyalar nedeniyle tarihî arka planı ve edebî türlerin içeriklerinin farklılığı itibariyle onlardan ayrılmaktadır.

Bu tezlerden Prof. Dr. Selami Bakırcı'nın IV. Abbâsî Dönemi'ndeki şiir ve nesir faaliyetlerini ele aldığı "IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (h.447-656/m.1055-1258)" başlıklı çalışma, çalıştığımız dönemi kapsamı nedeniyle en çok yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur. Bunun yanında Doç. Dr. Nurullah Yılmaz'ın III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (h.334-447/m.945-1055)" adlı çalışmasıyla, Prof. Dr. Sait Uylaş'ın "II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (h.232-334/m.847-945)" başlıklı çalışma araştırmamıza metot belirlememiz açısından çalışmamızda sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Çalışmamızın şekillenmesinde dikkate aldığımız diğer bir doktora tezi ise Doç. Dr. İbrahim Ethem Polat'ın "Arap Edebiyatında Haçlı Seferleri" başlıklı tezinden kitaplaştırdığı "Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler" adlı eseridir. Eserde Haçlı seferlerinin başlangıcından Memlûkler Dönemine kadar geçen sürede cereyan eden olaylar tarihî referanslar ışığında şiir ve nesir örnekleriyle sunulmuştur.

Çalışmamızın giriş bölümünde, tarihsel bir sınırlama belirleme açısından metot olarak kullandığımız ve sıkça iktabaslara başvurduğumuz kaynakların başında, Eyyûbîler ve Selâhaddîn Eyyûbî konusunda ülkemizde yapılan akademik çalışmalara öncülük eden Prof. Dr. Ramazan Şeşen'in, "Eyyûbîler (1169-1260)", "Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet" ve "Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi" adlı çalışmaları gelmektedir. Bunların yanında son yıllarda bu alanda yapılan en önemli çalışmalardan biri olarak Prof. Dr. Ayşe Dudu Kuşçu tarafından doktora çalışması olarak tamamlanan "Eyyûbî Devlet Teşkilâtı" isimli eser, giriş bölümü için başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

"Eyyûbîler Döneminde Edebî Çevre" başlıklı çalışmamızda referans olarak kullandığımız kaynakların büyük bir kısmı Arap tarihçileri ve edebiyatçıları tarafından telif edilmiş tarih kaynakları ve biyografi eserleridir. Bu noktada önem addettiğimiz durum, söz konusu kaynakların döneme çağdaş olan yazarlar tarafından kaleme alınmış olması ve dönemin sultanlarının hazırladıkları müsait bir ilmî ortamın var olmasıdır.

Bu eserleri kaleme alanların büyük bir kısmı devrin tarihî olaylarına tanıklık etmiş bürokrat ilim adamlarıdır. Dönemin eğitim sisteminde Arap dilinin ve edebiyatının müfredatta önemli bir yer işgal etmesi sebebiyle devrin Arap tarih yazıcılarının dil ve edebiyat alanında yetkin kimseler olması eserlerinde dönemin hadiselerini konu alan,

siyasî, sosyal ve kültürel atmosferini yakından tanımamıza imkân sağlayan bolca şiir ve nesir örneklerine yer verdikleri görülür.

Bu devrin en önemli tarih kaynakları arasında Ebû Şâme el-Makdisî'nin 'İmâduddîn el-İsfahânî ve diğer tarihçilerin eserlerinden derleme yaptığı "Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn" adlı eseri gelir. Ebû Şâme, 1201 yılına kadar sınırlandırdığı eserinde, Zengîler ve Selâhaddîn Eyyûbî dönemlerini ayrıntılarıyla ele almaktadır. Ayrıca dönemin sultanlarının, geniş biyografilerini ve onlara şiirler kalem alan dönem şairlerinin ve nesir yazarlarının edebî ürünlerini ihtiva etmesi nedeniyle edebiyat araştırmaları açısından dönemin edebî ve sosyal hayatına büyük ışık tutmaktadır.

Çalışmamız için diğer bir başvuru kaynağı olarak İbn Vasıl'ın "Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb" adlı eseri, "Atabegler Dönemi'nden" başlayarak Memlûk Devleti'nin ilk zamanlarına kadar olan olayları ele alır. Eyyûbîler tarihi açısından büyük bir önem arz eden eserin ikinci kısmı, Eyyûbîler devri için birinci derecede kaynak olmakla birlikte ilk bölümleri daha önce telif edilen, İbnu'l-Esîr, Ebû Şâme el-Makdisî, Bahâeddin İbn Şeddâd, Kâdî el-Fâzıl, 'İmâduddîn el-İsfahânî, Sıbt İbnu'l-Cevzî ve İbn Hallikân'ın kitaplarından derlenmiş orijinal bilgiler ihtiva eder. Ayrıca İbn Vasıl, söz konusu eserinde İmâduddîn el-İsfahânî'nin edebî değeri yüksek, günümüze ulaşmayan risâleleriyle resmî belgelerden birçok alıntı yaptığı görülür.

Orta Çağın en güvenilir tarihçilerinden biri olarak kabul edilen İbnu'l-Esîr'in "el-Kâmil fî't-Târih" adlı eseri, başvurduğumuz diğer önemli kaynaklar arasındadır. Haçlı seferleri dönemine de tanıklık eden müellif, anlattığı olayların çoğunu yakından takip etme imkânı bulmuştur. Müellif, Selâhaddîn Eyyûbî önderliğinde başta Hittin zaferi öncesi savaş alanını gözlemlemiş, fetih için girişilen birçok seferde Eyyûbîler ordusunun yanında bir tarihçi olarak yer almıştır.

İbnu'l-Esîr'in çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer önemli eseri de "et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye"dir. Müellifin bu eseri, "el-Kâmil fî't-Târih" adlı eserinden farklı bilgiler içermese de bazı olayları ifade etmede secili ifadeler kullanarak tarihçiliğinin yanı sıra ediplik vasfını da ispatladığı görülür. Ayrıca İbnu'l-Esîr, çağdaşı olan birçok şairin şiirlerinden ve darbimesellerden örneklere yer verir.

Sıbt İbnu'l Cevzî'nin "Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân" adlı eseri de çalışmamızın önemli kaynaklarından. İbnu'l Cevzî ömrünün büyük bir kısmını 1200-1257 yılları arasını başta Dimaşk olmak üzere Eyyûbîler'in hâkimiyetinde bulunan ülkelerde geçirerek devrin birçok olayını müşahade edip olayları kaydetmesi, eseri önemli bir kaynak haline getirmektedir.

Çalışmamızda Bahâeddin İbn Şeddâd tarafından kaleme alınan "en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye (Sîretu Selâhaddîn, es-Sîretu'l-Yûsufiyye)" adlı biyografi eseri de yer verdiğimiz önemli kaynaklar arasında olup Selâhaddîn'in 1188-1193 yılları arasındaki hayatı hakkında ayrıntılı ve güvenilir bilgiler içerir. Ayrıca müellifin, dönemin sultanlarının yanında önemli görevlerde bulunarak tarihî olayları birinci elden müşahade etmesi, dönem hakkında uydurulmuş birçok yanlış bilgiyi tespit etmemize imkân sağlamıştır.

Çalışmamızda özellikle I. Bölüm için başvuru kaynağı olarak kullandığımız, Zengîler ve Eyyûbîler devrinde devletin önemli kademelerinde görevler alan 'İmaduddîn el-İsfahânî'nin "Harîdatu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr" isimli eseri önemlidir. Bu eser müellifin H. V. ve VI. Asırda yetişen önemli şair ve ediplerin biyografilerini ve eserlerinden örnekleri ele aldığı ve yaşadıkları bölgelere göre tasnif ettiği antolojik bir eserdir. Eser, el-Kısmu'l-'Acemi, el-Kısmu'l-'Irakî, el Kısmu's-Şâmî, Şu'arâ'u Mısır ve Sikliyye ve'l-Mağrib ve'l-Endelus olmak üzere dört bölümdür. el-İsfahânî, eserinin bir kısmını bizzat karşılaştığı ediplerden derlerken bir kısmını da rivayet yoluyla aktarmıştır.

Bahse konu olan çalışmamızda çağdaş dönemde kaleme alınan birçok eserden de iktibaslar yapılmıştır. Bu eserlerden Mahmûd Muhammed Sâlim tarafından telif edilen "Edebu'd-Duveli'l-Mütetâbi'a: ed-Devletu'z-Zenkiyye ve'l-Eyyûbiyye" adlı eser sıkça alıntılar yaptığımız ve çalışmamızdaki şiir ve nesir örneklerine ulaşmamız noktasında başvurduğumuz kaynaklardan biri olmuştur.

Ayrıca merhum Prof. Dr. Kenan Demirayak'ın müstakil birer çalışma olarak kaleme aldığı, Arap edebiyatının evrelerini ele alan "Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi", "Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslâm Dönemi", "Arap Edebiyatı Tarihi -III Emevîler Dönemi", "Abbâsî Edebiyatı Tarihi" adlı çalışmalar, çalışmamızda edebiyat tarihi ile ilgili bilgiler ve iktibaslar için kaynak olarak müracaat ettiğimiz eserler arasındadır.

GİRİŞ

I. SİYASİ DURUM

A. Eyyûbîler Devleti'nin Kuruluşundan Önce Siyasî Durum

Eyyûbîler Devleti tarihi hakkında bilgi sahibi olmak isteyen bir araştırmacının, bu devletin tarih sahnesine çıkışına katkı sunan koşulları daha net bir şekilde anlayabilmesi için genel olarak İslam dünyasının, özelde ise Abbâsî ve Fâtımî halifeliklerinin içinde bulundukları durum hakkında ön bilgi sahibi olması önemlidir.¹

İslam dünyası X. yüzyılının ikinci yarısından itibaren ilk dönemlerindeki ihtişamından uzaklaşarak iç çatışmalar ve iktidar mücadelesi sonucu parçalanma ve güçsüzlüğün hâkim olduğu zor bir merhaleden geçmiştir.² İslam dünyasının Doğu kanadının biri Bağdat'ta Sünnî akideye mensup Abbâsîler, diğeri Kahire'de Şîî akideyi savunan Fâtımîler olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Bu yüzyıllarda İslam devletlerinde zayıflık ve kargaşa unsurları hâkim olmakla birlikte bu devletlerin birbirlerine olan bağılıkları zayıflamış ve iç sorunlarından bitkin düşerek sınırlarını koruyamaz hale gelmişlerdi. Aynı şekilde İslam dünyasının batısında da durum pek de farklı değildi. Avrupalı haçlı güçlerinin Müslümanları Endülüs'ten kalıcı olarak kovma ümitleri güçlenmişti. Bu arada Endülüs'te Tavaifu'l-Mulûk denen devletler topluluğu kendi arasında parçalanmanın üzüntüsünü yaşamaktaydı.³

İslam ve Arap dünyasının dağınık bir halde bulunduğu ve Bâtını komplolarına maruz kaldığı bu çağlarda İslam toprakları, Abbâsî Devleti, Selçuklular, Türk Hanedanları, Harzemşahlar, Doğuda Gazneli Devleti, Batıda Muvahhitler, Mısır ve Suriye'de Fâtımîler Devleti gibi birçok güç tarafından kontrol edilmekteydi.⁴

Yetkisi Bağdat ve Şam civarındaki birkaç ülkenin ötesine geçemeyen Abbâsî halifesinin dinî otorite dışında hiçbir yetkisi yoktu. Halife, "Emirü'l-Ümerâ" unvanıyla

¹ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I-II, 20.

² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 35.

³ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I-II, 20; Muhammed Zağlûl Sellâm, *El-Edeb fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, Daru'l-Me'ârif, İskenderiye 1990, 19.

⁴ Zağlûl Sellâm, 19.

siyasî ve askerî yetkilerini elinden alan, kendisini kontrol eden ve istedikleri şekilde yönlendiren Şii Büveyhîlerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştı.⁵

Abbâsî halifesi Kâ'im-Biemrillâh Bağdat'taki Büveyhîlerin nüfuzlarının yanında Fâtımî komploları ve bundan doğan Sünnî-Şîî çatışmaları sebebiyle el-Me'mûnî'yi bir mektup ile Tuğrul Bey'e göndermiş ve onu ısrarla Bağdat'a davet ederek hilafet makamını tehdit eden Büveyhîlerden kurtarması için ondan yardım talebinde bulunmuştu.⁶ Tuğrul Bey bu davet üzerine bizzat kendi mektubunda da ifade ettiği gibi Şîî ve Fâtımî otoritesini ilga etme ve Sünnî halifelik ile Selçuklu saltanatını birleştirerek İslam coğrafyasına hâkim olma hususunda kararlı olmuştur. Tuğrul Bey, 1055 yılında halifenin davetine karşılık vererek Bağdat'a girmiş ve kontrolü ele geçirmiştir.⁷ Halifeliği ve Selçukluların birleşimi ile yeni bir İslam İmparatorluğu kuran Tuğrul Bey, güç ve nüfuz anlamına gelen ve yalnızca halifelere verilen "Sultan" unvanını almıştır.⁸

Tuğrul Bey'in vefatından sonraki Selçuklu Sultanı yeğeni Sultan Alparslan on yıllık hükümdarlığı boyunca Bizanslılar ve Şîilere karşı cihat sancağını taşımış, Şîî akidenin kalesi konumunda olan Halep üzerindeki kontrolünü genişletmiştir. Daha sonra komutanı Atsız el-Harezmi'yi Fâtımîlerin kontrolündeki Halep üzerine göndermiş, Remle ve Kudüs civarını fethetmiş ardından Şam'ı kuşatmıştır.⁹ Asıl hedefi Mısır Fâtımîleri olan Tuğrul Bey gibi Alparslan ve daha sonraki Selçuklu Sultanı Melikşah için Mısır seferi büyük önem arz etmiştir. Bu şahsiyetlerin Mısır'ı fethetmekteki maksatları İslam dünyası için daimî bir fesat ocağı ve Bâtınlılığın yuvası olan Fâtımî Şîi Halifeliğine son verme arzusundan gelmiştir.¹⁰

Selçuklular iktidarlarının ilk zamanlarında dış saldırılara karşı başarılı mücadeleler vermesi ve bir önceki Büveyhî hâkimiyetinin geride bıraktığı olumsuzlukları düzeltmede güçlü bir dirayet göstermesine karşın iç ve dış siyasî çekişmeler ve yönetime karşı ayaklanmalar sonucu bu güç çok geçmeden etkisini kaybetmiştir. Büyük Selçuklu Sultanlarının sonuncusu Melikşah ve devletin büyük veziri Nizâmülmülk'ün 1092 yılında Bâtıniler tarafından suikasta kurban gitmeleri ile Türk-İslâm nizâmı ve yükselişi

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 35.

⁶ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I-II, 21.

⁷ İbn Tağrıberd, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Vizâretu's-Sekâfiyye, Mısır 1963, V, 57.

⁸ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I-II, 21; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, 132.

⁹ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I-II, 22.

¹⁰ Turan, 212.

dağılmış, akabinde Selçuklularda çöküş kaçınılmaz olmuştur. Selçuklu Devleti'nin dağılmasının belki de en belirgin tezahürü, merkezi otoritenin zayıflaması, hükümdarlık mücadelesi ve Atabeg¹¹ olarak isimlendirilen bir dizi üst düzey orduların komutanı ve saltanat vekillerinin bağımsızlığı olmuştur.¹²

Öte yandan Mısır'daki Fâtımî Devleti bu asırda zafiyet içerisinde son demlerini yaşamaktaydı. Fâtımî halifelerinin genç yaşta iktidara geçmeleri ve vezirlerin ve komutanların devlet işlerine müdahaleleri dolayısıyla kendilerine söz hakkı verilmemesi kendi işlerinde anlaşmazlıklara sebebiyet vermiştir. Ayrıca halifelerin ve devlet ricalinin aşırı derecedeki savurganlıkları ülkenin sosyal ve iktisadî durumuna tesir etmiştir. Öte yandan Fâtımîlerin, Abbâsî Devleti'nin topraklarının büyük bir kısmını ele geçirip, oralarda Şîî propagandası yapması, siyasî ve mezhepsel bir çatışma ortamı doğurmuş, bu durum Haçlıların bölgede uzun bir süre varlıklarını sürdürmelerine fırsat tanımıştır.¹³

1. Haçlı Seferleri

X. asrın başlarına kadar Müslüman nüfuzunun Avrupa'ya yayılıp askerî ve siyasî bakımdan üstün olmaları ile birlikte Hristiyanlık ve İslam dinini benimseyen milletler arasında şiddetli bir şekilde büyüyen düşmanlığın ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak Müslümanlara yönelik asıl yakın tehlike, özellikle, Endülüs'ün kuzeyinden doğuda Roma'ya kadar olan ve Orta Çağ'da Arap tarihçilerinin “Büyük Topraklar” olarak adlandırdığı ve Roma'daki Papa'nın mutlak manevi otoritesi ile hâkim olduğu yerde yaşayan Frenk unsurları olmuştur.¹⁴

Haçlı seferleri dinî bir saikle XI. yüzyıl sonunda başlayarak XIII. yüzyıl sonuna kadar Doğu topraklarına gerçekleştirilen dokuz ardışık sefer şeklinde Latin Hristiyanların

¹¹ Türkçe ata (baba) ve beg (bey) kelimelerinden teşekkül etmiştir. Selçuklular ve daha sonraki Türk devletlerinde kullanılan bu unvan sultanların çocuklarının terbiye ve eğitimi ile ilgilenen anlamında kullanılırken daha sonra orduların komutanı ve saltanat vekili anlamına gelen kıdemli liderlere verilen fahri bir unvan haline gelmiştir. Coşkun AlpTekin “Atabeg”, DİA, İstanbul 1991, IV, 38-39 ; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I-II, 22-23.

¹² İbnu'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhi Dımaşk*, Beyrut 1908, 112.

¹³ Muhammed Zağlûl Sellâm, 21.

¹⁴ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I-II, 27.

Doğu'daki son kalan merkezleri olan Akkâ'dan çıkarılmalarına kadar yaklaşık iki asırlık bir dönemi kapsamaktadır. Kudüs bu seferlerin en önemli ana merkezi konumundadır.¹⁵

XI. yüzyılda Avrupa'nın içerisinde bulunduğu siyasî, sosyal ve ekonomik buhranları kamufle etmek amacıyla Papa II. Urbanus'un büyük kalabalıkları Batı'dan Doğu'ya doğru harekete geçirecek olan "Deus le volt" (Tanrı böyle istiyor) sloganıyla¹⁶ tahrik olan Haçlı birliklerinin ilk hedefi Kılıç Arslan tarafından yönetilen ve Anadolu'dan geçen ana yolun kontrolünü elinde tutan Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik olmuştur. Haçlılar'ın kuşatma altına aldıktan sonra İznik'i ele geçirmeleri onların Filistin'e doğru ilerlemelerine imkân tanımıştır.¹⁷ Böylece Haçlı birlikleri komutasında başlayan I. Haçlı Seferi neticesinde sırasıyla 1098 yılında Urfa ve sonrasında Antakya'da, 1099 yılında Kudüs'te, 1109 yılında ise Trablus'ta küçük haçlı devletleri kurulmuştur.¹⁸

Haçlıların Kudüs'ü kuşatmaları neticesinde üç gün boyunca şehre sığınan herkesi kılıçtan geçirmişlerdir. Başta Runciman, Joseph Francois Michaud gibi birçok Batılı Haçlı tarihçisi Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin korunmak için sığındıkları Kudüs'te katledildiğine işaret etmiştir.¹⁹ Ayrıca dönemin tarih yazarlarından İbnu'l-Esîr de aralarında çok sayıda dinî lider olmak üzere Mescid-i Aksâ'ya sığınan yetmiş binden fazla kişinin kılıçtan geçirildiği bu katliamı ayrıntılarıyla şöyle aktarmıştır: ²⁰

"İnsanlar kılıçtan geçirildi. Haçlılar şehirde bir hafta kalıp Müslümanları burada katlettiler. Müslümanlardan bir grup Davud Mihrabı'na sığındı ve onu sımsıkı tuttu. Haçlılar onlarla üç gün boyunca savaşıp Mescid-Aksâ'da yetmiş binden fazla Müslümanı öldürdüler. Bunların arasında çok sayıda dinî liderler, âbidler ve zâhidler bulunmaktaydı. Bu kimseler yurtlarından ayrılarak bu kutsal mekâna komşu olmuşlardı."

¹⁵ Abdullatîf Hamza, *Edebu'l-Hurûbi's-Salîbiyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire 1948, 1; Işın Demirkent, *"Haçlılar"*, DİA, İstanbul 1996, XIV, 525.

¹⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, I, 85; Sevtap Gölgörsiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, 9.

¹⁷ Seyyid 'Ali el-Harîrî, *Kitâbu'l-Ahbârî's-Seniyye fi'l-Hurubis-Salîbiyye*, ez-Zehra Li'l-'İlâmu'l 'Arabî, Kâhire 1985, 37-38; 'Abdulfettâh Sa'îd Âşûr, *el-Hareketu's-Salibiyye*, Mektebetu'l-Angelo el-Mısriyye, Kahire 2010, I, 161-163.

¹⁸ Karaca, 11.

¹⁹ Runciman, I, 221.

²⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Thk. Muhammed Yusûf ed-Dukâk, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2003, IX, 19.

Haçlı orduları bu vahşi ve acımasız saldırılar ve Şam'a gerçekleştirdikleri aralıksız akınlarla Abbâsî ve Fâtımî Devletlerinin zayıflıkları ve Selçukluların taht kavgaları gibi bazı iç meselelerin ortaya çıkmasını fırsat bilerek Şam'ın birçok bölgesine hâkim olmayı başarmışlardır.²¹

Şüphesiz Doğu-Batı arasında vuku bulan bu hadisede Avrupa'daki hükümdarların birçoğu aralarındaki uzak mesafeye rağmen ortak çıkarları için bu mücadeleye katılmada birlikte hareket ederlerken Mısır'da Fâtımî Devleti ve bölgedeki muhtelif İslam devletleri Haçlılara karşı koymada birlik içerisinde olmamışlardır. Ancak ilk olarak Tükiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın sonrasında Artuklular'ın Haçlılar'a karşı başarılı mücadeleler sergilemeleri, Anadolu ve Suriye topraklarına yerleşmeyi amaçlayan Haçlıların bölgeye nüfuz etmelerini önleyerek, İslam dünyasının toparlanmasına imkân sağlamıştır. Sonrasında Zengîler ve Eyyûbîlerin Haçlılara karşı bölgedeki ittifakıyla birlikte mücadeleler taarruz safhasına taşınmıştır.²²

Selçuklu Devleti'ne tabi olan Zengîler Devleti Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı, Musul merkez olmak üzere kurulmuş ve kısa bir süre sonra Haleb, Hımıs ve Hama'yı da içine alan geniş sınırlara sahip siyasi bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır. İdari ve askerî sınıfların temel unsurunu Türkler'in meydana getirdiği Zengîler, sonrasında onu takip eden Eyyûbîler'in üç buçuk asır müddetle Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Mısır, Hicaz gibi muhtelif ülkelere hâkimiyet kurarak buraları Haçlılara, sonra Moğollara karşı başarıyla müdafaa etmeleri Doğu ile Batı arasındaki bu mücadelenin zirve noktasını temsil etmiştir.²³

2. Zengîler

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın İmâduddîn Zengî'yi Musul'a Atabeg olarak tayin etmesiyle kurulan Zengîler, Bilâdu's-Şâm'ın²⁴ önemli şehirlerinden olan Halep, Hama,

²¹ 'İmâduddîn Halîl, *el-Mukâvemetu'l-İslamiyye li'l-Gazvu's-Salîbiyyi*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2005, 28.

²² Runciman, I, 176,190; Aydın Usta, "İmadeddin Zengi ve Artuklular", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 2, 2007, 120 – 137; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, 29-30.

²³ 'Âmir Fethî Muhammed eş-Şeyh Ahmed, *Fennu'l-Hitâbe fi'l-'Asreyni'l-Eyyûbîyyu ve'l-Memlûkiyyu'l-Evvel Dirasetun Tahliliyyetun Edebiyetun*, Câmî'atu's-Şarki'l-Evsat, Amman 2015, 35; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 29-30.

²⁴ Fırat Nehrinden Mısır sınırlarına kadar olan bölgeyi kapsamaktadır.

Hıms sınırları, el-Cezîre'nin²⁵ büyük bir bölümü ve Doğu Anadolu ve Suriye'de geniş topraklara da hüküm sürmüş Türk-İslam hanedanına mensup devletlerdendir. Devletin kurucusu İmâduddîn Zengî, el-Cezîre ve Suriye'yi birleştirmede, Haçlılar'a karşı mukavemet göstermede büyük rol oynayan Selçuklu Atabeylerindendir.²⁶

Haçlıların Doğu topraklarından püskürtülmesinde başarılı politika izleyen İmâduddîn Zengî, 1144 yılında Haçlı kolonilerinin ilki olan Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermiştir. Fırat'ın doğusundaki Haçlı varlığının etkisiz hale getirildiği bu zafer, Avrupa'da büyük yankı uyandırmış, Şam topraklarına doğru II. Haçlı Seferi'nin tertip edilmesinde etken olmuştur.²⁷

İmâduddîn Zengî'nin 1146 yılında Suriye'deki hâkimiyet alanını güçlendirmek için gittiği Ca'ber kuşatması sırasında suikasta kurban giderek öldürülmesi üzerine devlet, oğulları Seyfeddin Gazi ve Nûreddîn Mahmud arasında bölünmüştür. Seyfeddin Gazi, Musul'da Zeynuddîn Ali Küçük'ün yardımıyla yönetimi devralırken²⁸, Halep'te ise Necmeddîn Eyyûb'un kardeşi Eseduddîn Şîrkûh'un desteğiyle Nûreddîn Zengî iktidar olmuştur.²⁹ Bu sırada Ba'lebek'te bulunan Necmeddîn Eyyûb ise Dımaşk Atabeyliğine bağlanarak Dımaşk'taki en büyük emirler arasına katılmış,³⁰ kardeşi Eseduddîn Şîrkûh cesareti ve öncü kişiliği sayesinde ordu komutanlığı kadar yükselerek Nûreddîn'in en önemli kumandanlarından olmuştur. Eyyûbîler Dımaşk'ın 1154 yılında zaptedilmesinde büyük rol oynamış, fetihten sonra Necmeddîn Eyyûb buranın valisi olmuştur.³¹

Nûreddîn, Haçlı devletlerinin doğusunda güçlü bir siyasî İslam birliği oluşturma çabasının yanında yürüttüğü mücadelelerde babasının izlediği siyaseti takip etmiştir.

²⁵ Yukarı Mezopotamya olarak da isimlendirilen bu bölge Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan yerin yukarı kısmına verilen addır.

²⁶ Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, *Edebu'd-Duveli'l-Mutetâbi'a: Ez-Zenkiyye ve'l-Eyyûbîyye ve'l-Memâlik*, Dâru'l Museyyera, Beyrût 2012, 18; Fûsun Kara, Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) *Sosyal Hayat, Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, IV, 1, 2020 Haziran, 45; Gülay Öğün Bezer, "Zengiler" *DİA*, İstanbul 2012, XLIV, 268; İbrahim Ethem Polat, "Arap Edebiyatı Penceresinden Orta Çağ'da Haçlı Seferlerine Karşı Türklerin Mücadeleleri", *Nûsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, 4, (13), 7-22.

²⁷ Muhammed Mubârekî, I, 21; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, 37-38.

²⁸ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 8-9; İbn Şeddâd, 31-32; Zağlûl Sellâm, 32; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 19.

²⁹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Vizâratu't-Ta'lim ve't-Terbiyye'l-Mısıriyye, Kâhire 1957, I, 109; Ebû Zeyd, 19; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul, XII, 20. Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İsam Yayınları, Ankara 2018, 19.

³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sâdr, Beyrut 1978, III, 139-143; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 20.

³¹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 10; Kuşçu, 45; Şeşen, "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul, XII, 20.

İleride değineceğimiz üzere Zengîler, Eyyûbîler Devleti ile birlikte kendilerinden evvel Selçukluların bu bölgede bıraktıkları kültürel mirasın tamamlayıcısı olmuşlardır.³²

B. Eyyûbîler Dönemi

1. Kuruluş Döneminde Eyyûbîler Devleti

Eyyûbîlerin nesebini konu alan döneme muasır birçok kaynakta farklı görüşler yer almaktadır. Eyyûbîler, adından da anlaşıldığı üzere Selâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb'e nispet edilir. Kaynakların birçoğunda Necmeddîn'in babası Şâdî'nin Azerbaycan'ın Duvîn beldesindeki Ecdanekân köyü halkından olup Hezbânîyye Kürtlerinin Revâdiyye koluna mensup olduğu dile getirilir. Ancak Eyyûbî Sultanlarından bir grup “*Bizler Arap soyundayız. Kürtlerin yanına sonradan yerleştik ve onlarla evlendik*”³³ diyerek soylarının Kürtlere dayandırılmasını reddederek, 758 yılında II. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur aracılığıyla Basra'dan Azerbeycan'a yerleştirilen Yemen Araplarından Revvâd b. Müsenna el-Ezdî'ye nispet etmişlerdir. Ravvâdîler zamanla bölgedeki Hezbânîyye Kürtleriyle karışmış, onların bir kolu olarak Arap-Kürt karışımı melez bir soy haline gelmişlerdir. Daha sonra Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkıp, bölgede Türklerin hâkimiyet kurmasıyla ve devamında Zengîlerle temasa geçip onların hizmetinde çalışan emirler arasına girmeleri sonucunda Türk kültürünü benimsemişler ve Türkleşmişlerdir.³⁴

Eyyûbîler Dönemi hakkında yazılan klasik kaynaklardan ulaştığımız bilgiler doğrultusunda bu ailenin ilk olarak zuhur ettikleri Duvîn'e ne zaman, nereden ve neden geldikleri hakkında net bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu hususta İbn Haldun³⁵ Eyyûbîler'in atası Şâdî'nin Duvîn beldesine sonradan yerleştiğini ifade etmektedir:

³² Ebû Zeyd, 20.

³³ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 3; İbn Hallikân, III, 139; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, 39; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 9-10

³⁴ A.Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 179; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 10; Kuşçu, 40.

³⁵ İbn Haldun XII. Asırdan sonra yetişmiş tarihçilerin eserlerinde birtakım yanlışlıklar bulunduğunu neredeyse tüm tarihçilerin de aynı hatalara düştüklerini, bunun da bir takım tarihi olaylar hakkında kendilerinden öncekilerin eserlerini sorgulamaksızın eserlerine aktarmalarından kaynaklandığını ileri sürer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Arslan, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 51.

“Duvîn şehrinin eşraf ve ayanından olan bir zatın nesebinden ancak tek bir babasının belli olması da dikkati kendisine çeker ve hariçten gelerek orada yerleşen bir yabancı olması vehmini doğurur. Neseplerde antropolojik kavmiyet aramak zordur. İnsanlar antropolojik cihetlerden çok karışmışlardır. Kavmiyette önemli âmil kültürdür.”³⁶

Saf bir ırka ulaşmanın bazen zorlaştığı günümüz şartlarında Eyyûbî ailesini tek bir ırka dayandırmamız mümkün değildir. Ancak Zengîler Devleti’nin bir uzantısı olan Eyyûbîlerin yıkılışından sonra gelen Memlûklar Devleti’nin de Eyyûbîlerin bir uzantısı olması sebebiyle hanedanın Türk kültürünün etkisinde kalarak o adet ve geleneklere göre yetişmesi, Sultan Selâhaddîn’in kardeşleri “Turanşâh” “Tuğtekin” ve “Börî”, kız kardeşine “Rabia Hatun”, kendi kızına “Munise Hatun” gibi Türk isimlerinin verilmesi, dönemin edebiyatçılarının kaleme aldığı şiir ve nesir türlerinde Türklüğe işaret edilmesi ve Selâhaddîn’in Türklüğü alçaltan hiçbir şeye tahammül edememesi bu devlete “Türk Devleti” kimliği kazandırmıştır.³⁷

Aynı devirde yaşamış şairlerden İbn Senâ’ el-Mulk’ün Selâhaddîn’in Halep’i fethi vesilesiyle hicri 579’da kaleme aldığı şiirinin ilk beytinde Eyyûbîlerin ordusunun Türk olduğunu İslam’ın onlarla yücelip saygınlık kazandığını şöyle dile getirmiştir: ³⁸

بِدَوْلَةِ التُّرْكِ عَزَّتْ مِلَّةُ الْعَرَبِ وَبَابِنَ أَيُّوبَ ذَلَّتْ شِيعَةُ الصُّلْبِ

Arap milleti Türklerin devletiyle yüceldi, Haçlı birlikleri Eyyûboğluları ile perişan oldu.

Selâhaddîn Eyyûbî’nin dedesi Necmeddîn Eyyûb’un babası Şâdi, XII. yüzyılın başlarında emri altındaki kişilerle Duvin’den Irak’a gelerek Irak Selçuklularının emirlerinden Bağdat saray ağası Mücâhidüddin Bihruz ile dostluk kurmuştur. Daha sonra Bihruz Necmeddîn Eyyûb’un akıllı ve vizyoner kişilikte olduğunu sezmiş ve onu Tikrit

³⁶ İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Şark İslam Klasikleri, çev. Zakir Kadiri Ugan, Meb. Yayınları İstanbul 1996, II, 632.

³⁷ Kuşçu, 40-41; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 11.

³⁸ İbn Senâ’ el-Mulk, *Dîvânü İbn Senâ’ el-Mulk*, thk. Muhammed İbrâhîm Nasr, Dâru’l-Kâtibi’l- ‘Arabî lit-Tibâ’ati ve’n-Neşr, Kâhire 1969, 1.

dizdarı olarak görevlendirmiştir.³⁹ Bu sırada Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından İmâduddîn Zengî'nin Musul atabeyi tayin edilmesiyle Anadolu'da güçlü bir siyasî birlik meydana gelmiş, Haçlılar'a karşı önemli başarılarla imza atılmıştır.⁴⁰ İmâduddîn Zengî'nin Tikrit yakınında Halîfe Müsterşid-Billâh ve Karaca-Sâkî'ye yenilmesi üzerine Necmeddîn Eyyûb, Zengî'ye Fırat'ı geçmesi için kayıklar yapması, Zengîler arasındaki dostluğu başlangıcı olmuştur.⁴¹

Necmeddîn Eyyûb ile kardeşi Eseduddîn Şîrkûh ilerleyen zamanlarda Zengî ile olan dostluklarını daha da artırmışlar, 1138 senesinde Selahadin'in doğduğu bir gecede İmâduddîn Zengî'nin hizmetine girmek için Tikrit'ten ayrılarak Musul'a gitmişlerdir. Kaynaklar, Eyyûbîlerin Tikrit'ten ayrılışını farklı gerekçelere dayandırmıştır.⁴²

Nüreddîn Mahmud bir taraftan Şam'ı emniyet altına alıp Müslümanları tek çatı altında toplamaya çabalarken diğer taraftan Haçlıların Mısır'a hâkim olma arzuları tehdit oluşturmaktaydı. Son Fâtîmî veziri Talâî b. Ruzzîk'in suikaste uğraması sonucu Dırğam öncülüğünde Mısır'da bir isyan gerçekleşmiştir. Bu isyan neticesinde Dırğam, Şâveri devirerek onun yerine Fâtîmî veziri olmuştur.⁴³ Şâver ise Nüreddîn Mahmud'dan yardım talep etmek için Dimaşk'a kaçmıştır. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Şâver vezirliği geri alması durumunda Nüreddîn'in askerlerinin bir kısmına iktâlar⁴⁴ verilip Mısır'da ikametlerinin sağlanmasının yanında ülkenin geri kalan gelirinin üçte birinin Nüreddîne verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵

³⁹ Ebû Şâme, Şehâbuddîn 'Abdurrahman b. İsmâil, el-Makdisî, *'Uyûnu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Selâhiyye)*, thk. Ahmed el-Beysûmî, Vizâretu's- Sekâfiyye, Dimaşk, 1991, I, 25; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 48.

⁴⁰ Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 19.

⁴¹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 8; Ebû Şâme, *Uyûnu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Selâhiyye)* I. Kısım, 25; İbn Hallikân, 143.

⁴² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 15; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddin İbn Eyyûb* thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1994, 31-32; Bu gerekçelerin ilki; Eseduddîn Şîrkûh Tikrit'de aralarında geçen husumetten dolayı Hristiyan bir adamı öldürmesi sonucu Bihruz'un NecmeddînEyyûb ile birlikte Şîrkûh'u Tikritten kovduğudur. İkincisi; Ok atmada hünerli olan NecmeddînEyyûb'un Bihruz'un memlûklerinden birisini öldürmesi sonucu korktuğu ve Zengî'nin hizmetine girmek için Şam'a gitmesidir. Ebû Şâme, *Uyûnu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Selâhiyye)*, 25; Ahmed b. 'Ali el-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duvelil-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 150-151.

⁴³ Muhammed Mubârekî, I, 22-23, Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, 41.

⁴⁴ İktâ, sözlükte "kesmek, ayırmak" gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak devlet başkanı veya onun adına yetkililerin, özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla, tabi kaynaklarını mülkiyet, işletme veya faydalanma hak ve imtiyazlarını ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun kişilere verilmesidir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "İktâ" DİA, İstanbul 2000, XXII, 43-47.

⁴⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, IX, 465, Kuşçu, 47.

Nûreddîn, yapılan antlaşma sonrası Mısır'a Şîrkûh kumandasında büyük çoğunluğu Oğuzlardan oluşan bir birlik göndermiştir. Nûreddîn, Mısır'ın askerî bakımdan zayıf olduğu bilgisinden hareketle oranın ahvâlini öğrenmek ve antlaşma gereği Şâveri vezirliğe geri dönmesini sağlamak için bu birliği sevk etmiştir. Bu sırada henüz yirmi yedi yaşında genç bir Emir olan Selâhaddîn, amcası Şîrkûh'un yardımcısı olarak birlikteki öncü kumandanlar arasında yerini almıştır.⁴⁶ Dönemin birçok devlet adamının danışmanlığını yapan tarihçi Kâdî İbn Şeddâd, Selâhaddîn'in bu birlikteki konumuna vurgu yapmıştır.⁴⁷

*“Eseduddîn, yeğeni Selâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb beraberinde Mısır'a doğru hareket etti. Selâhaddîn'i ordusunun öncü komutanı ve kendisinin fikir arkadaşı yaptı. Öyle ki ona fikir danışmadan hiçbir konuda karar vermedi.”*⁴⁸

Şîrkûh ve emrindeki askerler 1164 senesinde vuku bulan sefer neticesinde Bilbîs önünde Dirgam'ı yenilgiye uğratıp Kahire'yi kuşatmış, Şâver tekrar vezir olmuştur.⁴⁹ Bu askerî hamlenin amacına ulaşmasına rağmen Fâtımî veziri Şâver, Nûreddîn ile yapılan anlaşmanın gerekliliklerini yerine getirmemiş, bu yetmiyormuş gibi Nûreddîn'in ordularını Mısırdan kovmak için Haçlı Kralı I. Amaury'den yardım istemiştir. Haçlılar Mısır'a yaklaştıklarında Şîrkûh Mısır'dan ayrılarak savunma merkezi oluşturacağı Bilbîs'e ilerlemiş ve orayı kuşatmıştır.⁵⁰ Eseduddîn, Haçlılar'ın üç ay boyunca muhasara altına aldığı kalenin mukavemetinin kırılmasına direnerek buranın düşürülmesini karşı güçlü bir kararlılık göstermiştir. Bu sırada Haçlıların Mısır'da oluşunu fırsat bilen Nûreddîn, Halep'in batısındaki Hârim Kalesini kuşatarak Haçlı-Bizans kuvvetlerine karşı zafer kazanmış ve Banyas'a doğru ilerlemiştir. Ülkelerini savunmak için geri dönmek isteyen Haçlılar Eseduddîn'le anlaşmak zorunda kalmıştır. Antlaşmaya göre aynı yıl içerisinde Eseduddîn ve I. Amaury'nin ordularını Mısır'dan çekmesi uygun görülmüştür. Bu sefer, Nûreddîn'e Mısır'ın siyasî durumunun yanında askerî zafiyeti ve zenginlikleri

⁴⁶ Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 23-24.

⁴⁷ Kadî, tarihçi ve devlet adamlığı kimliği ile ön çıkmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî'nin yakın çevresinde yer almış, kazaskerlik ve Kudüs kadılığına tayin edilmiş, dinî ve idârî konularda danışmanlık, bazen de elçilik yapmıştır. bkz.; Aydın Taş, “Selâhaddîn Eyyûbî Dönemi'nde Fakih Bir Devlet Adamı: Bahâuddîn İbn Şeddâd (539-632/1145-1234)” *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 13-14-15 Ekim 2016-Elazığ: Bildiriler (2509-2521)*, Fırat Üniversitesi, 2016.

⁴⁸ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I, 413-414.

⁴⁹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, 1/139. Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 24.

⁵⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, IX, 466; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 140.

hakkında net bir görüş sahibi olmasını sağlamış⁵¹ ve onu 1167 yılında sayıları iki bin süvariye ulaşan büyük bir orduyla Mısır'a yeni bir sefer yapmasına sebep olmuştur.⁵²

Selâhaddîn, amcası Şîrkûh ile birlikte bu seferde de öncü birliklerin başında komutan olarak yer almıştır. Şair 'Arkale ed-Dımaşkî bu sefer vesilesiyle kaleme aldığı şiirinde Türkleri övmüş ve Yusuf Peygamber'in Mısır'a hâkim olması gibi Selâhaddîn için de aynı şeyi dilemiştir:⁵³

مَضْرُوبٌ إِلَى حَرْبِ الْأَعَارِبِ	أَقُولُ وَالْأَنْتَرَاكُ قَدْ أَرْمَعَتْ
صِدِّيقٍ مِنْ أَوْلَادِ يَعْقُوبَ	رَبِّ كَمَا مَلَكَتْهُ يَوْسُفَ ال
صَادِقٍ مِنْ أَوْلَادِ أَيُّوبَ	يُمْلِكُهَا فِي عَصْرِ يَوْسُفَ الصَّ

Türkler, Araplarla savaşmak için Mısır'a yönelmişken,

Diyorum ki, rabbim! Yakup oğullarından doğru sözlü Yusuf'u Mısır'a hükümdar kıldığın gibi.

Şimdi'de burasını Eyyûb oğullarından Yusuf'un mülküne ver.

Şüphesiz bu seferin gerçekleşmesinin arkasında yatan en önemli sebep Şâver'in Haçlılar'la yaptığı antlaşma olmuştur. Şâver, Şîrkûh'un Mısır'a hareket ettiği haberini aldığı anda Haçlılar'a haber gönderip onlardan yardım talep etmiş, Nûreddîn'in Mısır'a hâkim olması halinde ülkelerinde huzur bulamayacakları korkusuyla Haçlılar, Şâver'e yardıma gelmişlerdir. Babeyn'de sayıca kendilerinden üstün olan Haçlı ve Mısır ordularına karşı 18 Mart 1167'de büyük bir zafer kazanılmıştır. Böylece Armury, Nil'in doğusundaki Fustat yakınlarına çekilmek zorunda kalmıştır. İbnu'l-Esîr'in 2000 süvarinin Haçlı ve Mısır kuvvetlerine karşı kazandığı bu zaferi tarihin kaydettiği önemli bir hadise olduğunu dile getirmiştir.⁵⁴

Şâver ve Haçlıların el-Babeyn mevkiindeki hezimetini sonucu Eseduddîn, Mısır'ın Kuzeyindeki İskenderiye'ye hareket etmiştir. Bölgedeki Sünnîlerin desteğiyle burayı ele geçirdikten sonra yeğeni Selâhaddîn'i İskenderiye'de vekil bırakmış ve yukarı Mısır'a

⁵¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 466; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 140; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 24.

⁵² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 3.

⁵³ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 149; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 45.

⁵⁴ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* I, 186; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 3-4; Kuşçu, 49.

hareket etmiştir. Bunun üzerine, askerlerini tekrar toplayan Şaver ile Haçlılar, Kahire'ye gelip Selâhaddîn tarafından az bir askerle müdafaa edilen İskenderiye kuşatmasını kaldırmışlardır. Haçlı ve Mısır elçileri gelip anlaşma talebinde bulunmaları üzerine Şîrkûh ordusuyla birlikte Suriye'ye geri dönerken Şâver, İskenderiye'yi teslim almıştır.⁵⁵

Bu sefer, Şâver'in Kahire'deki bazı askerî merkezleri Haçlılara teslim etmesi ve şehir kapılarının Nûreddîn'in ordusunun ikinci kez Mısır'a girişini engelleme bahanesiyle Haçlı şövalyelerinin elinde olması, onun Haçlılarla iş birliği içerisinde olduğunu göstermiştir. Bu durum sonucunda Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh, Şâver ve Haçlıların ülkesi için oluşturduğu tehlikenin Nûreddîn'in ve Şîrkûh'un oluşturduğu tehlikeden çok daha fazla olduğunu anlamış, Nûreddîn'i üçüncü kez Mısır seferine teşvik eden Mısır topraklarının içerisinde bulunduğu kötü durumu anlatan bir mektup göndermiştir. Mektubun etkili olması için içerisine saraydaki kadınların saçlarını koyarak "Sana saçlarını gönderdiğim kadınlar Frenklerin taarruzlarından kendilerini kurtarmanızı istiyorlar." demiştir.⁵⁶

Nûreddîn bu mektubu aldıktan sonra durumun vehametini anlamış, vakit kaybetmeden 1168 Aralık yılında Şîrkûh ve yeğeni Selâhaddîn komutasında Mısır'a üçüncü bir sefer düzenlemiştir. Zira Şâver, yapılan anlaşmanın taahhütlerini yerine getirmemiş, Kahire'de bir temsilci vazifelendirerek şehrin kapılarının güvenliğini alan haçlıların orada asker bırakmasına göz yummuştu.⁵⁷ Bu defa Eseddüddîn büyük bir bölümü Türklerden oluşan 7000 kişilik süvari birliğiyle Kahire'ye hareket etmiştir.⁵⁸ Nûreddîn'in ordusunun Mısır'a doğru gelmekte olduğu haberi Amaury'e ulaştığında Mısır'ı terk etmiştir. Şîrkûh ise 1169 yılında asırlar boyu sürecek olan Türk hâkimiyetinin temellerinin atıldığı Kahire'ye girmiştir.⁵⁹ 18 Ocak 1169 tarihinde Fâtımîlerin geleneği gereğince ülkedeki en güçlü kişi olarak Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh tarafından vezirlik makamına getiren Şîrkûh, Mısır'da Eyyübî hanedanının ilk veziri ayrıca Nûreddîn'in

⁵⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 4-5; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*; I, 151

⁵⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 13; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*; I, 156; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I, 67, Muhammed Mubârekî, I, 24-25; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 25; Kuşçu, 48; Ahmet Refik Altınay, *Haçlılar (1095-1291)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, 77.

⁵⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 12

⁵⁸ Şeşen, "Eyyûbîler" DİA, İstanbul, XII, 20.

⁵⁹ Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 26.

Mısır'daki naibi olmuştur. Ancak hastalığı sebebiyle 2 ay 5 gün görevde kalabilmiş, 23 Mart 1169 yılında vefat etmiştir.⁶⁰

Şîrkûh'un vefatının ardından Mısır'daki emirlerden 'Aynu'd-Devle el-Yârûkî, Kutbiddîn Husrev b. et-Telîl, Seyfeddîn Ali b. Ahmed el-Maştub, Şehâbeddîn el-Hârîmî gibi emirler vezirlik makamına gözlerini dikmişler; ancak kumandanların tavsiyesi üzerine söz birliği ile biten görüşmeler neticesinde halife el-Âdîd, Selâhaddîn'e hil'at⁶¹ giydirmek için saraya çağırılmış ve ona vezirlik görevini vermiştir. Böylelikle 26 Mart 1169 Salı günü vezirliğe getirilen Selâhaddîn hem Nûreddîn'in Mısır ordusu başkumandanı hem de Fâtımî halifesinin veziri olmuştur.⁶²

Selâhaddîn, 1167 yılında ikinci Mısır seferindeki İskenderiye kuşatmaları sırasında Haçlı ordularına karşı mukavemet göstermedeki üstün yeteneği ile temayüz etmiş, onları anlaştırmaya mecbur bırakmıştır.⁶³ Üçüncü Mısır seferindeki başarısı, amcası Şîrkûh ile Mısır'ın güvenliğini ve istikrarını sağlamada öncü rol oynamış, Mısır'da vezirliğe geldiğinde uyguladığı politikalar sayesinde de kısa zamanda halkın teveccühünü kazanmıştır.⁶⁴

Haçlılar'ın başarısız geçen Mısır seferi sonrası, başta Sicilya, Endülüs ve diğer bölgelerdeki Haçlılar ve Bizanslılara Türklerin Mısır'ı fethini bildirerek Kudüs'ün de fethedilme ihtimaline karşı korunması için yardım talep ettikleri bir mektup göndermişlerdir. Bu talep üzerine Bizans Haçlı kuvvetleri 1000 gemiden müteşekkil olan büyük bir donanma ile 27 Ekim 1169 tarihinde Mısır'ın kapısı konumundaki Dimyat'ı kuşatmışlardır. Selâhaddîn buna karşı önlemini alarak Nil üzerinde bölgeye asker sevk etmiş ve Nûreddîn'den yardım talep etmiştir. Nûreddîn'in Suriye'deki Haçlı birlikleri üzerine saldırması, Haçlılar'ın Dimyat muhasarasını kaldırıp Askalan'a dönmelerine

⁶⁰ İbn Hallikân, 151; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 164-167

⁶¹ Sözlükte "elbisesini çıkarmak, üzerinden çıkardığı elbiseyi başkasına vermek" anlamlarına hil'at, terim olarak halifeler ve hükümdarlar tarafından kişileri taltif etmek ve şereflendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen kıymetli kumaştan veya kürkten imal edilmiş, değerli elbiseyi ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Şeker, "Hil'at" *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 22-25.

⁶² İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 168; Şeşen, "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul, XII, 20.

⁶³ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Musul*, Thk. 'Abdulkâdir Ahmet Tuleymat, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire 1963, 133-144.

⁶⁴ Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 19; Kuşçu, 44.

sebepe olmuştur. Selâhaddîn'in Mısır'daki konumunu daha iyi bir noktaya getiren bu zafer şüphesiz Nûreddîn'in desteğiyle gerçekleşmiştir.⁶⁵

Dimyat kuşatmasının başarısızlığa uğraması sonucu itibarı iyice artan Selâhaddîn, Şîi Fâtımî hilafetini bölgede Sünnî Müslümanlar için tehdit olarak görmüştür. Ayrıca Nûreddîn İslam dünyasında mezhep birliğinin sağlanmasında engel olarak gördüğü Fâtımî Hilafetini ortadan kaldırılıp Abbâsîler adına okunması için baskı yapmıştır. Nitekim Selâhaddîn, 10 Eylül 1171 Cuma günü Abbâsî Halifesi el-Mustazî adına hutbe okutmuş,⁶⁶ Halife el-Âzîd'in ağır bir hastalığa yakalanıp ölmesi üzerine Mısır'da Fâtımî hilafeti son bulmuştur.⁶⁷

1171 yılının başlarında Selâhaddîn Haçlı hâkimiyetindeki Kudüs topraklarına bir sefer tertip ederek Haçlıların Kızıldeniz'deki tek kapıları olan Eyle kalesini ele geçirmiştir. Daha sonra Mısır'a komşu olan İslam ülkelerine doğru yönünü çeviren Selâhaddîn, 1173 yılında ağabeyi Şemsuddevle Turanşah'ı Mısır'dan Nûbe'ye (Kuzey Sudan) göndererek oraya hâkim olmuştur. Turanşah'ın 1174 yılında Kahire'ye dönüşünün hemen ardından 1500 kişilik bir kuvvetin başında karadan ve denizden birliklerle Yemen'e sefer düzenlemiş,⁶⁸ önce Hicaz'ı kontrol altına almış daha sonra Türk hâkimiyetinin uzun yıllar süreceği askerî ve siyasî açıdan önemli konumda olan Yemen'e hâkim olmuştur.⁶⁹

Öte yandan 1173'te Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Takiyuddîn Ömer b. Şâhinşah'ın memlûkü Şerefeddîn Karakuş bir grup Türk ile birlikte Trablusgarp ve Tunus'un bir kısmını zapt etmiştir.⁷⁰ Her ne kadar Mağribli tarihçi et-Ticânî, Selâhaddîn'in Yemen Kuzey Afrika'ya yaptığı bu seferleri Nûreddîn ile arasının açıldığını, Şîrkûh'un ölümüyle birlikte Selâhaddîn, Nûreddîn Mısır'a hareket edip orayı ele geçirecek olursa kendilerini emniyette tutmak için başlattığını söylese de bu seferler Mısır'da var olan askerî hareket sahasını genişleterek ülkenin emniyetini sağlamak ve iktisadî olanaklar temin etmek için

⁶⁵ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 199; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* X, 22; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 56; Kuşçu, 54.

⁶⁶ İbnu'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 33-34; Kuşçu, 55.

⁶⁷ İbn Vâsıl *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 201; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 58.

⁶⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 52-53; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 58.

⁶⁹ Ahmed b. Muahmmmed et-Ticânî, *er-Rihletu't-Ticâniyye*, Thk. Hasan Husnî 'Abdulvehhâb, ed-Dâru'l-Mağribiyye li'l-Kitâb, Tunus 1981, 111-112; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 45; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, 237; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 30.

⁷⁰ İbnu'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 47.

yapılmıştır.⁷¹ el-Makrizî'nin Kâdî el-Fâzıl'dan aktardığı bilgiye göre o dönemde Mısır'da kıtlık olması sebebiyle hasat mevsimi bitmeden Selâhaddîn'in bulunduğu bir toplantıda Mağrib'e sefer yapılması kararı çıkmıştır.⁷²

Nüreddîn Zengî yaklaşık 28 yıllık iktidarının ardından 6 Mayıs 1174 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiş, arkasında Haremeyn-i Şerîfeyn ve adına hutbe okunan Yemen olmak üzere hâkimiyet sahası geniş topraklar bırakmıştır. İbnu'l-Esîr, Nüreddîn Zengî hakkında “*Birçok geçmiş hükümdarın hayatı hakkında okumalar yaptım. Dört Halife ve Ömer b. Abdülaziz'den sonra onun derecesinde adaletle davranan bir hükümdar görmedim.*” diyerek onun hükümdarlığı süresince devletin malına el uzatmaktan kaçınan, her işinde iyi niyetli, taassuptan uzak, âdil, hayırsever ve zâhid bir şahsiyet olduğuna vurgu yapmıştır.⁷³

Nüreddîn'in vefatından sonra yerine henüz on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih geçmiş, Şam halkı ve Mısır'da Selâhaddîn ona biat etmiş ve onun adına hutbe okutarak para bastırmıştır.⁷⁴ Ancak el-Melikü's-Sâlih'in yaşının küçük olmasını fırsat bilen Dımaşk, Halep ve Musul'daki Nüreddîn'in kumandanları Haçlılarla mücadeleyi bırakarak atabeyliği ele geçirmek için anlaşmazlığa düşmüşler, Halep-Musul ittifakının kazanmasıyla sonuçlanan mücadelede Sâdeddin Gümüştekin'in atabeyliği almasından sonra Nüreddîn'in Dımaşk'taki emirleri Selâhaddîn'i Şam'a çağırmışlardır. 12 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Şam'a hareket eden Selâhaddîn, 23 Ekimde ordusuna yeni katılanlarla birlikte Haçlılar aleyhine önemli bölgeleri ele geçirmek suretiyle Dımaşk'a hareket etmiş ve oraya hâkim olmuştur. Sonrasında el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyet kurduğu Humus'u 9 Aralık 1174 senesinde ele geçirmiş, ardından 28 Aralık 1174'te Hama'yı topraklarına katmıştır. Hama zaferinden sonra Selâhaddîn Halep'e hareket etmiş, 30 Aralık 1174'te kuşatarak yanında birkaç kale ile birlikte burayı el-Melikü's-Sâlih İsmail'e bırakmıştır. Emri altında olduğu el-Melikü's-Sâlih'i azlettiğini ilan ederek hutbe ve sikkeden ismini sildirmiştir.⁷⁵

⁷¹ et-Ticânî, 111-112; Şeşen, “Selâhaddîn Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi”, *Tarih Dergisi*, 33, 1981 173-174

⁷² el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duvelî'l-Mulûk*, I, 153.

⁷³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 56-57; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 64.

⁷⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 58.

⁷⁵ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 32; Kuşçu, 66.

6 Mayıs 1175 tarihinde Selâhaddîn'in Mısır, Suriye ve el-Cezîre üzerindeki egemenliğinin Abbâsî halifesi tarafından tanındığını gösteren taklid⁷⁶ halife tarafından kendisine ulaştıktan sonra kendi adına para bastırıp hutbe okutmuştur.⁷⁷

Selâhaddîn, Şam sınırlarında gerekli güvenlik tedbirlerinin alınması için Aralık 1176'da Mısır'a hareket etmiş, Kahire ve Fustat'ı surlarla çevirmeye karar vermiştir.⁷⁸ Gerekli tedbirleri aldıktan sonra 14-23 Aralık 1177 tarihlerinde Gazze-Askalân istikametinde Haçlıların elinde bulunan Remle üzerine sefere çıkmış, bu sefer askerlerin Haçlıları hafife alması ve ganimet için dağılmaları nedeniyle yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bu yenilginin olumsuz sonuçları, ancak 9 Haziran 1179 tarihinde kazanılan Merciu-yûn zaferi ve 24 Ağustos 1179'de Beytu'l-Ahzan Kalesi'nin ele geçirilmesi ile telafi edilmiştir.⁷⁹

Selâhaddîn Mısır'da bulunduğu sıralarda Mısır işleriyle uğraşırken Musul ve Suriye'de birtakım değişiklikler olmuş, Halep ve Musul meselesi tekrar gün yüzüne çıkmıştır. 29 Haziran 1180 Musul sahibi Seyfeddîn Gazi'nin ve 4 Aralık 1181'de Halep sahibi Nûreddîn'in oğlu el-Melikü's-Sâlih'in ölmesi üzerine Selâhaddîn, bölgede kendisine karşı yeni bir ittifakın meydana gelmesine fırsat tanımamak için 1182'de Mısır ordusunun yarısıyla Şam'a hareket etmiştir. Taberriye'de bulunan Haçlılar buradan ayrılarak Selâhaddîn ile savaşmak üzere Cebel-i Kevkeb'in civarında bir araya gelmişler bu durumu öğrenen Selâhaddîn⁸⁰ Haçlılar'ın Kevkeb kalesi altında konakladıkları esnada okçu birliklerle üzerlerine yürümüş; fakat Haçlılar meydan savaşına girmekten kaçınmışlardır. Bunun üzerine yeğenleri Takiyyüddin Ömer ve İzzeddin Şah'a Haçlılara saldırımları için emir vermiş, onlar da emri altındaki askerlerle Haçlılara saldırımları sonucu Haçlılar kaçarak Gaferbelâ kalesine sığınmışlardır. Selâhaddîn düşman topraklarında epeyce ilerlediğini görüp etrafı tahrip ederek Dımışk'a geri dönmüştür.⁸¹

⁷⁶ Hükümdarın egemenliğinin halife tarafından onaylandığını gösteren belge, tayin menşuru, detaylı bilgi için bkz. Aydın Usta, "Taklid" *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 465-467.

⁷⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 65-67; Karaca, 267; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 32.

⁷⁸ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 52; Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 21.

⁷⁹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 59; Kuşçu, 70.

⁸⁰ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 106; Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 21.

⁸¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 112; İbn Vâsıl *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 114; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 49; Kuşçu, 82-83.

Daha sonra Selâhaddîn Dımaşk'tan ayrılıp Beyrut'a doğru hareket etmiştir. Mısır donanmasının da Beyrut'a gelmesini isteyen Selâhaddîn, birlikte hareket ederek Beyrut önlerine demir atmış, Beyrut'u ağustos ayında birkaç günde karadan ve denizden muhasara etmiştir. Daha sonra I. Şark seferine çıkarak el-Cezîre bölgesini ve Sincar'ı, 29 Nisan 1183 yılında Âmid'i ele geçirip şehirdeki birtakım düzenlemelerden sonra Fırat'ı geçip Halep'e gitmek üzere buradan ayrılmış, Musul'u kuşatmış ve en önemlisi 11 Haziran 1183'te Halep'i ele geçirmiştir.⁸²

Haçlılar karşısında Müslümanları tek bir İslamî cephede birleştirme gayesinde siyaset izleyen Selâhaddîn'in asıl gayesi, Şam'ın Haçlılardan arındırmak ve Kudüs'ü özgürlüğüne kavuşturmaktır. 1183 yılında Kerek Prinkepsi Renaud de Châtillon, Selâhaddîn'in Âmid ve Halep fetihleriyle meşgul olmasından faydalanarak prefabrik gemiler inşa ettirip bu gemileri Akabe körfezinin üst ucunda bulunan Eyle ve Kızıldeniz'e sevk etmiştir. Amacı Müslümanların kutsal mekânlarını ele geçirip Yemen'e kadar ilerlemek olan Haçlılar, Arap Yarımadasından Mekke ve Medine'yi hedef alan bir deniz seferi başlatmıştır. Bunun üzerine Selâhaddîn'in kardeşi, el-Melik el-Âdil Mısır tersanelerinde gemiler yaptırıp donanma hazırlatarak Hüsâmeddîn Lü'lü kumandasında Eyle'ye göndermiştir. Bu donanma sayesinde Kızıldeniz'deki Frenk gemileri tahrip edildikten sonra Eyle tekrar geri alınmıştır.⁸³

Halep'in fethiyle en büyük hedeflerinden birine ulaşan Selâhaddîn Halep'ten ayrılarak Hama, Hımıs ve Ba'labek üzerinden Dımaşk'a giderek Haçlı hâkimiyetindeki yerlere sefere çıkmıştır. 29 Eylül 1183 tarihinde Ürdün Nehri'ni geçmiş, bölge halkının korkudan yerini terk ettiklerini görmüş, bu durum karşısında Beysân üzerine yürüyerek yakıp yıkmış ve burada bulunan malları yağma etmiştir. Bunun üzerine Haçlılar, bir araya gelip Selâhaddîn'in karşısına çıkmak istedilerse de askerlerinin çok fazla olduğunu görüp buna cesaret edememişlerdir.⁸⁴

Selâhaddîn ve askerleri Beysân seferinin ardından Dımaşk'a dönerek Kerek savaşı için hazırlanmışlardır. Salâhaddin askerleriyle Kerek üzerine bir sefer hazırlığı yapması için Mısır'daki nâibi olan kardeşi el-Meliku'l-Âdil'e mektup gönderip bütün askerleriyle

⁸² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 112; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 49.

⁸³ Kâsım Abduh Kâsım 'Alî Seyyid 'Alî, *Eyyûbüyyûn ve'l- Memâlik*, 'Ayn lil-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctima'iyye, Mısır 2011, 48; eş-Şeyh Ahmed, 31-32; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 49-50.

⁸⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 124.

birlikte Kerek üzerine yürümesini emretmiştir. Ardından Kerek'i ele geçirip kalesini kuşatmış ancak Prenkpsi Renaud de Châtillon'un haçlılardan yardım istemesi üzerine haçlı orduları Vâlih denilen yerde toplandığı gören Salâhaddin, kuşatmayı kaldırıp ordunun üzerine yürümüştür. 3 Aralık 1183 tarihinde seferin uzadığını görünce Dımaşk'a geri dönmüştür.⁸⁵

Sultan Selâhaddîn, Kerek dönüşü Dımaşk'ta idarî düzenlemelerin ardından Mısır'dan asker yardımı talep ederek 13 Temmuz 1184 tarihinde Kerek'e ikinci bir sefere çıkmıştır. Mancınıklarla saldırarak kuşattığı şehri üç haftalık bir sürenin ardından ele geçirmiştir. Bunun üzerine Haçlılar, Kudüs kralından yardım talep etmişlerdir. Salâhaddin, Vâlih denilen mevkiye yardıma gelen ordunun üzerine yürüyerek savaşa çekmeye çalışsa da yerin engebeli, geçit yerlerinin çok zor ve dar olmasından dolayı onlara yaklaşmamıştır. 4 Eylül tarihinde tekrar Dımaşk'a dönen Salâhaddin, bu sefer neticesinde istediğini alamadıysa da Mısır, el-Cezîre ve Doğu kuvvetlerinin ortak hareket ettiği İslam birliği cephesinin tamamlanması, asıl hedefine ulaştığının göstergesi olmuştur.⁸⁶

İkinci Kerek seferinden sonra sultan yönünü ikinci şark seferi için Musul'a çevirmiştir. Çünkü Hemedan hâkimi Kızıl Arslan'ın Musullular ile anlaşarak Erbil'e hücum ettiğini öğrenen Selâhaddîn, Abbâsî halifesine elçi göndererek Musul'un durumunu izah edip burayı kuşatma niyetinde olduğunu belirtmiştir. Aynı yıl haziran ayının ilk günlerinde muhasara başlatan sultan, 21 Temmuz'da muhasarayı kaldırıp Ahlat ve Meyyâfârikîn'i ele geçirerek hâkimiyetini Dicle'nin doğusuna kadar genişletmiştir.⁸⁷ 3 Mart 1186'da Musullular ile anlaşma yapmıştır. Antlaşmaya göre Musul, el-Cezîre'nin tamamı ve Diyarbakır Selâhaddîn'in hâkimiyetine geçmiş, böylece Eyyûbîler Devleti'nin hâkimiyet sahası Trablusgarb'dan Hamedan'a kadar büyük bir coğrafyaya ulaşmıştır.

4 Nisan 1185'te Kudüs Haçlı Krallığında yeni gelişmeler olmuş, Kudüs kralı IV. Baudouin'in ölümü sonrasında yerine 6 yaşındaki kız kardeşinin oğlu V. Baudouin geçmiştir. Kralın vasisi olarak tayin edilen III. Raymond'un yönettiği Haçlı topraklarında yağmurların azlığı nedeniyle kıtlık tehlikesi Kralı Selâhaddîn ile ateşkes anlaşması

⁸⁵ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 151; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* X, 124-125; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 50.

⁸⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 127; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb* II, 157-158; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 51; Kuşçu, 96,

⁸⁷ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 166; Kuşçu, 98-99.

yapmaya mecbur bırakmıştır. Selâhaddîn'in de kabul ettiği 4 yıl sürecek olan bu anlaşma ile birlikte iki ülke arasında gidip gelen ticaret kervanları aracılığıyla ticaret oldukça mesafe kaydetmiştir. Ancak bir süre sonra Kerek-Şevbek hâkimi Prens Renaud de Chatillon, Kahire'den Dımaşk'a doğru yola çıkan kervana Moab'a doğru ilerlediği sırada aniden saldırması⁸⁸ üzerine Selâhaddîn Renaud'a elçi yollayarak bunun aralarındaki anlaşmaya aykırı olduğunu ve esirlerin serbest bırakılarak zararın tazmin edilmesini talep etmiştir. Renaud'un bu teklifi kabul etmemesi ve Hicaz'dan gelecek olan Hacıların yolunu kesme planının haberi sultan'a ulaşınca Kudüs Haçlı Krallığı topraklarına bir sefer yapmaya karar vermiştir. 1187 yılının başlarında Selâhaddîn Musul, el-Cezîre, Erbil ve diğer şark vilayetlerine, Mısır ve Suriye'ye mektup gönderip onları cihada davet ve teşvik etmiş ardından 13 Mart 1187 tarihinde askerlerin toplanması için Re'sulmâ'da karargâh kurarak ve oraya veliahdı el-Meliku'l-Efdâl'ı onlara kumandan tayin edip Hacıların güvenliğini sağlamak için Busrâ'ya gitmiştir. Ardından Renaud'a bağlı Kerek toprakları üzerine yürümüş ve orayı muhasara etmiştir. Bu muhasara ile birlikte Kerek üçüncü kez Müslümanlar tarafından kuşatılmıştır.⁸⁹

1187 Mayıs ayının ilk günlerinde Selâhaddîn, oğlu el-Efdâl'e haber gönderip Re'sulmâ'da bulunan ordudan seçkin bir birliği Akkâ üzerine sevk edip orayı yağma ve tahrip etmelerini emretmiştir. el-Efdâl de Sârimüddîn Kaymaz ile Bedreddîn Doldurum el-Yarûkî gibi iki büyük emiri Muzafferuddin Gökbörü kumandasında bir birlikle göndermiştir. Bu seçkin birlik, 10 Mayıs 1187 tarihinde gece vakti yola çıkıp safer ayı sonlarında sabahleyin Saffûriye'ye ulaşmış ancak Saffûriyye-Taberiyye yolu üzerinde Tapınak (Templier) ve Misafirperver (Hospitalier) şövalyelerden müteşekkil büyük bir haçlı birliği Müslümanların baskınına uğramaları sonucu ağır bir yenilgi almışlardır. Savaşın canlı şahitlerinden biri olan İbnu'l-Esîr, çatışmanın şiddeti hakkında; “*Siyah saçlara ak düşürdü.*” demiştir. Önemi büyük olan bu savaş, Hittîn zaferi öncesi büyük bir fethin öncüsü olmuştur.⁹⁰

Selâhaddîn bu önemli zaferin haberini alır almaz Kerek ve Şevbek dolaylarında oğlu el-Melik el-Efdâl'in mahiyetindeki askerlerin yanına gitmiş ardından Taberiye

⁸⁸ İbn Vâsıl *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 1185; Karaca, 293.

⁸⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 143; İbn Vâsıl *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* II, 186; Şeşen, *Eyyûbiler (1169-1260)*, 52; Karaca, 295; Kuşçu, 102.

⁹⁰ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* II, 187; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih* X, 144; Karaca, 296; Kuşçu, 103.

Gölünün Kuzeydoğusunda yer alan Aşterâ denilen mevkiye ordugâhını kurmuştur. Yaklaşık bir ay kadar burada konaklayan Selâhaddîn, Musul, Diyarbakır ve el-Cezîre askerlerinin birliğe katılmasını beklemiştir. İbn Şeddâd'ın Selâhaddîn'in şimdiye kadar idare ettiği en büyük ordu olarak nitelendirdiği bu ordu yaya ve gönüllüler dışında 12 bin süvariye ulaşmıştır.⁹¹

4 Temmuz 1187 Cumartesi sabahı Haçlılar Taberiye'ye doğru hareket etmiş, ancak ordularının susuz ve Müslümanların şiddetli oklarına maruz kalmaları sebebiyle ilerleyememişlerdir. Müslümanların Haçlı ordularından birçok kişiyi kılıçtan geçirdiği Hittîn Savaşı'nda Haçlıları büyük yıkım ve hezimete uğratmışlardır. İbnu'l-Esîr'in aktardığına göre, Haçlılar Suriye sahillere geldikleri 1098 yılından bugüne kadar böyle bir felakete maruz kalmamışlardır.⁹²

Hittîn'de Haçlıları büyük bir bozguna uğratan Selâhaddîn, doğrudan Kudüs üzerine yürümemiş, ilk olarak güzergâhı üzerinde krallığın önemli şehirlerine hâkim olmuştur. 5 Temmuz'da Taberiye kalesini ardından ülkenin en büyük limanı ve önemli ticaret merkezi olan Akkâ'yı, ardından Beyrut ve Cübeyl'i topraklarına dâhil etmiştir. Daha sonra Selâhaddîn, Kudüs Haçlı krallığı topraklarına giren kardeşi el-Meliku'l-Âdil ile⁹³ bir araya gelmiş, Remle, Yuubna, Beyt-ü Lahm ve Halîl kalelerini ele geçirmiştir. 23 Ağustos 1187'de Sur'dan sonra sahilde Kudüs Mısır yolu üzerinde önemli liman şehri olan Askalan'a doğru hareket etmiştir.⁹⁴ Selâhaddîn, Kudüs ve Askalân'ın fethine diğer şehirlerden daha çok önem verdiği görülmüştür. Nitekim kardeşi el-Melik el-Âdil ve emrindeki Mısır askerleri ile birlikte karargâh kurdukları Askalan önünde şehri mancınıklarla 14 gün süren muhasaranın ardından 5 Eylül 1187 yılında şehir teslim alınmıştır.⁹⁵

Salâhaddîn, Askalân ve civar fetihleri tamamladıktan sonra Mısır'daki cesaret ve yeteneğiyle meşhur Hüsâmüddîn Lü'lü'ya haber gönderip donanmasıyla oradaki limanı emniyete almasını istemiştir. Böylelikle denizden gelecek bir tehlikeden emin bir şekilde

⁹¹ İbn Şeddâd, 124-128; İbnu'l-Esîr, X, 144; Şeşen, Eyyûbîler (1169-1260), 52; Karaca, 297.

⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih* X, 148-148.

⁹³ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, 308; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 54-55.

⁹⁴ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 205-206; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, 321.

⁹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 153; İbn Vâsıl, *Müferric* II, 209-210; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 55.

Askalan'dan Kudüs'e hareket eden Selâhaddîn 20 Eylül 1187'de şehri kuşatmıştır.⁹⁶ İleri gelenlerinden müteşekkil bir heyet şehri teslim etmek istediklerini söylemek için sultana gelmiş; fakat Selâhaddîn bunu kabul etmeyerek ve onlara: *"1099 yılında şehri işgal ettiğiniz zaman Kudüs halkına yaptığınız muameleden başka bir şey yapmayacağım. Siz nasıl onları öldürüp esir aldınız ve kötü muamele ettiyseniz ben de aynısını yapacağım."* demiştir. Şehri savunmakla sorumlu Remle kontu Balian, sultanın huzuruna çıkarak şehri emânla vermezse Müslümanlara ait olan Kubbetü's-Sahra'yı ve Mescid-i Aksa'yı tahrip edip ellerindeki 5.000 kadar Müslüman esiri katledeceklerini ve sonuna kadar savaşmaya kararlı olduklarını söylemiştir. Nihayet Kudüs, 2 Ekim 1187 Mirâc Gecesine denk gelen cuma günü kılıç hükmünde emânla teslim alınmıştır.⁹⁷

Memlûkler Döneminin en meşhur Emir ve tarihçilerinden Baybars el-Mansûrî Hittîn savaşı ve Kudüs'ün fethi de dâhil olmak üzere Selâhaddîn Eyyûbî'nin gerçekleştirdiği fetihleri şöyle açıklamıştır:

*"Hicri 583 yılında Selâhaddîn Haçlılarla Safûriyye'de bir araya geldi. Esbetar'dan birçok kişiyi esir aldı. Taberiyye'yi teslim aldı. Orada Hittîn savaşı gerçekleşti. Savaş Cumartesi günüydü. Aka, Mecdel ve Yâfâ ve Nâsıra fethedildi. Sayısız ganimet elde etti. Sonra Beyrut ve Sayda ve Askalan emânla fethetti. Kudüs'e yürüdü ve oraya pazar günü geldi. Orada altmış bin savaşçı bulunuyordu. Şehri teslim aldıktan sonra Frenklerden her erkek için 10 dinar, her kadın için 5 dinar ve her çocuk için 2 dinar karşılığında şehri terk etmelerine izin verdi. Kudüs 91 yıldır Haçlıların elindeydi. Lazkiye, Kerek, Şevbek ve Kevkeb kalesi karşı tarafın teslim olmasıyla fethedildi."*⁹⁸

Sultan, fethin ardından hiç vakit kaybetmeden bir yıldan kısa bir sürede Sûr dışındaki bütün Kudüs Haçlı Krallığına ait topraklara hâkim olmuştur. Ardından Antakya Prensliği topraklarının çoğunu ve Trablus Kontluğu topraklarını ele geçirmiştir. Kudüs'ün düşmesi ve Haçlıların ellerindeki toprakların büyük bir kısmının geri alınması, Avrupa Katolik dünyasında büyük bir infiale sebep olmuş, başta İngiltere kralı Aslan Yürekli Richard, Fransız krallı Philippe Auguste ile Alman imparatoru Friedrich

⁹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 154;

⁹⁷ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, III, 340; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 155-156; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 214; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 55-56; Kuşçu, 111.

⁹⁸ Baybars el-Mansûrî, *Muhtâru'l-Ahbâr: Târihu'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devleti'l-Memâliki'l-Bahriyye*, thk. Abdülhamid Sâlih Hamdan, ed-Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübânîyye, Kahire 1993, 4.

Barbarossa olmak üzere bütün Avrupa hükümdarları yeni bir Haçlı seferine katılmayı kabul ederek Filistin topraklarının yolunu tutmuştur. Şubat-Mart 1189'da Hristiyan Avrupa'nın Doğu'ya düzenlediği en geniş ve kapsamlı olanı III. Haçlı Seferi başlamış, Kudüs krallığı topraklarında düşmeyen tek kalesi durumunda olan Sûr'a deniz yoluyla Avrupa'dan devamlı personel malzeme ve para yardımı gelmiştir. Eyyûbî donanması bu Haçlı seferi karşısında etkisiz kalmıştır. Haçlılar bu donanma sayesinde Akka ve Yafa arasındaki sahil şeridine yeniden hâkim olmuştur. Bu savaşlarda donanmanın önemini gören Selâhaddîn, başta Abbâsî hilâfet merkezi Bağdat ve Muvahhidler Devleti olmak üzere birçok İslam Devletine gönderdiği elçi ve mektuplar vasıtasıyla bu devletlerden donanma desteğinde bulunmalarını istemişse de istediği desteği alamamıştır.⁹⁹

1 Eylül 1192 Salı gününden itibaren iki taraf arasında 3 sene 8 ay karada ve denizde geçerli olacak bir antlaşma imzalanmış, yapılan müzakerelerden sonra Yafa'dan başlayıp Sûr'a kadar olan sahil şeridi Haçlılara; Askalan ile Dârum ise Eyyûbîler'e kalmıştır. Daha sonra bu antlaşmaya Müslümanlar tarafından Haşhaşiler, Haçlılar tarafından Antakya ve Trablus Kontlukları da dâhil edilmiştir.¹⁰⁰

Selâhaddîn barış anlaşmasının ardından Kudüs'e gitmiş, 14 Ekim 1192'de Kudüs'ten ayrılarak Dımaşk'a dönmüştür. En son 21 Nisan 1189 tarihinde Dımaşk'tan ayrılarak 4 yıl boyunca savaş meydanlarında olan sultan burada 4 ay kaldıktan sonra 22 Şubat 1193'te yakalandığı sarı humma hastalığına (Menenjit) yenik düşmüştür.¹⁰¹

Mehmed Âkif Ersoy'un "Şarkın en sevgili sultanı", Chanpdor'un "İslam'ın en saf kahramanı" ifadelerini kullandığı Selâhaddîn Eyyûbî, 4 Mart 1193 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹⁰² Selâhaddîn'in erken ölümü İslam âlemi için büyük bir kayıp olmuş, vefatının ardından kardeşleri ve çocukları arasında anlaşmazlıklar, çatışmalar ve fitne baş göstermiştir.¹⁰³ Selâhaddîn öldüğü sırada Mısır, Libya, Hicaz, Yemen, Filistin ve Suriye, Malatya ve Ahlat'a kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Hemedan'a kadar Kuzey Irak'ta adına hutbe okunup para bastırılmaktaydı.¹⁰⁴

⁹⁹ Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 59-60; Kuşçu, 126.

¹⁰⁰ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 402-406; Kuşçu, 141; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 65.

¹⁰¹ Kuşçu, 142.

¹⁰² Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 192.

¹⁰³ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 416-420.

¹⁰⁴ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 192; Kuşçu, 143.

2. Selâhaddîn Sonrası Eyyûbîler

Selâhaddîn'in vefatı sonrası arkasında Mısır, Arap Yarımadası, Şam ve Fırat'ı kapsayan uçsuz bucaksız bir devlet, askerî, siyasî kabiliyeti ve ahlâk bakımından onun seviyesine ulaşamayan oğullarının veya erkek kardeşlerinin dolduramayacağı bir boşluk bırakmıştır.¹⁰⁵ Vasiyeti üzerine devletin idarî taksimatı, Türk devlet geleneklerine göre oğulları, kardeşleri akrabaları ve büyük Emirleri arasında paylaştırılmıştır. Eyyûbîler Devleti'nin en büyük merkezlerinden biri olan Dımaşk'ta oğlu ve veliahdı el-Melik el-Efdâl Nûreddîn Ali, Mısır'da ikinci oğlu el-Melik el-Azîz Osman, Halep ve Kuzey Suriye'de üçüncü oğlu el-Melik ez-Zâhir Gıyâseddîn Gâzi idareyi üstlenmiştir. Sultanın kardeşi Seyfu'l-İslam Tuğtekin b. Eyyûb Hicaz ve Yemen'de, diğer kardeşi el-Melik el-Âdil, Kerek, Şevbek ve bu günkü Ürdün ile Fırat'ın doğusunda doğrudan devlete bağlı topraklarda, Şerefuddîn Karakuş, Trablusgarp'da, Ferruhşah'ın oğlu Behramşah Balebek'de, Takiyyuddîn'in oğlu el-Melik el-Mansur Hama'da, Nâsiruddîn Muhammed'in oğlu II. Şirkûh Hıms ve Rahbe'de, Muzaferuddîn Gökböri Erbil ve çevresinde iktâların sahibi olmuştur. Esasen yukarıda bahsi geçen Eyyûbî emirlikleri daha sonra teşekkül etmemiş, Selâhaddîn tarafından daha o hayattayken ve tesis edilmişti. Ancak sonradan bu emirliklerde bazı değişiklikler olmuştur.¹⁰⁶

Selâhaddîn'in ölümünden önce veliaht tayin ettiği Dımaşk nâibi büyük oğlu el-Melik el-Efdâl, devlet tecrübesi az olmasının yanı sıra kendisini eğlence ve içkiye kaptıran zayıf karakterli bir kişilikteydi. Kısa zamanda vezirliğe getirdiği Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr'in etkisinde kalarak babasının etrafındaki başta veziri el-Kadı el-Fâzıl ve Bahâuddîn İbn Şeddâd gibi tecrübeli devlet adamlarını yanından uzaklaştırmıştır.¹⁰⁷ Mısır'daki el-Melik el-Aziz, yanına gelen bu devlet adamlarının teşvikleri ile 30 Nisan 1194 tarihinde Dımaşk üzerine yürüyerek el-Melik el-Efdâl'i kuşattı. el-Melik-el-Efdâl, amcası el-Âdil'in hakemliğine başvurarak yardım istemiştir. Dımaşk'a gelen el-Âdil el-Azîz'i kuşatmayı kaldırmaya ikna etmiş¹⁰⁸ ancak daha sonra el-Azîz amcası el-Âdil

¹⁰⁵ Ali Muhammed Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn Ba'de Selâhaddîn "el-Hamalâtu's-Salibiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2010, 19.

¹⁰⁶ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* IV, 405-406; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 3-4; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 193.

¹⁰⁷ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 11-14; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, IV, 419; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 72.

¹⁰⁸ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duvelî'l-Mulûk* I, 243; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 28-29; Kuşçu, 144; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 73.

anlaşıp 25 Temmuz 1096 tarihinde Dımaşk'ı kuşatmıştır. Taraflar arasında yapılan müzakereler sonucu el-Azîz'in sultan olarak Mısır'da kalması, Dımaşk'ın el-Âdil'e Bûsrâ'nın doğusundaki el-Havran bölgesindeki Sarhad¹⁰⁹ bölgesinin el-Efdâl'e verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁰

Bu arada bir yandan Dımaşk ve Mısır'da bu gelişmeler yaşanırken Yemen'de idareye hâkim olan Selâhaddîn'in kardeşi Tuğtekin, Eylül 1197'de vefat etmiş, yerine oğlu Muizz İsmail geçmiştir.¹¹¹

1197 Mayıs ayında el-Âdil olan Şam sahil şeridindeki Yafa şehrini Haçlıların elinden almayı başarmıştır. Sultan Selâhaddîn Dönemi'nde Haçlılarla yapılan antlaşma onun ölümünden sonra oğullarından el-Melik el-Aziz tarafından yenilenmiştir.¹¹² el-Melik el-Aziz 12 Kasım 1198 tarihinde Feyyûm'da avlandığı sırada atından düşmesi sonucu yaralanmış ve 22 Kasım'da vefat etmiştir.¹¹³ Ülkede yeni bir kargaşaya sebep olan el-Azîz'in ölümü üzerine Emirlerin bir kısmı, abisi el-Efdâl'i ülkenin başına geçirmek isterken diğerleri el-Âdil'i Mısır'a davet etmiştir. Esedîlerin daveti üzerine apar topar Mısır'a gelen el-Efdâl 8 Şubat 1199 tarihinde Kahire'ye gelerek el-Azîz'in on yaşındaki oğlu el-Melik el-Mansûr Nâsîruddîn "Muhammed'in atabeyi" sıfatıyla ülkenin idaresini üstlenmiştir.¹¹⁴

el-Efdâl 9 Haziran'da el-Zâhir ile Hama ve Humus beylerinin yardımına gelmesi ile birlikte Dımaşk'ı kuşatmıştır. 26 Ocak 1200 tarihinde aralarında vuku bulan savaşın sonunda el-Efdâl barış talep etmiştir. Yapılan antlaşma neticesinde el-Âdil Mısır, Şam, Kudüs ve el-Cezîre bölgesinin bir kısmını kapsayan büyük topraklara hükmeden Eyyûbî ülkesinin hâkimi ilan edilmiştir. Önemli bölgelerinin hâkimiyetini kendi oğullarına veren el-Âdil, el-Melik el-Muazzam Dımaşk'da, büyük oğlu el-Melik el-Kâmil'e ise Mısır'da babalarının naibi sıfatıyla idareyi üstlenmişlerdir. Aslında bu uygulama Sultan

¹⁰⁹ Dımaşk bölgesinde yer alan Havran'a yakın bir beldedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, III, 401.

¹¹⁰ İbn Tağrıberdî, VI, 120; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 76; Kuşçu, 146.

¹¹¹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 72-73; İbn Tağrıberdî, 141-142; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 251; Kuşçu, 146.

¹¹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 245-246; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 277.

¹¹³ Sallâbî, *el-Eyyûbîyyûn Ba'de Selâhaddîn*, 40; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, 83; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 255.

¹¹⁴ İbn Tağrıberdî, VI, 128; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 87-88; Zağlûl, 49; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 76-77.

Selâhaddîn'in ve bir önceki Türk hükümdarlarının uyguladığı yönetim şeklinin birebir aynısı olmuştur. Nâib-i saltanat olarak adlandırılan bu görevlendirmeye göre devlet adamı başkentte sultana vekâlet eden veya tayin edildiği yerde onu temsil eden kişiydi.¹¹⁵

1203 yılında IV. Haçlı Seferi'nin öncülerinden Felemenkler ve Fransızlardan bir filo ve daha sonra Marsilya ve Venedik'ten bazı şövalye grupları Akka'ya gelerek II. Amaury'yi Müslümanlara karşı saldırıya geçirmek için ikna etmeye çalışmışlardır. Kral II. Amaury ise onlara acele etmemelerini söylemiş, bunun üzerine bu gruplar kuzeydeki Misafirperver ve Tapınak şövalyeleri ile birleşip Trablus kontluğuna gelerek hep birlikte Hama topraklarına akınlar yapmışlardır. Ancak Hama valisi el-Mansur, onları 18 gün arayla iki kez olmak üzere mağlup etmiştir.¹¹⁶ Öte yandan Avrupa'da IV. Haçlı Seferi ile ilgili hazırlıkları takip eden el-Âdil Venediklilerle anlaşarak IV. Haçlı Seferi'ni Kudüs ve Mısır'a kadar sıçrayabileceğinin endişesiyle İstanbul üzerine yöneltmeye çalışmıştır. İstanbul'la sınırlı kalan IV. Haçlı Seferi el-Âdil için Haçlılarla sulh müzakerelerine başlamak için vesile olmuştur. Yapılan antlaşma neticesinde 6 yıl geçerli olmak üzere Haçlılar Markab'dan Yafa'ya kadarki Akdeniz sahil şeridinde bulunan topraklara yeniden hâkimiyet kurmuşlardır.¹¹⁷

el-Melik el-Âdil zamanında Eyyûbîler iç çekişmeler ve Haçlı saldırıları sebebiyle Kuzey Afrika topraklarını ihmal etmişlerdir. 1212'de Şerefuddîn Karakuş ve oğlu, Fizan'da Vedan vahasında Zübâbîler ve Yahyâ el-Mayorkî tarafından öldürülmesiyle Eyyûbîler'in Mısır'ın batısındaki varlıkları sona ermiştir.¹¹⁸ Öte yandan Yemen'de Eyyûbîler adına ülkeyi idare eden Muizz İsmail, Emevî hânedânından geldiğini iddia ederek Abbâsî halifesi adına okuttuğu hutbeyi kaldırarak kendi adına hutbe okutmuştur. Ayrıca halka ve hizmetindeki kişilere kötü muamelede bulunmuş bu durumdan rahatsız olan askerleri tarafından 10 Nisan 1202 tarihinde öldürülmüştür. Yerine idareyi el-Melik en-Nâsır lakabıyla küçük yaştaki kardeşinin atabeyi olarak Seyfuddîn Sungur devralmıştır.¹¹⁹ Bir süre sonra el-Melik en-Nâsır'ın ölümü üzerine Takiyuddîn Ömer'in

¹¹⁵İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 265-266; el-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk* I, 265; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 78; Kuşçu, 152; Sadî Süleyman Kucur, "Nâib-i Saltanat", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 313-314.

¹¹⁶ Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 92-93; Kuşçu, 154.

¹¹⁷ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, 159-160; Şeşen, "Eyyûbîler", 22; Kuşçu, 155.

¹¹⁸ Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 22.

¹¹⁹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 136-138; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 89; Kuşçu, 161

torunlarından Süleyman Şah b. Selâhaddîn Yemen'e hâkim olmuştur. Ancak Süleyman Şah'ın idareciliği halk nezdinde beğenilmemiş, kumandanlar el-Kâmil'e durumu bildirerek onu Yemen'i kontrol altına alması için ikna etmeleri üzerine oğlu el-Melik Mes'ud Atsız'ı görevlendirmiştir. Atsız, 1215 Süleyman Şah'ı mağlup ederek Yemen'e hâkim olmuştur.¹²⁰

Haçlılar, Ortadoğu'ya geldikleri tarihten yaklaşık bir asırlık zaman zarfında gerçekleştirmek istedikleri projeleri için Mısır'ın ehemmiyetini çok iyi idrak etmişlerdir. Bu yüzden birçok kez Mısır üzerine saldırı düzenlemişler; ancak özellikle Nüreddîn Zengî ve Selâhaddîn'in Mısır'a hâkim olması Haçlıların ümitlerini boşa çıkarmak için yetmiştir.

Tarih boyunca stratejik öneme haiz ve zengin doğal kaynaklara sahip olan Mısır şüphesiz ki Kudüs'ün anahtarı olmuştur. Haçlılar gerçekleştirecek oldukları V. Haçlı Seferi'nin ilk olarak hangi topraklara yapmaları hususunda müşavere etmek için Akkâ'da toplandıkları sırada, onların önde gelenleri ilk olarak Mısır topraklarına yönelmeleri gerektiğine işaret ederek *"Selâhaddîn krallıkları ele geçirdi, Mısır'a hâkim olduktan sonra Kudüs'ü ve sahil şeridini Haçlıların ellerinden birer birer çıkardı ve Mısır'ın adamlarıyla ordusunu güçlendirdi. Biz öncelikle Mısır'a hâkim olursak o zaman bize Kudüs'ü ve ellerindeki diğer ülkeleri almamız için bir engel kalmaz."* şeklinde görüş bildirmişlerdir.¹²¹

1 Haziran 1219 yılında Leteran Kilisesinde toplanan konsilden çıkan karara göre Papa III. Honorius yeni bir Haçlı seferi için çağrıda bulunmuş, bu çağrı üzerine İskenderiye ve Dimyat yolu üzerinden Mısır'ı işgal etmeyi amaçlayan V. Haçlı Seferi kuvvetleri, Kıbrıs ve Akka'da toplanmıştır. Bu sırada hasta olan el-Âdil Haçlıların Mısır'a kadar geldiklerini ve Dimyat'ı kuşattıklarını öğrenince hastalığı iyice şiddetlenerek Âlikîn'de vefat etmiştir.¹²² Yerine Mısır hâkimi ve veliahdı olan büyük oğlu el-Kâmil, büyük sultan olmuş ve Haçlılarla olan mücadeleyi devralmıştır. Diğer taraftan

¹²⁰ el-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 301; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 245; Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 22.

¹²¹ Sallâbî, *el-Eyyûbüyyûn Ba'de Selâhaddîn*, 107-108; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 258; Kuşçu, 159.

¹²² Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbüyyîn fî Mısır ve Bilâdu's-Şâm ve İklîmi'c-Cezîre (1174-1263)*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2008, 299; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, III, 270; el-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 310.

bazı Emirlerin o ordugâhta kargaşa çıkararak el-Kâmil'e karşı çıkmalarından faydalanan Haçlılar, 9 ay boyunca süren mücadele sonucu Dimyat'ı ele geçirmişlerdir.¹²³

Haçlıların Dimyat'ı ele geçimelerindeki asıl amacı Kâhire üzerine düzenleyecekleri sefer için burayı bir üs olarak kullanmak istemeleri olmuştur. Durumun ciddiyeti artınca el-Kâmil, Kerek-Şevbek Prensliği toprakları hariç, Selâhaddîn'in fethettiği Kudüs Krallığı topraklarını, Haçlıların Dimyat'ı boşaltması karşılığında teklif etmiş; ancak Haçlılar Kerek-Şevbek Prensliği dâhil tüm toprakları ve 500 bin dinar savaş tazminatı isteyerek teklifi reddetmişlerdir.¹²⁴

Aslında ne el-Kâmil'in Haçlılara sunduğu bu cazip teklifin ne de onların bu cömert teklifi reddetmelerinin inandırıcı bir gerekçesi olmamıştır. Ancak eğer bu ihtimal varsa da el-Kâmil Dimyat karargâhının kıtlık ve veba salgınına maruz kalmasından sonra hastalıkların onu yorması, gıda fiyatlarının yükselmesi, durumu iyice kötüleştirerek bu kararı almasına sebep olmuştur.¹²⁵

Bunun üzerine el-Kâmil, Mısır halkını silahlandırıp kardeşleri Dimaşk Sultanı el-Melik el-Muazzam ile el-Cezîre ve Ahlat hâkimi el-Melik el-Eşref'i yardıma çağırarak el-Mansûra'da bir araya gelmiştir. 20 Temmuz'da çarpışmalar başlamış nihayet Haçlılar Dimyat'ı ve işgal ettikleri yerleri boşaltmaya razı edilmiştir. 29 Ağustos 1221 tarihinde yapılan müzakereler sonucunda Dimyat Müslümanlara teslim edilmiştir. İlk etapta Kudüs'ü hedef alan; ancak manevra değişikliği ile Dimyat'a sıçrayan V. Haçlı Seferi el-Kâmil ve kardeşlerinin dayanışması sonucunda başarıyla atlatılmıştır.¹²⁶

Eyyübîler, el-Âdil'in ölümünden sonraki kritik günlerinde kardeşler arasındaki bu dayanışma ruhu kısa bir müddet sonra aralarında anlaşmazlıklara dönüşmüştür.¹²⁷ Şüphesiz Dimaşk, el-Cezîre bölgesi ve Mısır'daki Emirler arasındaki bu anlaşmazlık el-Kâmil'in Alman imparatoru II. Friedrich ile yakınlaşmasına neden olmuş, el-Kâmil, Emîr Fahrüddîn Yusuf'u elçi göndermiş ve devletini tehdit eden tehlikeye karşı onu Suriye'ye çağırarak kendisini desteklemesini talep etmiştir. Bu tehditlerden en önemlisi şüphesiz kardeşi el-Muazzam'ın açgözlülüğü ve Doğu cephesinde Eyyübîler Devletini tehdit eden

¹²³ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, 16-17; Sallâbî, *el-Eyyûbüyyûn Ba'de Selâhaddîn*, 121.

¹²⁴ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk* I, 327: Takkûş, 309-310.

¹²⁵ Takkûş, 311.

¹²⁶ el-Makrîzî, I, 328: Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 101; Kuşçu, 166.

¹²⁷ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, 118; Kuşçu, 166: Şeşen, "Eyyûbîler", 23.

Harzemşahlar olmuştur. Alman imparatoru II. Friedrich ile yapılan uzun müzakerelerden sonra el-Kâmil, Kudüs'ün Haçlılara bırakılması, etrafındaki toprakların Müslümanların olması şartını kapsayan bir antlaşma yapmıştır.¹²⁸ Ancak el-Kâmil'in II. Friedrich'e teklif ettiği topraklar el-Muazzam'ın idaresinde olması sebebiyle kendisinin de fikrinin alınması için Dımaşk'a elçi gönderilmiştir. Bu teklifin el-Muazzam tarafından şiddetle reddedilmesi üzerine II. Friedrich, Papa nezdinde itibarını korumak için Ağustos 1227 tarihinde yeni bir Haçlı seferi düzenlemeye karar vermiştir. el-Muazzam'ın 12 Kasım 1227'de beklenmeyen ölümünden cesaret alan gruplar Akkâ'daki Haçlılar ile birleşerek Müslüman topraklarına saldırılar düzenlemişlerdir.¹²⁹

II. Friedrich Ağustos 1228 tarihinde Akka'ya gelip Tellu'l -Acûl'da bulunan el-Kamil'e hediyeler ve elçiler göndererek daha önce aralarında varılan antlaşmaya göre Kudüs'ün kendisine teslim edilmesini istemiştir. Ancak el-Kâmil bu antlaşmanın el-Muazzam'ın ölümüyle sona erdiğini ve kararın Müslümanlar nezdinde büyük bir tepkiye sebep olacağını belirtmiştir.¹³⁰ İki taraf arasında aylarca süren müzakereler neticesinde 18 Şubat 1229 tarihinde 7 Marttan başlamak on yıl sürecek olan "Yafa Antlaşması" imzalanmıştır. Antlaşmaya göre silahlandırılmamak ve tahkim edilmemek şartıyla Kudüs Haçlılara bırakılmıştır.¹³¹

Aynı yıl kuşatma için Dımaşk'a hareket eden el-Kâmil, Yemen hâkimi ve aynı zamanda Hicâz'ın idaresinden de sorumlu olan oğlu el-Melik el-Mes'ud Selâhaddîn Yusuf, Atsız'ın ölüm haberini alır almaz Mısır'a dönmüştür. Onun ölümü üzerine yerine naibi sıfatıyla Nûreddîn Ömer b. Ali b. Resûl et- Türkmânî ülkenin idaresini devralmıştır. Nûreddîn Ömer, önceleri el-Kâmil'e tâbi iken Hicaz'ı da kontrol altına almaya çalışması üzerine el-Kâmil ile arasının açılmıştır. 1232 yılından sonra Yemen, Nûreddîn Ömer tarafından bağımsız bir şekilde idare edilmeye başlanmış ve böylece Yemen'in merkezle ilişkisi kesilmiştir. Sonrasında idareyi devralan Resûlîler 1454'e kadar Yemen'e hâkim olmuşlardır.¹³²

¹²⁸ Takkûş, 343-344; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, 206; Kuşçu, 168.

¹²⁹ Şeşen, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, VI, 370.

¹³⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 473-474; Takkûş, 345; Sallâbî, *el-Eyyûbüyyûn Ba'de Selâhaddîn*, 290; Şeşen, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi*, VI, 371-372.

¹³¹ Sallâbî, *el-Eyyûbüyyûn Ba'de Selâhaddîn*, 293; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 120.

¹³² İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, 259-260; Şeşen, "Eyyûbîler", 23

Bu arada Celâleddîn Harzemşah'ın Erzurum meliki Cihanşah'ı itaat altına almak istemesi ve el-Eşref'in Dımaşk'ı kuşatmakla meşgul olmasından faydalanarak Ahlat üzerine yürümesi neticesinde Konya, Aksaray, Sivas ve Malatya gibi Anadolu topraklarında hâkimiyet kuran Selçuklu Sultanı I.Alâüddîn Keykubâd, Ahlat hâkimi el-Eşref ile birleşerek Celâleddîn Harzemşah'ı 7-10 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan ovasında Yassıçimen savaşında ağır bir yenilgiye uğratmışlardır.¹³³ Bu mağlubiyetin ardından birçok Harzemşah birliği Selçuklu saflarına dâhil olmuş, bu durum I. Alâüddîn Keykubâd'ın askerî konumunu güçlendirmiştir. el-Kâmil, Güneydoğu Anadolu'da idarî düzenlemeye girişerek öncelikle Diyarbakır ve Hısn-ı Keyfâ'yı kontrol altına alarak Artukluların bölgedeki hâkimiyetine son vermiştir. Ancak Artuklu beylerinin Anadolu Selçuklulardan yardım istemesi üzerine bölgeye gelen Keykubâd, el-Cezîre bölgesini yağmaladıktan sonra Urfa, Harran ve Raka şehirlerini muhasara etmiştir. Bunun üzerine el-Kâmil, 6 Mayıs 1234 tarihinde Kahire'den Güneydoğu Anadolu bölgesine hareket etmiştir. Bölgenin stratejik konumunu iyi kullanan Keykubâd, Eyyûbîleri püskürtmeyi başarmıştır. 1234 Ağustos ayında Eyyûbî meliklerinden yeterli desteği göremeyen el-Kâmil, Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır¹³⁴

27 Ağustos 1237'de el-Eşref, 1238 senesi mart ayının başlarında el-Melik el-Kamil'in peş peşe Dımaşk'ta ölümeleri, Eyyûbî ailesinin arasında karışıklıklara sebep olmuştur. el-Kâmil'in ölümü sonrası yerine veliahdı ve küçük oğlu el-Melik el-Âdil Kahire'de idareyi devralmıştır. Çok geçmeden kardeşi es-Sâlih Necmeddîn Eyyûb de 1238 tarihinde Dımaşk'ı ele geçirmiştir. Ancak Eyyûbîler Devleti'nin ileri gelen Emirleri, el-Âdil'in ülkenin menfaatlerini ikinci plana itmesi ve zevk ve eğlenceye düşkünlüğü nedeniyle II. Âdil'in sultanlığını tanımamış, 1240 Mayıs ayında tahtan indirilerek Mısır'daki Emirler tarafından tutuklanmıştır. 17 Mayıs 1240 tarihinde Mısır'da tahta çıkan es-Sâlih, 23 Kasım 1249'a kadar ülkenin yeni hâkimi olmuştur.¹³⁵

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki topraklarda nüfuz mücadelesi veren Eyyûbî-Selçuklu rekabeti devam ederken diğer yandan dışarıda Haçlılar ve Moğol tehlikesi içeride ise melikler arasındaki

¹³³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 486; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 357-358; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, IV, 297-298.

¹³⁴ Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 22; Kuşçu, 171-172.

¹³⁵ Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fi Târihi'l-'Ayân*, thk. İbrahim ez-Zeybek. er-Risâletu'l-'Âlemiyye, Beyrut 2013, XXII, 347; Kuşçu; 1174-175; Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 23.

çekişmeler Eyyûbîler için yeni bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Ayrıca bu devirde merkezi idarenin beylikler üzerindeki otoritesi iyice zayıflamıştır. Başta Halep hâkimi olmak üzere Hıms, Dımaşk sahipleri merkeze karşı muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Dımaşk sahibi ‘Îmâduddîn İsmâil ve müttefikleri el-Melik en-Nâsır Dâvud ve Hıms hâkimi Haçlılar’ın desteğini almak için Taberiye, Sayda, Kevke, Kudüs, Sâfed ve Askalân topraklarını onlara bırakmış, bu durum ulema ve halk arasında büyük bir infiale neden olmuştur.¹³⁶

Ardından el-Melik es-Sâlih Necmeddîn’in yardım davetini alan müttefik Hârizmliler, el-Cezîre bölgesinden Filistin’e gelerek Eyyûbî-Haçlı birlikleriyle Gazze yakınında karşılaşmışlar, 17 Ekim 1244 tarihinde gerçekleşen muharebede Harizmliler’in desteğiyle ‘Îmâduddîn İsmâil ile müttefiklerini ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu galibiyet es-Sâlih Necmeddîn Kudüs Askalân, Taberiye, Dımaşk gibi önemli merkezleri geri almıştır.¹³⁷ Bu yılın sonunda Mısır’a doğru seyahat ederken Kudüs’e uğrayan İbn Vâsıl, Müslümanlar tarafından geri alınan Kudüs’deki Haçlıların tahribatı hakkında şu sözleri söylemiştir:¹³⁸

“Beytü’l-Makdis’e girdim, Kubbetu’s-Sahra’da rahipler ve keşişler gördüm, Kuddas ayini için Kubbetu’s-Sahra’nın üzerinde şarap şişeleri bırakılmıştı. Ardından Aksâ Camiine girdim, orada da asılı çanlar vardı. Haremü’ş-Şerîf’te ezan kaldırılmış, burada küfür aşikâr olmuştu.”

Kudüs’ün yeniden Müslümanların eline geçtiği haberi Batı Avrupa’da büyük bir ses getirmiş, Doğu’daki, Hristiyan varlığına ilişkin ciddi endişeler duyan Papa IV. Innocentius Doğu’daki her mağlubiyetlerinin ardından olduğu gibi Hristiyan dünyasına yeni bir Haçlı seferi için çağrı yapmış ve bu çağrısı Fransa Kralı IX. Louis tarafından karşılık bulmuştur. Yaklaşık 3 yıl süren hazırlıklarını tamamlayan Haçlılar, Kudüs’ü almak için hedefin ancak Mısır olması üzerinde ortak görüşlerini bildirmişlerdir. Bu arada haberi alan Sultan es-Sâlih, Dımaşk’ta hasta bir halde iken savaş alanına yakın olmak için Uşmûm Tennah’a getirilmiştir.¹³⁹ Ebû’l-Fidâ’nın 50 bin kişiden müteşekkil olduğunu tahmin ettiği Haçlı orduları 8 Haziran 1249 tarihinde Dimyat’ı kuşatıp ele

¹³⁶ İbn Vâsıl, *Muferricu’l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, V, 330-332.

¹³⁷ Şeşen “Eyyûbîler” *DİA*, İstanbul 1995, XII, 23; Kuşçu, 176.

¹³⁸ İbn Vâsıl, *Muferricu’l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, V, 333.

¹³⁹ Sibt İbnu’l-Cevzî, XXII, 407; el-Makrîzî, I, 437; İbn Vâsıl, *Muferricu’l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, VI, 68; Şeşen, “Eyyûbîler”, 138-140; Kuşçu, 178.

geçirmişlerdir¹⁴⁰ Dimyatın ele geçirilmesi Hristiyan dünyasında büyük bir sevinçle karşılanırken Mısır ve Kâhire halkı için paniğe sebep olmuştur. Bunun üzerine sultan bölgedeki bedevî savaşçıları ekleyerek ordusunu tanzim etmiş, bu sırada Haçlı orduları 20 Kasım'da Dimyat'tan el-Mansurâ'ya hareket etmişlerdir.¹⁴¹ Hastalığı gittikçe ağırlaşan sultan, Mansurâ'ya çekilmiş, birliklerini burada mevzilendirdikten üç gün sonra 23 Kasım'da vefat etmiştir.¹⁴²

İslam dünyasının Haçlılarla mücadele ettiği bir süreçte gerçekleşen es-Sâlih'in ölümü sonrası ordunun başında olup mücadeleye kaldığı yerden devam edecek bir komutan gerekli kılmıştır. Türk kökenli bir cariyeye olan¹⁴³ Sultanın eşi Şecerüddür Müslüman saflarının zayıflamasından korktuğu için akıllıca bir hamle yapmış ve sultan'ın ölümünü bir süre gizlemiştir. Daha sonra Hısn-Keyfa'da bulunan sultanın ölmeden önce varisi olarak bıraktığı büyük oğlu Turanşâh'ı acil olarak idareyi devralması için Mısır'a çağırmıştır.¹⁴⁴ Bu geçici dönemde Şecerüddür vezir Fahrüddîn Yûsuf ile ülkenin işlerini idare etmiştir. Kocasının ölümünü gizlemek için aldığı tüm önlemlere rağmen Haçlılar, es-Sâlih'in ölümünü öğrenmeleri üzerine bunu fırsat olarak değerlendirip sultanın sarayını hedef alarak topluca saldırıya geçmişlerdir. Aralarında Baybars'ın da bulunduğu Şecerüddür kumandasındaki deniz askerlerinden oluşan Memlûk güçleri aniden karşı harekete geçerek Haçlı şövalyelerini püskürtmüşlerdir.¹⁴⁵

21 Şubat'ta Turanşâh, Hısn-Keyfa'dan Mansûra'ya gelerek Eyyûbîlerin yeni sultanı olmuştur. Öncelikle Haçlılara erzak ve silah takviyesini engellemede Nil'in aşağı kollarına nakletmek için hafif gemilerden oluşan bir donanma inşa edilmesini emretmiş, bu gemiler aracılığıyla 16 Mart günü yaklaşık elli sekiz gemiden oluşan Haçlılara erzak tedariki sağlayan konvoyun Dimyat'la temas kurmasını engellenmiştir.¹⁴⁶ Çaresiz kalan IX. Louis bu şartlarda Kâhire'ye yürümenin imkânsız olduğunu anlayarak geri çekilme emri vermiştir. Nitekim Haçlı ordusu, ellerindeki donanmaları yakarak Dimyat'a

¹⁴⁰ Takkûş, 381-382; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, VI, 75.

¹⁴¹ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 439.

¹⁴² Takkûş, 384; Sibt İbnu'l-Cevzî, XXII, 408; Şeşen Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 140.

¹⁴³ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 459.

¹⁴⁴ Takkûş, 384; Sibt İbnu'l-Cevzî, XXII, 409-410; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 444.

¹⁴⁵ İbn Tağrıberdî, VI, 373-374; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 448; Takkûş, 387; Sibt İbnu'l-Cevzî, XXII, 408; Kuşçu, 178.

¹⁴⁶ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 449; Takkûş, 387; Şeşen, Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 143.

çekilmişlerdir. Nisan 1250’de Bahrî Memlûklerin üstün gayretiyle çok sayıda Haçlı askeri öldürülmüş ve IX. Louis maiyetiyle birlikte esir edilmiştir. Taraflar arasında yapılan müzakereler neticesinde Haçlılar tarafından Dimyat’ın boşaltılarak Müslümanlara teslim edilmesi ve ağır bir vergi ödemesi şartıyla kral ve maiyetinin iade edilmesine karar verilmiştir.¹⁴⁷

Tarihçi İbnu’d-Devâdârî, savaşın ehemmiyeti hakkında bu savaşa katılanlardan birinin sözlerine yer vererek ve şöyle demiştir: *“Bu savaşa katılanlardan birisi şöyle nakletti: Allah’a yemin olsun ki Türklerin şiddetli gök gürültüsü gibi haykırışlarını işittim, kılıçlarının ışıltısını gördüm, ışıltıları ani şimşek çakması gibiydi. Yüce Allah onların sayılarını arttırdı, işte o gün onlar İslam’ı yeniden dirilttiler. Türklerin her biri, yüreği demirden daha güçlü birer aslan gibiydi. Henüz bir saat bile geçmeden, Haçlılar gerisin geri hezimete uğramış bir şekilde kaçarlarken Türk aslanları Haçlı domuzlarının omuzlarına yapışmışlardı.”*¹⁴⁸

VII. Haçlı Seferi’nin başarısızlığa uğratılarak Mısır’ın büyük bir tehlikeden kurtarılmasında büyük emekleri olan Bahrî Memlûklere, sultan tarafından gerekli taltif ve değer gösterilerek kötü muamelede bulunulmuştur. Aynı zamanda etrafındaki ayak takımına büyük iktalar verip gelirlerinde artışa giderken babasının, çocukları gibi yetiştirdiği Memlûklerin ikta ve gelirlerini azaltmıştır.¹⁴⁹ 2 Mayıs 1250 Pazartesi sabahı sultan, Baybars el-Bundukdâri ve etrafında toplanan Memlûkler tarafından öldürülmesiyle Mısır’da Eyyûbîler Dönemi sona ererek Memlûkler Dönemi başlamıştır.¹⁵⁰

Turanşâh’ın öldürülmesi üzerine Emirler bir araya gelerek ortaklaşa aldıkları karar neticesinde oğlu Halîl’e nispetle “Ümm-i Halîl es-Sâlihiyye” lakabıyla Şecerüddür’ü sultan ilan etmişlerdir. Ayrıca Memlûklerden Atabeg İzzeddin Aybeg et-Türkmânî’ye¹⁵¹ Atabekü’l-Asâkîr ünvanı vermişlerdir.¹⁵² Ancak sadece 80 gün saltanatla kalabilen

¹⁴⁷ Takkûş, 388; Şeşen, “Eyyûbîler” *DİA*, İstanbul 1995, XII, 23.

¹⁴⁸ İbnu’d-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybeg, *Kenzu’l-Durer ve Câmi’u’l-Gurer: Durru’l-Matlûb fî Ahbâri Mulûki Benî Eyyûb*, Thk. Sa’id ‘Abdulfettâh ‘Âşûr, Kâhire 1972, VII, 376-377.

¹⁴⁹ el-Makrizî, *Kitâbu’s-Sulûk li-Ma’rifeti’d-Duveli’l-Mulûk* I, 457; Takkûş, 390; Kuşçu, 179.

¹⁵⁰ İbn Tağrıberdî, VI, 417; el-Makrizî, *Kitâbu’s-Sulûk li-Ma’rifeti’d-Duveli’l-Mulûk*, I, 458; Takkûş, 390; Şeşen, “Eyyûbîler”, 143.

¹⁵¹ Eyyûbîler Devleti’nin yıkılmasından sonra Mısır’da kurulan Memlûk Devleti’nin ilk sultanıdır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: K. Yaşar Koparman, *Memlûkler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 444.

¹⁵² el-Makrizî, *Kitâbu’s-Sulûk li-Ma’rifeti’d-Duveli’l-Mulûk*, I, 459; İbn Vâsıl, *Muferricu’l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, VI, 132; Kuşçu, 179.

Şecerüddür, İzzeddin Aybeg ile evlenerek saltanattan feragat etmiş ve Memlûkler Devleti'nin ilk sultanı olmuştur. Ancak Memlûkler'in bu hâkimiyeti Dimaşk ve Halep'te iyi karşılanmamış, Dimaşk, Hama, Humus ve Kerek Eyyûbîleri Halep hâkimi el-Melik en-Nâsır Selâhaddîn Yusuf b. el-Melik el-Azîz etrafında birleşmişlerdir. Ordu kumandanı Şemsuddîn Lü'lü'nün teşvikiyle en-Nâsır Selâhaddîn önderliğinde Eyyûbî ordusu Mısır'ı Memlûklerden geri almak için harekete geçmiş ve Memlûk ordusuyla Kâhire'nin doğusunda bulunan el-'Abbâse mevkiinde 30 Eylül 1251 yılında karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁵³ Eyyûbîlerin yenilgisiyle sonuçlanan savaşta Abbâsî halifesi el-Mu'tasım'ın aracılık etmesiyle taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre Suriye ve el-Cezîre bölgesi Eyyûbîler'e kalırken Şeria ile Nablus'a kadar olan Filistin toprakları Mısır Memlûklerinin olmuştur.¹⁵⁴

Nitekim bu dönemde Eyyûbîlerle Memlûkler arasındaki düşmanlık yakın Doğuda tüm Müslümanları tehdit eden ve karşısında birlik olmalarını gerektiren Moğol tehlikesi sebebiyle son bulmuştur. Abbâsî halifesi el-Mu'tasım Billah Moğollara karşı İslam dünyasını birleştirme noktasında önemli bir adım olarak en-Nâsır Selâhaddîn ile Aybeg'in uzlaşmasına öncülük etmiştir. Moğolların Asya'nın derinliklerinden İslam coğrafyasına doğru yürüyüşleri sırasında oluşturdukları panik havasının ve vahşet haberlerinin her iki tarafı da davete icabet ettirdiği açıktır.¹⁵⁵

Sultan en-Nâsır Selâhaddîn, Moğolların ilerleyişinden kaygılanarak Hülagu ve askerlerinin er ya da geç Şam ülkelerini işgal edeceğinden korkarak bu işgale bu topraklarda Moğollar ve Mısır Memlûkleri hariç kimsenin karşı koyamayacağını düşünmüştür. Bu yüzden isteği halinde Moğollara karşı mücadelede destek olacak Meyyâfârikîn sahibi el-Kamîl Muhammed'e sunacağı yardım teklifini geri çevirerek oğlu el-Azîz Muhammed'i bağlılığını bildirmek ve Memlûklerden Mısır'ı kurtarmada askerî yardım talep etmek için Hülagu'ya göndermiştir. Ancak bu durum Eyyûbîlerin prestij kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁵⁶

1258 yılı başlarında Hülagu kumandasındaki İlhanlı Moğolları Bağdat Abbâsî hilafetini yıkıp şehri işgal etmiş ve ertesi yıl Eyyûbîler'e ait Meyyâfârikîn ve el-Cezîre

¹⁵³ Koparman, "Memlûkler", VI, 444; Kuşçu, 179-180.

¹⁵⁴ Takkûş, 396; Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 23-24

¹⁵⁵ el-Makrîzî, I, 479; Takkûş, 399-400.

¹⁵⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn İbnu'l-İberî, *Târîhu'z-Zamân*, thk. el-Ebu İshak Ermele, *Dâru'l-Maşnık* Beyrut, 1991,314; Takkûş, 408.

bölgesini ele geçirmiştir.¹⁵⁷ 1260 yılı başlarında Halep önlerine gelerek yedi gün içerisinde şehri kuşatmıştır. Ardından Gazze'ye gelerek Mısır üzerine yürümüştür. Kutuz ve Baybars'ın önderliğinde Memûkler, Moğollara karşı birtakım tedbirler alması sonucunda 1260'da onları Ayn-Câlût mevkiinde onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır.¹⁵⁸

Netice itibariyle olası bir Memlûk mağlubiyeti Moğolların Mısır'a ilerlemelerini ve ardından Irak ve Suriye'ye yerleşmelerine imkân tanıyacak, kısa zamanda Yakın-Doğu'daki bütün İslam ülkelerini Moğol egemenliğine dâhil olmasına sebep olacaktı. Nitekim Nüreddîn Mahmut Zengî ile Selâhaddîn Eyyûbî'nin büyük güçle temin ettikleri Suriye ve Mısır birliği, es-Sâlih'in ölümünden sonra Eyyûbîler ile Memlûkler arasında parçalanmışken bu zaferle birlikte bu birlik tekrar sağlanmıştır.¹⁵⁹

Mağlubiyet sonrası son Eyyûbî Sultanı en-Nâsır Selâhaddîn 32 yaşında iken Hülagu'nun emriyle öldürülmüştür. Böylelikle Eyyûbîler Devleti resmen sona ermiştir. Ancak Eyyûbîler'in Kerek, Humus ve Hama Beyliği Memlûkler'e bağlı olarak bir müddet daha devam etse de Kerek Beyliği 1263, Humus Beyliği 1264 yıllarında Baybars tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ancak Eyyûbîlerin elinde sadece Hama ve Hısn-ı Keyfa kolları kalmış, Hama Beyliği Tarihçi Ebu'l-Fidâ başkanlığında 1312-1331 yıllarında yeniden kurulup 1342 yılına kadar hüküm sürmüştür. el-Cezîre bölgesine hâkim olan Eyyûbîler'in Hısn-ı Keyfa kolu ise Moğollar ve daha sonra Timurlular Dönemine kadar varlığını sürdürmüş, 1462'de Akkoyunlular daha sonra bölgede hüküm süren Kanûni Sultan Süleyman'ın 1524' yılında bölge topraklarını Osmanlı mülküne dâhil edinceye kadar devam etmiştir.¹⁶⁰

II. SOSYAL DURUM VE İKTİSADİ HAYAT

A. Sosyal Durum

Toplumların yapısı bilinmeden edebî maksatlar ve manalar kolayca anlaşılmayacağı düşünülerek, toplumdaki tabakalaşmalar, şekillenmeler örf ve adetler,

¹⁵⁷ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, VI, 214; el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 505.

¹⁵⁸ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, I, 510; Şeşen, "Eyyûbîler", 154-156; Kuşçu, 180.

¹⁵⁹ Koparman, "Memlûkler", VI, 454-455.

¹⁶⁰ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk* I, 539; Şeşen, "Eyyûbîler", 24; Kuşçu, 181.

sosyal münasebetler ve toplumu yönlendiren temel dinamiklerin kısa da olsa incelenmesi gerekir.¹⁶¹

Eyyûbîler Dönemi Mısır ve Şam'da toplum hukukî statü bakımından dört gruba ayrılmaktaydı. Bunlar hürler, mevlalar (azad edilenler), zimmîler ve kölelerdi. Ayrıca sosyal tabakalar dönemin yazarları tarafından iktisadî, psikolojik, ekonomik ve sosyal yönden çeşitli sınıflandırmaya tabi tutulurdu. İbn Meymûn, toplum medenî olanlar ve insanla maymun arasında bir yer işgal eden medenî olmayanlar olarak değerlendirirken ekonomik bir sınıflandırma yapan Makrîzî ise Eyyûbî toplumunu devlet erkânı (bürokratlar), tüccar sınıfı, orta kesim, çiftçiler, ilmî sınıf, sanatkârlar ve fakirler olmak üzere yedi kısımda tasnif etmiş bu tasnifine zimmîleri eklememiştir.¹⁶²

Müslüman etnik grubun hâkim olduğu bu dönemde, Müslümanları çoğunluğunu Türk Arap ve Kürtlerin meydana getirdiği başlıca üç ırk oluşturmaktaydı. Aynı zamanda farklı ırklardan unsurları da içeren bu gruplar Yahudiler, Süryaniler, Ermeniler, Rumlar ve Mısır'daki Kıptilerden oluşmaktaydı. Yahudiler haricinde bu grupların tamamı Hristiyandı.¹⁶³

Hristiyan ve Yahudilerden müteşekkil olan ve her birinin kendine ait mezhepleri olan bu Zimmî topluluklar, Müslümanların şehir surlarının içinde ve kalelerinde yaşarlar, savaş ve saldırılarda ayrıma tabi tutulmadan Müslümanlar gibi korunurlardı. Eyyûbî yöneticileri dindaşları olmayan bu topluluklara seleflerinin izinden giderek hoşgörüyle yaklaşmışlar ve başta Selâhaddîn Eyyûbî olmak üzere birçok Eyyûbî Sultanı zimmîleri hizmetine almıştır. Bu dönemde İspanya'da, Mağrib'de baskı görüp Filistin ve Mısır'a göçen Yahudilerin Kahire reisi Mûsâ b. Meymûn mürtedlikle itham edilmesine rağmen Selâhaddîn ile Kâdî el-Fâzıl'ın özel olarak tabipliğini yapmıştır. Ayrıca 1246 yılında es-Sâlih İsmail, Yahudi asıllı veziri es-Sâmirî el-Gâlib Ali'yi yeğeniyle arasındaki antlaşmada kendisine aracılık etmesi için halifeye göndermiştir.¹⁶⁴

¹⁶¹ Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, 27.

¹⁶² Ömer Mûsâ Başâ, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şam: 'Usûru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbüyyîn ve'l-Memâlik*, el-Mektebetu'l-'Abbâsiyye Dımaşk 1986, 59; Mustafa Kılıç, "Melik Nâsır II. Salâhaddin Yusuf devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicri 634-659 / Miladi 1234-1261)", *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 2001, 212.

¹⁶³ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 245.

¹⁶⁴ Mûsâ Başâ, 73-74.

Aynı şekilde Haçlı savaşlarının gerçekleştiği bir dönemde Eyyûbîler topraklarına seyahat eden ve müşahade ettiklerini eserinde objektif bir şekilde aktaran İbn Cubeyr, bu dönemde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki münasebetlerin hoşgörüye dayalı dostane bir şekilde devam ettiğini, Lübnan dağı (Cebel-i Lübnan) çevresindeki Hristiyanların dağda yaşayan Müslüman zâhidlere iyi davranarak onlara yiyecek getirdiğini dile getirir.¹⁶⁵

Öte yandan zımmilerin dinlerini özgürce yaşamaları için din hürriyeti sağlanarak kiliseleri muhafaza edilmiş ve yaptıkları ticaret karşılığında onlardan cizye alınmıştır. Eyyûbîler'in zımmî statüdeki bu insanlara müsamahalı davranmalarının karşılığında onlar tarafından Eyyûbîler'e yönelik herhangi bir şikâyetle rastlanmazken zımmîlerin Halep'in Hülâgu tarafından işgali sırasında zulüm ve katliama ortak olması kayıtlarda mevcuttur.¹⁶⁶

İslam topraklarına yapılan Haçlı istilasası ile siyasî birlik, dış dünyaya karşı mukavemet kazanmış, Batı ile siyasî, ticarî ve askerî münasebetler gelişmiş, bölgede önemli güç merkezleri meydana gelmiş, sosyal ilişkiler, ticaret, ziraat ve imar faaliyetleri gelişme göstermiştir.¹⁶⁷

Hicri VI.-VII. asırlara tekabül eden bir zaman diliminde halk daha önce şahit olmadıkları, Orta Çağ'da Doğu ve Avrupa'da yaygın olan İktâ'ya dayalı sosyal bir sisteme tabiydiler. Selçuklu Dönemine dayanan Sultan Melikşah ve onun büyük veziri Nizâmü'l-Mülk Dönemi'nde rastladığımız bu sistem sayesinde İslam beldelerinde Haçlı seferleri süresince Avrupa şövalyelerine karşı koyabilecek ferasetli şövalye ve cengâverlerin yetiştiği güçlü bir askerî sistem kuruldu. Ancak bu sistemin askerî avantajlarının yanı sıra sınıfsal açıdan umerâ ve iktâ sahibi insanlarla fakir halk arasında ekonomik uçuruma yol açması dezavantaj olarak sayılabilir.¹⁶⁸

Bu dönemde edebiyat geçim araçlarından biri olup, halk şairleri arasında medih teması en çok kullanılan şiir konusuydu. Emir, sultan, komutan veya zengin kitle bu

¹⁶⁵ İbn Cubeyr, *Rihletü İbn Cubeyr*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1964, 259-260; Abdurrahman Acar, "İbn Cubeyr Seyahatnamesinde Dinsel Hoşgörü", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. XVII, S. II, 130; Musa Bakırcı, *İbn Cubeyr ve İbn Fadlân Seyahatnamelerinde Sosyolojik Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017, 57.

¹⁶⁶ Mûsâ Başâ, 73; Kılıç, 214; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 247; Şeşen "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul 1995, XII, 23-28.

¹⁶⁷ Zağlûl Sellâm, 53-54; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 243.

¹⁶⁸ Zağlûl Sellâm, 53-54.

insanlardan bir grubu ister devlet aracılığıyla Dîvânü'r-Resâil veya farklı divânlarda tayin ederek görevlendirir isterse belli bir maaşa bağlayarak himayesi altına alırdı.¹⁶⁹

O zamanki İslam toplumu, Araplardan, Türklerden, İranlılardan, Romalılarından ve Ermenilerden olmak üzere farklı tabiat ve ahlâklara sahip çeşitli unsurların ve milliyetlerin karışımından oluşuyordu. Bu grupların her birinin kendi entelektüel, sosyal ve dinî mirası vardı. Kuşkusuz tüm bu unsurların birbirine karışması toplum düzeninde, örf ve adetlerde, edebiyatta, düşüncede ve dinde pek çok yeniliği meydana getirdi.

Bu topluluklarda Türkler öne çıkan unsur olurken ardından Kürt unsuru onları takip etmiştir. Türkler, Halife Mu'tasım Dönemi'nden itibaren İslam dünyasında etkili ırk olarak ortaya çıkmaya başlamış, fiziki yapıları ve keskin askerî kabiliyetleri ile halifeler ve üst düzey devlet adamları tarafından ordudaki güçlü ekiplerin çekirdeği olarak askerî ve siyasî faaliyetlerde, vakaların gidişatını etkileyen bir unsur olarak görülmüştür.¹⁷⁰ Haçlıların yenilgileri sonrası Dimyat'ı boşaltmaları sebebiyle Nûreddîn Mahmûd, Fâtımî Halifesi el-'Âdid'e yazdığı mektupta onu tebrik etmiş, mektubuna cevaben el-'Âdid ise Nûreddîn'den Türklerin Mısır'daki varlığından korktuğu için onları Mısır'dan çekmesini istemiştir. Nûreddîn Mahmûd, bu talebe verdiği cevapta Türklerin İslam fetihlerindeki önemine vurgu yaparak onun bu talebini reddetmiş ve Türkleri şu sözlerle övmüştür: *"Haçlı mızrakları ancak Türk okları ile savılır. Haçlılar; ancak onlardan korkar. Türkler olmazsa Haçlıların Mısır'ı ele geçirme umutları artar. Umulur ki Allah Kudüs'ün fethini onlarla kolaylaştırır."*¹⁷¹

Arap unsurların bu dönemde Şam, el-Cezîre, Diyarbakır, Irak ve Mısır'ın çeşitli bölgelerinde izleri kalmışsa da nihayetinde eskiden hâkim olduğu birçok bölgede kontrolünü kaybetmişti. Yerleşik hayata geçen birçok Arap kabilesi imkanları dâhilinde yaşam şartlarına sahip olup yaşadığı çevreyle adapte olmaya çalışmışlardır. Bu unsurun bir kısmı miras kalan bazı Arap geleneklerini korusa da yerleşik hayatın örf ve adetleri ve eski kabile geleneklerini benimsemişlerdir. Bu kabilelerin bir kısmı da kabile kimliklerini korumayarak yaşadıkları bölgenin nüfusuyla bütünleşememişlerdir.¹⁷²

¹⁶⁹ Zağlûl Sellâm, 55.

¹⁷⁰ Zağlûl Sellâm, 57.

¹⁷¹ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, 183; Mûsâ Başâ, 61: Şâkir Mustafa, *Salâhu'd-Dîn: el-Fârisu'l-Mucâhid ve'l-Meliku'l-Zâhidu'l-Mufterî 'Aleyh*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1998, 105.

¹⁷² Zağlûl Sellâm, 57-58.

İslam toplumunu oluşturan diğer unsurlar, bu iki unsurun yanında, bazen onlarla karışarak, bazen de egemen oldukları belirli bölgelerde izole olarak yaşamışlardır. Örneğin İranlılar bu asırda eski ihtişamlarını ve dillerini geri kazanarak geleneklerini, siyasî, ilmî ve edebî faaliyetlerini muhafaza etmeyi sürdürmüşlerdir. Bu dönemi diğerlerinden ayıran en önemli fark, İranlı âlimlerin sayısının çokluğu ve onların Doğu-Batı arasında ilim öğrenme ve Müslüman öğrencilere öğretmek maksadıyla pek çok İslam şehrine sıkça seyahat etmeleridir. Ülkesi İran'dan Şam'a, ardından Mısır'a gelen ardından İskenderiye'ye yerleşerek burada bilinen ünlü bir Hadis medresesi kuran, Selâhaddîn'in de kendisinden sık sık hadis dinlemeyi sevdiği el-Hâfız es-Silefî bu duruma örnek gösterilebilir.¹⁷³

Öte yandan Nûreddîn Mahmud ve Selâhaddîn Eyyûbî gibi bazı hükümdarlar hayatın zevklerinden uzak durarak tüm enerjilerini devlet menfaati için işgalci Haçlılara karşı cihada harcamışlardır. el-Meliku'l-Âdil Mısır'daki meyhaneler ve fuhuş evlerini kapatma noktasında girişimlerde bulunmuş, köle ve cariyelerini azat etmiştir.¹⁷⁴ Selâhaddîn İskenderiye'de meyhanelerin artması üzerine 1181 yılında bunlardan 120'sini yıktırmıştır. 1179 yılında el-Âdil'in idaresinde halk ayaklanmış, Kahire'deki meyhaneleri tahrip etmiştir. Fakat nâiblerin müsaadesiyle yeniden açılmışlardı. Zira, buralardan fazla vergi alınıyordu. 1198 yılı Ramazan ayında içki ve fuhuşun yaygınlaşması üzerine devlet tedbir almak zorunda kalmıştı. Yine bu dönemde mutasavvıflar vasıtasıyla Mısır ve Şam'a sokulan haşîşin halk arasından kullanımı yaygınlaşmıştır. Kahire'de Hâratu'l-Mahmûdiye semtinde haşîş değirmeni kurulmuştur.¹⁷⁵

Eyyûbî toplumu, kronolojik olarak kendine has özellikleri, fikirleri ve adetleri ile iki yüz yıl yaşamış Fâtımî Devletinden sonra ortaya çıkmıştır. Her ne kadar çoğunluğu Arap olsa da böylesine farklı insan çeşitliliği ve farklı karakter, gelenek, ahlâk ve dinlere sahip, her birinin kendine ait fikri, sosyal ve dinî mirasa hâiz çok sayıda unsuruyla büyümüş, şekillenmiş ve gelişmiştir.

¹⁷³ Zağlûl Sellâm, 58-59.

¹⁷⁴ Mustafâ Mahmûd Zâyd, *en-Nesru'l-fennî fi ahdeyi'd-devleteyn ez-Zengiyye ve'l-Eyyûbiyye fi Mısır ve 'ş-Şam*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2004, 39.

¹⁷⁵ Sıbt İbnu'l-Cevzî, VIII, 411-414; Muhammed Kâmil Hüseyin, *Dirâsât fi 'ş-Şi'r fi'l-'Asri'l-Eyyûbiyyîn*, Hindâvî, Kâhire 2017, 99; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 249.

B. İktisadî Hayat

Eyyûbîler Devleti'nin sınırları içerisindeki Mısır, Yemen, Hicaz'ın tamamı ile Bereketli Hilal'in büyük kısmı (el-Cezîre, Şam, Filistin) ve Libya'nın kuzey sahilleri siyasî, ticarî ve stratejik konumları itibarıyla dünya ticaretinde ender önemli güzergâhların geçiş noktasındaydı. Eyyûbîler, Doğu-Batı ticaretinin can damarını meydana getiren Hint Okyanusu ile Akdeniz ticaret yollarının kilit noktasında olması sebebiyle ürettiği sanayi ve tarım ürünlerini rahatlıkla pazarlama imkânı bulurken ihtiyaç duyduğu ham maddeleri de temin etme noktasında kolaylık yaşıyordu.¹⁷⁶

Bu dönemde devam eden yoğun Haçlı seferleri ve Müslümanların kendi iç çekişmelerin sonucu oluşan kaos ortamı ticarî faaliyetleri durduramamıştır. İpek Yolu'nun Akdeniz'e ulaşan bir bölümü ile Baharat yolunun önemli bir kısmı XII. asırda Eyyûbîlerin kontrolü altındaydı. Ticaret uzak doğudan ilerliyor; Hindistan, Çin ve İran'dan Irak, el-Cezîre ve Şam üzerinden Akdeniz limanına, oradan da gemilerle Orta, Kuzey ve Batı Avrupa'daki Cenova ve Venedik gibi şehirlere veya Kızıldeniz ve Nil üzerinden Kahire'ye, oradan İskenderiye veya Dimyat ve Tinnis'e oradan da Avrupa'ya kadar uzanırdı. Şüphesiz bu ticaret akışının ülkeye çok önemli miktarlarda gümrük vergisi sağlamakla birlikte halkın refah düzeyi ve yaşam kaliteleri üzerinde büyük etkisi vardı.¹⁷⁷

Eyyûbîler Dönemi'nde oldukça canlı geçen ticari faaliyetler neticesinde Mısır, Doğu ile Batı arasında kavşak noktası oldu. Bu dönemde Devletin en büyük gelir kaynaklarından biri Mısır'ın gümrük gelirleriydi. 1208 yılında Sultan el-Melik el-Âdil İtalyan şehir devletlerinden Venediklilerle bir ticaret antlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre; Venediklilerin Haçlıların Mısır'a ilerlemesini engellemek için çalışmaları karşılığında Mısır limanlarında, özellikle İskenderiye'de ticari kolaylıklar elde ettiler. Daha sonra el-Kâmil, babasının Venediklilerle yaptığı anlaşmaya sadık kalarak İskenderiye'de “Sevku'l-Ayk” isminde bir pazar kurmalarına izin verdi. Aynı şekilde Cenova, Amalfi ve Napoli gibi devletlerle gelişen münasebetler neticesinde gemi yapımında kullanılmak üzere kereste, yine savaş mühimmatı ve para basımı imalatında önemli olan demir, gümüş ve bakır gibi hammaddeler Avrupa'daki bu devletlerden ithal edilirken aralarında

¹⁷⁶ Aydın Çelik, “Fâtımîler Dönemi'nde Mısır'ın Ticari Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 135, Aralık 2001, 145; Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, 342.

¹⁷⁷ Zağlûl Sellâm, 62-63; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 170.

İtalya'nın da bulunduğu Avrupa'daki şehir devletlerine baharat, ipek, parfüm, mücevher ve fildişi gibi lüks emtialar ihraç edilmekteydi. ¹⁷⁸

Bu dönemde Mısır ve Şam halkının birçoğu ticaretle uğraşmış birçok Doğu ve Avrupa ülkesine ihracat yaparak Tunus, İskenderiye ve Dimyat'ta ipek kumaş imalatı yapan endüstriler icat etmişler ve yerel endüstrileri faaliyete geçirmişlerdir. Aynı zamanda hükümetler transit ticaretlerden kaynaklarını artıran ve genel olarak mali durumlarını iyileştiren tüketim vergileri elde etmişlerdir. Öyle ki bu durum şairlerin şiirlerine dahi mevzu olmuştur. ¹⁷⁹

Bütçesinin yarısından çoğunu ziraî vergilerden elde eden Eyyûbîler, Mısır ve Şam topraklarının içerisinde bulunduğu önemli ziraat sahalarına ve verimli topraklara sahipti. Buralarda bol miktarda buğday, arpa, çeşitli hububat, bakliyat, pamuk, şeker kamışı, keten, sebze ve meyve yetiştiriliyordu. Bunların bir kısmı ihraç ediliyor, bir kısmı da sanayide kullanılıyordu. ¹⁸⁰

Şüphesiz tarih boyunca Mısırlıların sosyal ve ekonomik hayatlarının büyük bir bölümünde olan Nil beslediği tarım arazileriyle Eyyûbîler Dönemi'nde adeta Mısır ekonomisinin can damarı olmuştu. ¹⁸¹ Nil nehrinin toplum üzerindeki bu söz konusu hayati etkisi olumsuz yönde ilerlemiş, 1200 yılında Sultan el-Âdil Dönemi'nde Mısır'da, Nil'in sularının çekilmesi ve depremlerin neden olduğu yaklaşık üç yıl süren kıtlık meydana gelmiştir. ¹⁸² Bu dönemde Mısır'da yaşayıp kaleme aldığı eseriyle dönemin sosyo-kültürel ve iktisadî yapısını en ince ayrıntısına kadar müşahade eden Abdülatîf el-Bağdâdî, bu yıl İnsanların artık Nil'in yükselmesi konusunda ümitsizliğe kapıldıklarını, gıda maddelerinin fiyatlarının yükselerek tüm şehirde kıtlığa neden olduğunu, bu sebeple kırsaldan Fas, Hicaz, Yemen ve Kâhire'ye yoğun göçlerle birlikte birçok kişinin açlıktan can verdiğini ekler. İlerleyen satırlarda Bağdâdî, durumun daha ciddi boyutlara ulaştığını

¹⁷⁸ Ali İbrâhim Hasan, *Mısır fî'l-'Usûri'l-Vustâ: mine'l-fethi'l-Arabî ila'l-Fethi'l-'Usmânî, Mektebetu'n-Nahdatu'l-Misriye*, Kâhire 1948, 380: Bahattin Keleş, "Eyyûbîlerin Ortadoğu'daki İpek Yolu ve Bahara Yolu Ticaretindeki Yeri ve Önemi", Eyyûbîler'de Siyasî ve Ekonomik İlişkiler ed. Abdulhalim Oflaz vd. Hiperyayın, İstanbul 2020, 352-362; Bedrettin Basuğuy, *el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Dönemi'nde Eyyûbî Devleti*, (637-647/1240-1249), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 2016, 310, Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 29.

¹⁷⁹ Zağlûl Sellâm, 62-63: Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 29.

¹⁸⁰ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 342; Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, 170.

¹⁸¹ Eymen Fuâd Seyyid, "Nil" *DİA, İstanbul*, XXXIII, 123.

¹⁸² el-Makrîzî, *İğâsetu'l-umme bi-keşfi'l-ğumme* ,thk. Kerem Hilmi Ferhat, Ein For Human And Socail Studies, Mısır, 2007,103-104.

öyle ki fakirlikten dolayı insanların, ceset, köpek, leş hatta dışkı dahi yediklerini gözler önüne serer.¹⁸³ Bağdâdî'nin dile getirdiği bu hadiseler İbnu'l-Esîr ve el-Makrîzî gibi müelliflerin eserlerindeki bilgilerle örtüşmektedir. İbnu'l-Esîr'de yaşanan durum hakkında benzer bilgileri verir:

*“Bu yıl Mısır şehirlerinde Nil yükselmediği için fiyatlar arttı. Gıda yokluğundan insanlar ölümleri ve birbirlerini yediler. Ardından insanları yok eden salgın hastalık ve çok sayıda ölüm takip etti. Şaban ayında Musul topraklarında ve tüm el-Cezîre, Şam, Mısır ve diğer yerlerde deprem oldu ve Şam'da kötü izler bıraktı, Şam, Humus ve Hama'da birçok evi yerle bir etti.”*¹⁸⁴

Bu dönemde kıtlığın art arda üç yıl devam ettiğini ve bu sürede yaklaşık olarak 200.000 bin insanın gömüldüğünü belirten el-Makrîzî,¹⁸⁵ bu yıllarda buğdayın fiyatının beş dinara çıktığını kıtlıktan dolayı bir annenin çocuğunu pişirip yediğinden bahseder:¹⁸⁶

“Sonra Eyyûbî Devletinde 1200 senesi Sultan el-Âdil Dönemi'nde kıtlık meydana geldi. Kıtlığın nedeni Nil'in yükselmemesi ve normalden daha az olmasaydı. Nil'in doluluğu on iki arşın ve birkaç parmak seviyesine ulaştı. Açlık nedeniyle köylerden Kahire'ye gelen insanlar çoğaldı. İlkbahar gelmesiyle ardından rüzgârlar esti ve hastalıklar peşi sıra geldi. Kıtlık öyle bir hâl aldı ki insanlar açlıktan küçük çocuklarını yemeye başladı. Bir baba oğlunu kızartarak ve pişirerek yedi. Anne de çocuğunu yedi. Bu durumdan birçok kişi cezalandırıldı. Daha sonra bu durum yayıldı ve yöneticileri bıktırır oldu. Öyle ki adam veya kadınların kıyafetlerinin arasında çocuğa ait omuz, but veya etten bir şey bulunurdu.”

C. İlmî ve Kültürel Hayat

Eyyûbîler Dönemi, siyasî ve askerî hadiselerle yoğun geçen bir dönem olduğu kadar İslam ve Arap düşünce ve kültüründe önemli gelişmelerin yaşandığı dönemlerden

¹⁸³ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Rihletu Abdüllatîf el-Bağdâdî fî Mısır/Kitâbu'l-İfâde ve'l-i'tibâr fî'l-Umûri'l-Müşâhede ve'l-Havâdisi'l-Mu'âyene bi-Arzi Mısır*, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1998.

¹⁸⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 275-276.

¹⁸⁵ el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rîfeti'd-Duvelî'l-Mulûk*, I, 269.

¹⁸⁶ el-Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 103-104; Hakan Can, “Abdüllatîf El-Bağdâdî'nin el-İfâde ve'l-İ'tibâr Adlı Eserinde Eyyûbî Sultanlarından I.Âdil Dönemi'nde Mısır'da Yaşanan Kıtlık ve Doğal Afetler (597/1201-598/1202)”, *Eyyûbîler'de Siyasî ve Ekonomik İlişkiler* ed. Abdulhalim Oflaz vd. Hiperyayın, İstanbul 2020, 365-378.

biri olmuştur. XII. asrın başında İslam topraklarındaki birçok âlim, özellikle Şam ve el-Cezîre'ye gerçekleştirilen Haçlı istilaları dolayısıyla kendilerini buralarda emniyetten mahrum hissetmiştir. Bu sebeple Şam ve el-Cezîre âlimler tarafından uğrak noktası olarak tercih edilmemiş ilmî hayat buralarda sekteye uğramıştı. Daha sonra Zengîler'in bölgede siyasî birliği sağlamaları, Frenklere karşı önemli başarılar elde etmelerinden sonra, başta Şam olmak üzere birçok bölgede ilmî yönden gelişmeler ve kültürel yönden zenginleşmeye şahit olunmuştur.¹⁸⁷

Eyyûbîler, İslam coğrafyasından Haçlıları kovmak için cihat ve savaş meydanlarında edebiyatın önemine işaret ettikleri gibi edebî bir tür olan şiiri de tebaasının kalplerine sevgi ve cesaret aşılama yardımı olan en önemli siyasî propaganda araçlarından biri olarak görmüşlerdir.¹⁸⁸

Haçlı seferlerini İslam tarihinin geçmişindeki tüm savaşlardan ayıran şey, dinî bir saikle Müslüman ve gayrimüslimlerin öldürülmesi, şehirlerinin yağmalanarak halkın yerlerinden edilmelerinin yanı sıra Frenklerin teçhizat ve sayıca Müslümanlardan üstün olmaları ve yaklaşık iki asırlık bir zaman dilimini kapsamasıdır. Aynı şekilde İslam ümmetinin fırsatları değerlendirmekten başka kaygısı olmayan Emirlerle ait küçük devletlere bölünmesi güçlü bir birlik ve cihada karşı uyanışı körüklemiştir. Şüphesiz böyle bir atmosferde edebiyat yeşermiş, gelişmiş ve yeni unsurlarıyla edebî hayatı yönlendiren ve edebî eserler üzerinde etkisi olan bir siyasî hayatın tam ortasında yer almış, edebî üretim üzerinde de tesiri olmuştur.¹⁸⁹

Bu dönemde birçok âlim başta Bağdat olmak üzere Doğu ülkelerindeki kültürel mirası yok eden Moğol istilasından dolayı bir sonraki ilmî kalkınmaya katkı sağlamak için Mısır ve Şam'a göç etmek zorunda kalmıştır¹⁹⁰ Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Abdülmü'min'in Mağrib'e hâkimiyetinin ardından bir takım siyasî sebeplerden dolayı Bağdat'a gelerek orada bir süre kalan Abdullatif el-Bağdâdî, burada ilmî birikiminden faydalanacağı kimsenin kalmadığını düşünmüştür. Ardından yönünü Musul'a çeviren el-Bağdâdî, burada bir süre kaldıktan sonra Şam Kudüs ve Mısır'a uğramış, Eyyûbî devlet adamlarının büyük ilgisine mazhar olmuştur. Ziyareti sonrası Şam hakkında: “Şam'a

¹⁸⁷ Mûsâ Başâ, 106-107; Zağlûl Sellâm, 85.

¹⁸⁸ Polat, 25,27.

¹⁸⁹ Ahmed Bedevî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî 'Asrî'l-Hurûbi's-Sâlibîyye*, Nahdatu Mısır, Kâhire 1954, 6.

¹⁹⁰ Mûsâ Başâ, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şam: 'Usûru'z-Zenkiyyîn ve 'l-Eyyûbîyyîn ve 'l-Memâlik*, 106-107; Zağlûl Sellâm, 85.

*geldiğimde, orada Selâhaddîn'in iyiliklerinin bir araya getirdiği Bağdat ve diğer beldelere mensup pek çok ileri gelen kimse gördüm.”*¹⁹¹ şeklinde tespitte bulunmuştur.

Bu dönemde ilmî hayatı canlandırmak, Bâtınîliğe karşı Sünniliği güçlendirmek için çok sayıda yeni medrese inşa edilerek eğitime açılmış, hoca ve talebelerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurulmuştur. Nûreddîn ve Selâhaddîn'in ilme ve âlimlere verdiği değeri duyan İslam dünyasının çeşitli beldelerindeki ilim adamları ve edipler Şam'a akın etmeye başlamışlar, böylece Mısır, Şam ve Irak'ın önemli başkentleri: Kahire, İskenderiye, Şam, Halep, Bağdat ve Musul, Doğu ve Batı'daki tüm Arap ve İslam ülkelerinin uğrak noktası olmuştur. Söz konusu ilim adamları arasında İbnu's-Sâ'âtî, Kutbüddin en-Nisâbü'rî, İmâdeddin el-Kâtib, Şerefüddin b. Ebî 'Asrûn, Alâuddin el-Kâsânî, Ebu'l- Yümn el-Kindî gibi âlimler, Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hammûye el-Cuveynî ve Lisâneddin el-Belhî gibi büyük mutasavvıflar vardı.¹⁹²

Eyyûbîler Dönemi İslam coğrafyasında hac seyahatleri ve ticarî ilişkiler, kültür alışverişi kültürel unsurların yayılması noktasında büyük bir öneme sahipti. Hicaz bölgesinin hac vesilesiyle kültürel bir kesişim noktası olması birçok ilim adamının ilmî gelişmelerden haberdar olmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca Şam ve Mısır ile sıkı ticari ilişkilerde bulunan Mağrib'in hac yolu güzergâhının Mısır'dan geçmesi sebebiyle Endülüslü ve Kuzey Afrikalı ilim adamlarının pek çoğunun hac maksadıyla geldikleri Mısır ve Şam'daki karşılaştıkları ilmî ortamdan dolayı ülkelerine geri dönmedikleri görülmüştür.¹⁹³

İbn Cubeyr, 1184 yılında Şam'ı ziyareti esnasında yaptığı tespitinde, oradaki aktif ilmî hareketliliğin net bir resmini ve ilme olan ilginin tezahürlerini bize aktarmıştır. Bu durum onu ilim öğrenmek isteyen Mağrib'teki ilim talebelerini oraya göç etmeleri için çağrıya sevk etmiş ve şöyle demiştir:

“Mağribimiz'deki gençlerimizden her kim başarıya ulaşmak isterse, bu ülkeye gitsin ve gurbette ilim tahsil etsin. Bu durumda birçok fayda görecektir. Bunlardan birincisi, aklın geçim kaygısından kurtulması olup bu en büyük ve en önemli yardımcıdır.

¹⁹¹ İbn Ebî Usaybi 'a, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'*, Thk. Nizâr Rızâ, Mektebetu'l-Hayât, Beyrut, 685-686; Nâsır Muhammed 'Ali el-Hâzimî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî Dimaşk fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, (Hicri 569-659/ Miladi 1173-1260), Câmi'atu Ummu'l-Kurâ Kuliyetu's-Şeri'a, Sûdi Arabistan 2000, I, 142.

¹⁹² Zağlûl Sellâm, 85; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 399-400.

¹⁹³ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 401.

*Eğer gayret olursa o zaman çalışmaya giden bir yolu mutlaka bulur. İşini yarına bırakmak ve tembelliği kendine yol edinmişler dışındakilerin hiçbir mazereti yoktur. İşte sana Doğu! Kapısı sana her zaman açıktır. Ey çalışan kimse oraya esenlikle gir! Aile ve çoluk çocukla baş başa kalmadan önce boşluğu ve yalnız kalmayı ganimet bil!*¹⁹⁴

İbn Cubeyr'in işaret ettiği husus, Eyyûbîler Dönemi'ndeki ilmî hareketin gelişmesini ve gördüğü büyük ilgi ve dikkati tasdik eder niteliktedir. Bu durum, toplumların her kesiminde ve birçok farklı ülkelerdeki sultanlar, krallar, âlimlerin ve vezirlerin ilim merkezlerinin bakımını yapma, yeni eğitim merkezleri inşa etme ve harcamalarda bulunması için yarışması olarak kendini göstermiştir. Şüphesiz bu dönemde ilim tahsil etmek için Şam ve Mısır'a gelen ilim adamların ve onların telif ettikleri biyografi kitaplarının sayısı bu şehirlerin ilmî ve kültürel bakımdan başta Bağdat olmak üzere birçok şehri geride bırakmış olduğunun ispatıdır.¹⁹⁵

Bu devirde, özellikle başkentlerdeki belli başlı medreseler farklı türdeki ilimlerin öğretildiği üniversiteler olup, okutulduğu ilimlere göre farklı dallara ayrılmışlardı. Her bölüme kendi alanında uzman ve tanınmış müderrisler atanmaktaydı. Bu dönemin İslam medreselerinde eğitim sistemi, iki aşamadan oluşmaktaydı. İlk aşama olan ilköğretim aşamasında tüm İslam ülkelerinde tek müfredatı temel alan hat yazımı, Kur'an okuma, sarf, nahiv ve şiir öğrenimi üzerine kuruluydu. İkinci aşamada ise Kur'an'ın tefsiri, din bilgisi, felsefe, dilin kökeni ve fıkhi, şiir, kıraat ilmi gibi eğitimleri esas alan ortaöğretim kurumlarıydı.¹⁹⁶

Şüphesiz bu devirde Şam ve Mısır'daki ilmî canlılığın yaşanmasında mühim bir rolü olan Selâhaddîn Eyyûbî'nin ilimle iştigal edip ilim adamlarını himaye etmesi yalnızca onun dönemiyle sınırlı kalmamış, ondan sonra gelen Eyyûbî hanedanın çoğu bu ilmî havayı devam ettirmişler, Memlûk Sultanlarının aksine ilim ve edebiyatla aktif olarak meşgul olmakla birlikte bu alanlarda eserler kaleme almışlardır. Öyle ki bu dönemde hanedan üyelerinden ilim ve edebiyata ilgi duymayan bir Eyyûbî Sultanına veya emirlerine rastlamamak mümkün değildir. Aksine her birinin şair, hukukçu ve hadis alanında birikimi olan edebî ve ilmî eserlere sahip kişiler olduğu görülmektedir.¹⁹⁷ Fıkhi

¹⁹⁴ İbn Cubeyr, 258; el-Hâzımî, I, 127.

¹⁹⁵ el-Hâzımî, 127; Şeşen; *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 401.

¹⁹⁶ Zağlûl Sellâm, 92-93.

¹⁹⁷ Abdullatîf Hamza, *el-Edebu'l-Mısri min Kıyâmi'd-Devleti'l-Eyyûbiyyi ila Mecî'ul-Hamletu'l-Fransiyyi*, el-Hey'et'ul-Mısriyyet'il-Âmmeti lil-Kuttâb, Kâhire, 2000, 29.

ve edebî derinliğiyle ünlenen el-Mu‘azzam İsa, *el-Câmiu'l-Kebîr*'i şerh etmiş ve ezberleyenleri yüz dinarla ödülllenmiştir. Onun *es-Sehmu'l-Musîb fî Reddî 'ala'l-Hatîb* adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁹⁸

Eyyûbî sarayında önemli şairler yetişmiş bu şairlerden Tâcü'l-Mülûk Börî, Selâhaddîn'in küçük kardeşi olmakla birlikte aynı zamanda yeğenleri Takıyyüddîn, Ferruhşah ile bunların oğulları el-Melikü'l-Mansur ve Behramşah ilimle iştigal etmişlerdir. Takıyyüddîn ve Börî'nin kaleme aldıkları şiir divânları, el-Melikü'l-Mansur'un ise değerli eserleri mevcuttur.¹⁹⁹

¹⁹⁸ eş-Şeyh Ahmed, 44.

¹⁹⁹ Şeşen; *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, 402.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİİR

1.1. KLASİK ARAP ŞİİRİNE GENEL BİR BAKIŞ

Şiir, sözlükte bir şeyi inceliklerine vakıf olarak bilmek, hissetmek, bilgi sahibi olmak, yüksek duygulu ve sezici bir anlayışla uyumlu ve kafiyeli söz söylemek gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁰ Şiir, Arap Yarımadası'nda varlıklarını sürdüren Arap milletlerinin sosyal durumlarını aktarma, çevrelerini tasvir etme ve tarihini, gelenek ve göreneklerini korumaya yardımcı olma hususunda yaşamlarına ayna olmuştur. Şairler ise Arapların şeref ve haysiyetlerini muhafaza ettikleri, geçmişin gurur verici hadiselerini hatırlattıkları ve hafızalarını tazeledikleri düşünüldüğü için Araplar için her zaman değerli olmuştur. Aynı zamanda Cahiliye Dönemi Arap toplumu için bir şair, yaşadıkları belde de âlim, tarihçi ve kâhin olmakla birlikte bir kabilede şairin yetişmesi övünç kaynağı sayılmış, güçlü bir kahramandan üstün tutulmuştur.²⁰¹

Câhiliye Dönemi'nde şiirin gelişmesine ve şairin önemine katkı sağlayan faktörler arasında, kabileler arası mücadeleler, sözlü edebiyatın dile getirildiği panayırılar, şairlerin teşvik ve himaye edilmesi ve şiirin bir gelir kapısı haline gelmesi gibi çeşitli unsurlar yer alır.²⁰²

İslamî Dönemle birlikte sosyal ve edebî alanda kendisine yer bulan şiir, yeni dinin öğretilerine ters düşen temalarına İslamî ölçülerle bağdaşan yenileri de eklenerek daha da zenginleşmiştir. Her ne kadar İslam dininin şiir ve şaire yönelik olumsuz bir bakışın varlığından söz edilse de İslami ölçütlere uygun düşmediği için zemmedilen şairler dışında Kur'ân ve Hz. Peygamber olumsuz bir tavır takınmamış teşvik edici bir tutum sergilemiştir. Bu durumun en iyi göstergesi olarak Hassan b. Sâbit için mescitte üzerine çıkıp şiirler okuyabileceği bir minber tahsis etmiştir.²⁰³

²⁰⁰ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, Thk: Ahmed Fâris, Dâru Sâdır, Beyrût 1980, IV, 410.

²⁰¹ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, 11; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I: Cahiliye Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2009, 72-75.

²⁰² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I: Cahiliye Dönemi*, 75-94.

²⁰³ İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih*, ts., 69.

Arap şiiri, Emevîler Dönemi'nde kısmen Câhiliye şiiri ile benzerlik gösterse de dinî, siyasî ve sosyal gelişmelerin etkisiyle yeni temalar ve yönler edinmiştir. Emevîler ve onlara muhalif olan grupların görüşlerinin aktarıldığı siyasî şiir bu yeniliklerden sadece biridir. Fetihler sonucunda Arap dilini öğrenen topluluklar aracılığıyla kültür ve medeniyet aktarımı olmuş, şiire yeni kavramlar dâhil edilmiştir. Öte yandan bu dönemde rekabet ortamı oluşturan Emevîler ve Zübeyrîler, Şîa ve Hâricîler gibi muhalif grupların oluşturduğu fırkalaşma şüphesiz şiirde de karşılığını bulmuştur.²⁰⁴

Arap şiirinin dönüm noktasını yaşadığı I. Abbâsî asrında, eski Arap şiirinin rivayeti ve derleme çalışmaları yaygınlaşmış, çeşitli vesilelerle halifeler ve yöneticiler tarafından şairler himaye ve teşvik edilmiş, düzenlenen edebiyat meclisleri, söz ve düşünce hürriyetinin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Tüm bu gelişmeler, dönemin şiirine maksat, lafız ve üslup ile vezin ve kafiye de yenilikler getirmiştir.²⁰⁵ II. Abbâsî asrında yabancı unsurların şiirle meşgul olması, gınâ'nın popüler olması, hayal ve mana unsurlarındaki değişimler bu asırda şiirin önemli bir gelişim kat ettiğinin göstergesidir.²⁰⁶ III. Abbâsî asrında farklı coğrafyalarda emirliklere bölünen Abbâsî Devletinde şairler sadece hilafet merkezi Bağdat'ta toplanmayıp civar bölgelere de yayılmışlardır. Bu ise şiir unsurlarının farklılaşarak önemli bir gelişme kaydetmesine vesile olmuştur.²⁰⁷ Şiirde sanatın ön plana çıkartılarak mananın ihmal edildiği IV. Asırda ise her ne kadar bu dönemde şiir faaliyetleri diğer dönemlerden daha fazla olsa da bölgede yaşanan siyasî olaylar nedeniyle şiirde bir duraksama dönemi yaşanmıştır.²⁰⁸

Fâtımîler Dönemine gelindiğinde Arap milletlerinin Mısır'ı fethi sonrası ilk zamanlarda oluşan karmaşa ortamının yerini siyasî istikrara bırakması, başta şiir olmak üzere külterel sahada önemli gelişmeler kat edilmesine neden olmuştur. Üç asır boyunca yaklaşık iki yüz yıl Mısır'da hüküm süren Fâtımîler Devleti, bölgeye hükmeden önceki

²⁰⁴ İsmail Yiğit, "Emevîler" *DİA*, İstanbul 1995, XI, '104. Geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, Eser Ofset, Erzurum 2012, 44-52.

²⁰⁵ III. Abbâsî asrında şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

²⁰⁶ II. Abbâsî asrında şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Sait Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

²⁰⁷ Yılmaz, "Üçüncü Abbâsî Asrı Şiirinde Ana Temalar", *Doğu esintileri İranoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, (Temmuz 2017), 123.

²⁰⁸ IV. Abbâsî asrında şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

vali ve hükümdarlara oranla şiire daha fazla önem vermişlerdir. Bu dönemde şiirin gelişmesine etki eden faktörlerinde başında, kuruluşu siyasî amaç temeline dayanan Fâtımîlerin, halife ve vezir gibi devlet adamlarının şiiri bir propaganda aracı olarak kullanmaları neticesinde şairlere ilgi göstermeleri ve onlara bahşiş ve çeşitli ödüller vermeleri gelmektedir.²⁰⁹ Dönemin şairlerinin mevcut maaşları hakkında bilgi veren Makrîzî, şairlerin maaşlarının yirmi ila on dinar arasında olduğunu; ayrıca şairlere hatiplere ve vaizlere, adetleri gereği aylık olarak verilenlerin dışında aşure günü gibi bayram ve tören günlerinde özel maaş ödendiğini de rivayet etmektedir.²¹⁰ Ayrıca Makrîzî'nin Fâtımîlerin şiir ve şaire verdiği önemi gösteren diğer bir ifadesi ise dönemin şairleri için tahsis edilen bahşiş havuzları hakkındadır. Her birinin üzerinde ilgili şairin adı, ülkesi, resimleri ve şairin medih konulu bir şiirinin yazılı olduğu bir bez parçası, diğer tarafında ise yaldızlı bir raf bulunduğunu ekler. Halife, orada şiirleri okur ve her bölmeye elli dinarlık mühürlü bir kese konulmasını emreder. Şairler içeri girdikleri vakit kendine ait keseleri alır.²¹¹ Fâtımîlerin şairlere bu denli teveccüh göstermesinin temelinde Şîî akideye mensup olmaları sebebiyle propagandaya ihtiyaç duymaları yatmaktadır.

Zengîler Dönemine gelince, genel olarak edebî yönü özelde ise şiiri etkileyen olaylar için refah ve bolluk dönemini temsil etmiştir. Zira Zengîler'in egemenliği altındaki Şam, İslam'ı ortadan kaldırmayı ve Kudüs krallığı merkezli bölgede Haçlı krallıkları kurmayı amaçlayan Hristiyan Haçlıların saldırılarına maruz kalmıştır. Bu dönemden önceleri yaygın olan medih, hiciv, gazel ve tasvir gibi şiir konularının bu asırda da devam etmesine rağmen, şairlerin birçoğu, kendilerini Müslümanların cihat imajını çizmeyle görevlendirmiş, bu sebeple şairler, cihada davet etme, Haçlılara karşı direnme ve dağınık olan İslami cepheyi birliğe teşvik etmede aktif rol alırlarken, dönemin önde gelen şiir konularından olan cihat temalı şiirlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Şiir, bu devirde kamuoyu oluşturma'nın önemli bir aracı olma görevini üstlenmiştir. Dönemin şairleri devleti ilgilendiren önemli gelişmeleri şiirle kayıt altına almışlardır.²¹²

²⁰⁹ Muhammed Kâmil Hüseyin, *Fî Edebî Mısır el-Fâtımî*, Hindâvi, Kâhire 2024, 162; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 39-40.

²¹⁰ el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II, 243.

²¹¹ el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II, 486.

²¹² İbrâhim b. Muhammed el-Hamd el-Mazînî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî'l-'Ahdi'z-Zengiyyi: Dirase fî'l-İzdihâri'l-'ilmî 'inde'l-Muslimîn*, Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-İslamiyye, Riyad 2003, 301-302; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I, 211.

1.2. EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE ŞİİR

Eyyûbîler Dönemi'nde Mısır'da Arap şiirinin büyük bir mesafe kat ettiği görülür. Bu gelişimi sağlayan ve edebiyatta yeni atılımlar gerçekleştiren unsurlar arasında, bölgede tehdit oluşturarak dinî duyguları körükleyen Haçlı ve Moğol istilalarına karşı hamasî hislerin güçlülüğü ve Eyyûbî devlet adamları tarafından şairlerin ve ediplerin teşvik edilmesi hususunda birbirleriyle olan rekabeti başta gelmektedir. Kuşkusuz bu rekabet hâli, bu dönemde şiir ve şairlere olan eğilimin açık bir ispatıdır.²¹³

Eyyûbîler devrinde şiir, bu dönemde meydana gelen siyasî, ekonomik ve sosyal olayların çeşitliliği sebebiyle konusu ve maksadı bakımından farklılıklar arz etmektedir. Mısır halkının bu önemli olaylar karşısında hissettikleri duyguları şiirle titiz bir şekilde ifade edildiği görülür. Ayrıca şiir, bu dönemde sadece sultanlar ve şehzadeleri konu alan bir edebî tür değilken, hayatın kendisi ile ilgili toplum yaşamının bir aynası olarak da karşımıza çıkmaktadır. Şairlerin yakınlıklarını sadece sultanlarla sınırlamadıkları aynı zamanda vezirler, bölge valileri, divân başkanları ve halkın geri kalanıyla da bu teması kurdukları göze çarpmaktadır.²¹⁴

Eyyûbîler Dönemi'nde yaşayan ve Haçlılarla yapılan savaşlar olmak üzere birçok olayı bizzat müşahade eden şairler gerek kendi tanıklıklarını gerekse halkın gözlemlerini şiirlerinde dile getirmişlerdir. Şairlerin ezberlenen beyitleri, halk arasında okunarak toplumsal haber akışını sağlamıştır. Bu sebeple dönemin şiir örnekleri XII. asrın son çeyreğinden XIII. asrın ilk yarısına kadarki dönemin havasını teneffüs etmede güvenmemiz gereken önemli tarihî vesikalardan biri haline gelmiştir.²¹⁵

Genel bir ifadeyle toplumdaki edebî ve şiirsel faaliyetlerin bolluğu, edebî, kültürel ve fikrî hayatın canlı olduğunun bir ispatı olması dolayısıyla, bu dönemde yaşayan şair ve edebiyatçıların miras bıraktıkları eserler edebî atmosferin canlılığının göstergesi olmuştur. Bu edebî hareketin oluşumunda yer alan bazı şahsiyetlerin, şiir ve nesir gibi edebî eserler telif etmelerinin yanı sıra yöneticilik veya bakanlık gibi devlet bürokrasisinin önemli kademelerinde yer alarak, her iki işi de başarıyla yerine getiren ve birden fazla yeteneğe sahip kişiler olması dikkat çekicidir. Sehl b. Hârûn'un "*Beliğ dil ve*

²¹³ Zağlûl Sellâm, 314-318.

²¹⁴ Hüseyin, 216-217.

²¹⁵ Hüseyin, 217; Polat, 109.

güzel şiir neredeyse hiçbir zaman bir arada bulunmaz, bundan daha zoru ise şiirin belagati ile kalemin belagatini birleştirmektir."²¹⁶ ifadesinden yola çıkarak söz konusu ediplerin devlet bürokrasisindeki görevlerini bir yana bırakırsak, her ne kadar Sehl b. Hârûn, şiirin belagatiyle kalemin belagatinin bir arada olması zor görüldüğünü dile getirirse de aralarında Kâdî el-Fâzıl, 'Îmâduddîn el-İsfahânî ve Bahâuddîn Zuheyr ve daha birçoklarının bulunduğu bu şahsiyetler, kendi dönemlerinde sadece devlet görevlerinde başarılı siyasî manevralar yapmakla yetinmeyip aynı zamanda Arap İslam edebiyatını sahip oldukları dilsel ve entelektüel birikimlerinin en iyileriyle zenginleştirdikleri görülmektedir.²¹⁷

Eyyûbî toplumunun kültürel hayatında dikkat çeken en önemli unsur, halkın genel olarak günlük hayatlarıyla doğrudan bağlantılı çeşitli konulara karşı duygularını ifade etmede şiiri sevmesi, ilgi duyması ve şiir kaleme alma hususudur. Şiir, artık eğitilmiş sınıfın bir malı olmayıp, avamın da ilgisine mazhar olmuştur. Şiirin halk tarafından gördüğü bu ilgi tüm İslâmî çevrelere aynı şekilde hâkim olan tek bir duygu yani yabancı düşmana karşı öfke duygusunu ortaya çıkaran Haçlı seferlerinden kaynaklanmaktadır. Bu devirde Haçlılarla yapılan savaşlar ve kazanılan zaferler, şiirin en önemli konularını teşkil etmiştir.²¹⁸

Ayrıca bu dönemde Eyyûbîlerin sınırlarını belirleyen toprakları da içine aldığı geniş bir coğrafyada meydana gelen Haçlı seferleri bu döneme ait olan Arap edebiyatında daha önce bilinmeyen yeni sanatların ortaya çıkmasına imkân sağlamış, dolayısıyla şiir de iyisiyle kötüsüyle İslam dünyasının yaşadığı bu gelişmelerin bir sözcüsü olmuştur. Dönemin şairleri şiirdeki bu gelişimin etkisiyle edebî sanatlarda yeniliğe giderek kolay ve yumuşak üsluba, tatlı mizaha, kasideler yerine maktâ'alara, tavîl yerine hafif veya meczu'a gibi vezinlere yöneldikleri ve mübalağada aşırıya gittikleri görülmektedir.²¹⁹

Dönemin şiir divânlarındaki konuların büyük bir kısmını, özellikle Haçlı saldırılarına karşı koyan sultanlar ve emirler, onların sancakları altında savaşlara katılan askerler için kaleme alınan medih şiirleri oluşturmuştur. Şairlerin kaleme aldığı medih şiirlerindeki işaret ettiği Haçlılara karşı başarılı mücadeleler veren sultanlar, emirler ve kahramanlar, şiirleri dinleyen

²¹⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut 1998, I, 243

²¹⁷ Leylâ 'Abdu'l-Hamîd 'Alî el-Hindâvî, *el-Hayât ve'l-Mevt fî Şi'ri 'Ahdi Benî Eyyûb*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Bağdâd, Kulliyetu't-Terbiyyeti'l-Benât, Bağdat 2004, 128.

²¹⁸ Zağlûl Sellâm, 47-53.

²¹⁹ Hüseyin, 217.

halk tarafından örnek alınmış, bu durum toplumsal direncin artmasına katkı sunarak mücadelelerin seyrini değiştirmede önemli bir rolü üstlenmiştir.²²⁰

Bu dönemde şiirin gelişimine katkı sağlayan en önemli hususların başında, Eyyûbî devlet adamlarının şair ve edipleri himaye etmeleri gelmektedir. Aralarında Bahâuddîn Zuheyr, Sıbt İbnu't-Teâvîzî, Usâme b. Münkız, 'Îmâduddîn el-İsfahânî, İbn Senâ' el-Mulk, İbn 'Uneyn, Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, Muhyiddîn İbnu'l-'Arabî, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî ve Ebû Hafs 'Umer İbnu'l-Fârid gibi şairlerin bulunduğu bu kişilerin, dönemin devlet adamlarıyla olan yakınlığı göze çarpmaktadır. Ayrıca İbnu'l-'Arabî ve İbn Senâ' el-Mulk, bu dönemin müvâşşah türünde meşhur şairlerdendir. Usâme b. Münkız ve Ali b. Muhammed İbnu's-Sâ'âtî, musammat ve müveşşah türünde şiirler kaleme almışlardır.²²¹

Ayrıca, bu dönemde Eyyûbî Sultanlarının ve devlet bürokrasisinde görevli şahsiyetlerin şiire verdiği önem sebebiyle edebiyat ve şiir meclislerine teşviğin arttığı görülür. Devlet adamlığının yanı sıra edip ve şair olan Kâdî el-Fâzıl, Fâtımî Devleti veziri şair Talâ'î b. Ruzzîk ve yine vezir el-Efdâl b. Bedr el-Cemâlî'nin etrafında birçok şair himaye görmüştür. İbn Hallikân'ın da belirttiği gibi, Selâhaddîn'in Haçlılara karşı ses getiren zaferleri ve birçok fetihleri, Mısır'daki ve tüm Arap ülkelerindeki şairlerin dillerini özgür bırakmış, öyle ki onu övme niyetinde olan meşhur bir şair dahi kalmamıştır.²²²

Öte yandan Doğu'nun birçok ülkesinden seyahatler gerçekleştiren edip ve şairler, bu topraklardaki şairlerle etkilişim içerisine girmişler ve dönemin edebî canlılığını gözlemleme fırsatı yakalamışlardır. Şamlı bir şair, Kahire'ye veya Kahireli bir şair Şam'a geldiğinde, şairler yanına toplanır, ülkesine dönünceye kadar onu bir süre yanlarında misafir etmişlerdir. Bu süre zarfında şairin konukseverlik ve ikramdan hoşnut olması beklenilmiş, etrafında bulunanlar da onun edebî birikiminden istifade etmişlerdir. İbn Hallikân, şair İbn Senâ' el-Mulk hakkında yaptığı konuşmada bu duruma değinmiş ve şöyle demiştir:²²³

²²⁰ Polat, 109; Zağlûl Sellâm, 47-49ç

²²¹ Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 27.

²²² Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî: Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât Mısır ve Şâm*, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire 1990, 171,611.

²²³ Rahîm Hâdî eş-Şemhî, *el-Edeb 'Înde Benî Eyyûb, el-Muvakkifu'l-Edebî*, Sayı:589 Cilt:49, Mayıs 2020, 39-40

“Onun döneminde Mısır’da bir grup meşhur şair bir araya gelirdi. Aralarında dinleyenin hoşuna giden nüktedan ve hoş sohbetlerin geçtiği edebî meclisler toplanırdı. O dönemde şair İbn ‘Uneyn Mısır’a geldiğinde şairler onu hoş karşıladılar ve meclislerinde onun için davetler verdiler, arzuladıkları en lüks yaşamda buluştular. “Bu Şam’ın şairidir.” derlerdi ve bu meclislerin oradakiler tarafından kaydı tutulurdu.”

Eyyûbî Sultanlarından şiiri seven ve beğendiği şiirleri sık sık meclisinde okutan bir devlet adamı ve komutan olarak Selâhaddîn Eyyûbî, resmî ve özel yazışmalarının girişlerinde konuyla ilgili edebî değeri yüksek birkaç beyitten oluşan şiirlerin bulunması şairleri şiir kaleme alma hususunda teşvik edici olmuştur.²²⁴

Dönemin devlet adamları kültürel gelişime önemli bir katkı sağlayan edebî malzemenin ortaya çıktığı çeşitli edebiyat meclisleri düzenlemişler, başta şairler olmak üzere zevk sahibi kimseler bu meclislerde hazır bulunarak Sultana ve diğer devlet erkânına şiirler sunmuştur. Bu meclislerden Selâhaddîn’in Kudüs’ü fethettiğinde şairlerin bu fetihle ilgili kaleme aldıkları şiirlerini dinlediği bir meclis kurduğu aktarılmıştır. Ayrıca kimi zaman devlet erkânının da bu meclislere katılarak şairlerden izin isteyip şiirler okuduğu görülmüştür.²²⁵

Döneme muasır birçok tarihçi Selâhaddîn’in Arapların soylarını ve Dîvânü’l Hamâse’yi ezbere bildiğini ve bu divândan sık sık alıntılar yaptığını belirtmektedir. Kardeşi Turanşah’a gönderdiği mektubunda bu divândan örnek verdiği şiirin beyti şöyledir:²²⁶

دَكَرْتُكَ وَالْحَطَّيِّي يَحْطُرُ بَيْنَنَا وَقَدْ هَمَلْتُ مِنَّا الْمُتَقَفَّةُ السُّمُرُ

Mızrak aramızda korku salarken, usta elden çıkmış mızraklar kanımla sulanırken seni andım.

Eyyûbîler’in ilk zamanları ile Fâtımîler Döneminin sonlarına denk gelen bir zaman diliminden itibaren Eyyûbî sınırları içerisinde gerçekleştirilen edebî faaliyetlere şairler tarafından oldukça rağbet gösterilmiştir. Bu hususta dönemin önemli şairlerinden

²²⁴ İbrahim Yılmaz “Sultan Selâhaddîn ve Onun Etrafında Gelişen Arap Şiiri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, 4/12, 35-46.

²²⁵ Ahmed Bedevî, 34; Ebû Şâme, *Kitâbu’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, II, 96.

²²⁶ Abdullatîf Hamza, *el-Hareketu’l-Fikriyye fî Mısır fî’l-‘Asreyni’l-Eyyûbiyyi ve’l-Memlûkîyyi’l-Evvel*, Hey’et’ul-Mısıriyyet’il-‘Âmmeti lil-Kuttâb, Kâhire, 2013, 272

‘İmâduddîn el-İsfahânî’nin büyük bir kısmının XI. yüzyılın başlarında Mısır topraklarında yaşayan yüz kırk şairle, Eyyûbîler Dönemi ile birlikte başta Eyyûbî Emirleri olmak üzere Şam’da bulunan yaklaşık yüz otuz şairin kapsamlı biyografilerini sunduğu Harîdetu’l-Kasr ve Cerîdetu’l-‘Asr isimli antolojisi örnek gösterilebilir.²²⁷

1.2.1. İçerik Yönünden Özellikler

İçerik bakımından geleneksel, sosyal ve dinî gibi konulara ayrılan şiirin bu oluşumlarının bazen bir arada bazen de tek bir şiirde bir araya geldiği için birbirinden ayırmanın zor olduğu açıktır. Zira şair, bazen geleneğe ve dinî değerlere sahip bir kişiyi övebilirken aynı zamanda fakirlikten şikâyet edebilir veya tüm bunları müstakil bir şekilde şiirlerinde ayrı ayrı ele alabilirdi.²²⁸

Dönemin şiirinde geleneksel konulara olan eğilim, eskileri taklit ederek yeteneklerini göstermek ve onlarla rekabet etmek isteyen şairler tarafından kaleme alınan şiirlerde açıkça belirginlik kazanmıştır. Şairlerin bir kısmı, eski manaları, imgeleri, deyimleri ve lafızları şiirlerine işleyerek eskilere ayak uydurabilme becerisini göstermiş, diğer kısmı da ilk Abbâsî Dönemi şairlerinin üsluplarını taklit etmişlerdir.²²⁹

Şairler şiirlerinde bireysel ve toplumsal konulara kayıtsız kalamamışlardır. Şairlerin kendi aralarında ve başkalarıyla olan ilişkileri; nasihat verme, özür dileme ve tebrik etme, üzücü durumlarda teselli etme, yoldaşlık ve eğlence meclislerine çağırması gibi çeşitli konular sosyal konuları oluşturmuştur. Aynı şekilde toplumsal âdetler, bazı ahlâkî bozukluklar, fakirlik ve şairin düşük statüsü ve başına gelen şanssızlıkları eleştirmede şiir toplumsal görevi üstlenmiştir.²³⁰

Ayrıca Dönemin divânlarında gurbet şiirleri, vatan hasreti, aile ve sevgiliye hasret, vatandan uzak olma ya da yalnızlık çekme gibi bireysel ve toplumsal konuları ihtiva eden şiirlere de yer verilmiştir. Müstehcenlik ve gizli hisleri, isyankarlıkla ilişkili şiirin yanı sıra, gerçeklikle alay eden ve faydasız bir varoluş görüşü taşıyan şiirler de mevcuttur.

²²⁷ Şevki Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî: Asru’d-Duvel ve’l-İmârât Mısır ve Şâm*, 171,611.

²²⁸ Mahmûd Sâlim Muhammed, *Edebu’d-Duvelî’l-Mütetâbi’a: ed-Devletu’z-Zenkiyye ve’l-Eyyûbîyye, Dâru’l-Kutubi’l-Vataniyye, Birleşik Arap Emirlikleri*, 2012,139.

²²⁹ Sâlim Muhammed, 317.

²³⁰ Sâlim Muhammed, 138-139.

Bütün bu ictimai konular yeni olmamakla birlikte geçmiş dönem şiirlerinde mevcudiyetini korurken dönemin şiirinde daha da belirgin hale geldiği görülür.²³¹

Eyyûbîler Dönemi şiiri birçok teşvik edici unsur nedeniyle Cahiliye Dönemi'nden beri süre gelen geleneksel şiir konularını barındırmaktaydı. Dönemin bazı şairleri, şiirlerini, sözdizimi, anlatım gücü ve lafız bolluğu bakımından geleneksel üslup yöntemlerine göre oluşturmaya çalıştıkları göze çarpar. Genellikle bu dönem şairlerinin eski Arap şiirindeki terkedilmiş diyarların tasviri, çöl ve hamase vb. konuların etkisinde kalarak kudretini ve kültürel birikimini göstermek için geleneksel anlatım biçimini şiirlerinin tamamında sıklıkla işledikleri görülür.²³²

Haçlılarla devam eden aralıksız mücadeleler nedeniyle Müslüman savaşçıların kahramanlık ve faziletlerinin dile getirilmesi, hamase türü şiirlere olan eğilimi arttırırken yine şairlerin memduhtan ihsan ve hediye beklentisi içerisine girmesi, medih türünün dönemin şiirinde baskın olduğunu ispatlar niteliktedir. Ayrıca fahr türü, her şairin bulunduğu konumu gereği değişkenlik gösterirken şairlerin dönemin sultanlarına ve kahramanlarına yazdığı mersiye şiirlerine rağbet oldukça fazladır. Sosyal ve siyasal sebepten ötürü hiciv türünün konularında farklılıklar görülür. Bunun yanında şairler, tasvir tabiat manzaralarını ve insanın yapılar ve aletler yapımındaki başarılarını tasvirde özgür davrandıkları görülmektedir.²³³

Dönemin şairlerinden şiirlerinde kendine has ifadeleriyle tanınan Sıbt İbnu't-Te'âvîzî üslubunda eskilerin yolundan gitme kudretini göstermiş, geleneksel üsluba yöneldiği kasidelerinin girişlerinde eski şairlerin ifadelerinden örnekler vermiştir. Şair, Selâhaddîn'in başarılarını övdüğü şiirine geleneksel kasidenin bölümlerinden olan nesib bölümü ile başlar:²³⁴

²³¹ Sâlim Muhammed, 139.

²³² Sâlim Muhammed, 315.

²³³ Sâlim Muhammed, 25.

²³⁴ Sıbt İbnu't-Te'âvîzî, *Dîvânu İbnu't-Te'âvîzî*, thk. David Samuel Margoliouth, Apud Rudolphum 1903, 22-23

حَتَّامٌ أَزْضَى فِي هَوَاكَ وَتَغَضَّبُ وَإِلَى مَائِي بَنَيْ عَليَّ وَتَغْتِيبُ
مَا جِلْتُ أَوْرَاقَ الصَّيِّ تَذْوَى نَضَا رَهْمًا وَلَا ثَوْبُ الشَّيْبَةِ يُسْلَبُ
حَتَّى أَنْجَلَى لَيْلُ الْعَوَايَةِ وَاهْتَدَى سَارِي الدُّجَى وَانْجَابَ ذَاكَ الْعَيْهَبُ
وَتَنَافَرَ الْبَيْضُ الْحِسَانُ فَأَعْرَضَتْ عَنِّي سُعَادُ وَأَنْكَرْتَنِي زَيْنَبُ
أَتَرُومُ بَعْدَ الْأَرْبَعِينَ تَعُدُّهَا وَضَلَّ الدُّمَا هَيْهَاتَ عَزَّ الْمَطْلَبُ
وَمِنَ السَّفَاةِ وَقَدْ شَاكَ طَلَابُهَا نَفْعًا تَطْلُبُهُ وَفُودَكَ أَشْيَبُ

Sen öfkeliyken nereye kadar senin aşkına karşılık verebilirim, ne zamana kadar beni haksız yere suçlayıp kınayacaksın.

Gençliğin yapraklarının tazeliğini yitirdiğini ve elbisesinin elinden alındığını hiç düşünmemiştim.

Taki tutkunun gecesi açılıpda zifiri karanlık yola koyulunca, dağılıp gitti işte bu kasveti gecenin

Ak tenli güzel dilberler birbirleriyle didişince Su 'ad bana yüz çevirdi ve Zeynep de beni reddetti.

Kırkından sonra sen bu oyuncaklarla oynamak mı istiyorsun. Ne yazık ki bu senin erişemeyeceğin güçlü bir istektir.

Senin yapamayacağın bir şey olduğu halde ak saçlı arkadaşlarının kendi menfaatlerine olan istekleri çok aptalca bir şeydir.

Bu dönemde dinî eğilim adı altında kaleme alınan zühhd, vaaz, dua, münacat, tasavvuf, mukaddesata özlem, peygamber ve Ehli Beyt ve akaid konulu şiirler dönemin şiir divânlarının büyük bir bölümünü kapsamıştır. Bu eğilim birçok nedene bağlı olarak dönemin şairleri tarafından oldukça rağbet görmüştür. Bu nedenlerin en önemlileri arasında Abbâsî ve Fâtımî hilafetleri arasındaki mezhep çatışması, dinî bir saikle gerçekleşen Haçlı istilas, siyasî ve sosyal iç çalkantılar, insanların başına gelen sıkıntılar, tasavvufun farklı mezhep ve yönelimlerde yayılması gibi nedenler gösterilebilir.²³⁵

Bu dönemde gittikçe yayılımını artıran İslam'ın mistik yorumu tasavvufî düşünce kollarına ayrılarak, gücünün zirvesine ulaşmıştır. Sûfilerin duygu ve düşünce hallerini

²³⁵ Sâlim Muhammed, 229.

şiiirle ifade etmeleri, bu konuda şiiir kaleme alan şairlerin sayısını arttırmış ve tasavvuf şiiirleri hacim bakımından artarak dinî şiiir adı altında büyük bir akım haline gelmiştir. Ayrıca dönemin tasavvuf şairleri düşünce ve hallerini doğrudan ve sembolik olarak iki şekilde ifade etmişlerdir. Tasavvuf tecrübesi mahrem ve içsel olması nedeniyle dil ile ifade edilmesinin zor olması böyle bir tecrübeye aşina olmayan şairler için sūfîlerin sözlerini yorumlamak büyük bir çabayı gerektirmiştir.²³⁶

1.2.2. Lafız ve Üslup Özellikleri

Halk üslubu, dönemin şiiirinde farklı ve tutarsız emarelerle kendini göstermiştir. Dönemin bazı şairlerinin sanatta aşırılığı ve üslupta olan zayıflığı sebebiyle şiiir, geleneksel ve yaratıcı imajından sıyrılmış ve ifade ve yapısındaki üslubu bütünlükten sapmıştır. Şiiirin zarafetinden ve sanatsal sezgisinden uzak olan bazı şairlerin, halk diline temas etmek için anlatımda sadeliğe meyletmışler, belîğ olmayan ifadeler kullanmışlardır. Yine fasih olmayan şiiir kaleme alan dönem şairlerinin yanı sıra fasih şiiirler nazmeden bazı şairlere de rastlanmaktadır.

Dönemin bazı şairlerinde dil ve üslup açısından tekellüfe²³⁷ yönelim görülmektedir. Zira şair dil kabiliyetini ispat etmek için şiiirlerinde kelimelerde değişiklikler yapmaya giderek yabancı bir kelime getirmede geri durmadığı gibi bazen de beyitlerini oluşturan kelimeleri Sin veya Ta gibi belirli harflerden meydana gelen kelimelerden seçerek nazmeder veya şair İbn ‘Uneyn’in aşağıdaki şiiirinde uyguladığı gibi Sîn harfli kelimeleri beytin kelimelerinin tamamında kullanarak sanatsal bir üslup sergilediği dikkat çeker. Şair şiiirine şu beyitlerle başlar:²³⁸

مَرْسَى السِّيَادَةِ سُدَّةٌ سَيْفِيَّةٌ	مَحْرُوسَةٌ مَسْعُودَةُ النَّاسِيسِ
أَنْسَتْ مِنْ أَسْتَارِ سُدَّتِهِ سَنَا	قَبَسٍ فَسَقَتْ نَفْسَهُ لِنَفْسِيسِ
وَسَقَّيْتُهَا سَلْسَالِ سِحْرِ مُسَكَّرٍ	لِلْسَامِعِينَ وَسُقَّتْهَا كَعْرُوسِ

Asayişin kılıçla sağlanması idarenin demir attığı yerdir.

²³⁶ Sâlim Muhammed, 243.

²³⁷ Şairin şiiirde veya kâtibin nesirde sırf sanat yapmak için kendini zorlaması anlamına gelir.

²³⁸ İbn ‘Uneyn, Dîvânu İbn ‘Uneyn, thk. Halîl Merdem Bek, Dâru Sâdır, Beyrût, 1959, 96-97.

Onun kapı perdesinin ardından bir kor ısıltısı farkettim. Böylece nefis bir şarap içtim.

Onu dinleyicileri sarhoş eden büyüğü bir şarap olarak içtim ve onu bir gelin gibi yönettim.

Dönemin şairlerinden Şerefuddîn el-Ensârî, beyitlerinde ölmek üzere olan arkadaşını tarif ederken yeterli manasına gelen Fars kökenli kelime kullanarak sanatta aşırılığa meylettği görülmektedir. Şiirinden beyitler şöyledir:²³⁹

رَأَيْتُهُ مَتَّعَ وَغَلَا فِي النَّازِعَاتِ وَمَا عَابَسَ
مَنْ لَمْ يَكُنْ فِي وَهْلِي عَلَيْهِ فَمَنْ لَمْ يَكُنْ أَقْصَرُ، وَبَسَسَ

Onu yükselenler içinde somurtmadan derinlere dalar halde gördüm.

Onun için deli divâne olmamı kınayana: “kısa kes, yeter” de.

Sanatsal üslupla kastedilen, bu sanata haiz şairlerin, mana, hayal gücü ve lafızda bu üsluba meylederek, belagat sanatlarını en büyük ölçüde şiirlerinde işlediği, irticalen gelişmeyen hepsi büyük bir çabanın ürünü olup geleneksel ekolden ayrılan şiirlerdir. Daha sonra bu sanat, şiirsel formula birleşmiş, müvaşşah ve dubeyt gibi yeni fasih nazım şekilleri içerisinde ortaya çıkmıştır.

Cahiliye Dönemi’nden itibaren sanatsal üslup, Arap şiirinde farkında olunmadan, kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Şairler şiirlerinin etrafındaki dinleyicileri ne derece etkilediğini müşahade ettiği gözlemlerini ve yorum tecrübelerini harmanlayarak bilinmeyen olguları bilinen ifadelerle ilişkilendirmişlerdir. Böylece dolaylı anlatımın doğrudan sözden daha etkili olduğunu fark etmişler, bu yüzden soyut sanatsal emareler onların nezdinde öncelik arz etmiştir. Ayrıca harflerin çıkışlarındaki benzerliklerin ifadenin ahengini artırdığını, yani cinas olduğunu ve zıttın zıttıyla birleşiminin ifade gücünü arttığını keşfetmişlerdir. Şairler tarafından zamanla bu belagat sanatlarına olan teveccühün artması Abbâsî Dönemi şairlerinin şiirlerinde bu sanata olan eğilimi doğurmuş şiirlerini süsleyerek üslubunu yenilemek için bir araç olarak kullanmışlardır.

²³⁹ Şerefuddîn el-Ensârî, *Dîvânü Şerefuddîn el-Ensârî*, thk. Ömer Mûsâ Bâşâ, el-Mecmau’l-Lugatu’l-‘Arabî, Dimaşk, ts., 266.

Zamanın ilerlemesiyle şairlerle birlikte bu sanatsal üslup bu devirde gösterişe evrilmiştir.²⁴⁰

Belâgat ilminin ilerlemesi ve belâgat ilmini ele alan ve onu sistematik olarak bölümlerine ayıran sanatlarını ele alarak hakkında örnekler veren el- Me‘ânî, el- Beyân ve el- Bedî’ gibi kitapların ortaya çıkışı büyük katkı sağlamıştır. Bu sanatlar zaman geçtikçe gelişerek bazen şairlerden, bazen de belâgat ilmiyle uğraşan veya diğer edipler tarafından ilerleme katetmiştir. Eyyûbîler Dönemi şairleri, şiirlerinde, yapılarını, kıyafetlerini ve araçlarını süslemede tutkulu olan zamanın insanların zevkleri doğrultusunda bedîî sanatları kullanmışlar, bedîî sanatlarıyla seleflerini geride bıraktıklarını düşünerek belîğ ve estetik olan şiirlerini sayılarını arttırmışlardır.²⁴¹

Dönemin şairleri bedîî sanatları kullanmada farklılık göstermiştir. Birçokları tarafından kabul gören bu sanatlarda anlamda derinlik, üslupta ritim, imgelerde ise yaratıcılık artmıştır. Bazı şairler şiire fazla yüklenip üslubunu bozmuş; hatta bazılarına göre amaca ulaşmak için bir araç olmuştur. Bu şairlerin aksine yine şiirlerini yalnızca bedîî sanatlar için nazmetmiş, mana ile bağ kurmasını veya bir duyguyu ifade etmesini istemeyen üsluplar aşırı sanatsal ve ağır kaçmıştır.²⁴²

1.3. EYYÛBÎLER DÖNEMİ ŞİİR TÜRLERİ

1.3.1. Medih/Övgü Şiirleri

Klasik Arap şiirinin en eski sanat türlerinden biri olarak övgü anlamına gelen medih, kişiyi veya bir nesneyi doğuştan gelen veya sonradan kazandığı kendisinde temayüz eden nitelikleri ile övmek demektir.²⁴³ Cahiliye Dönemi’nden bu yana şairlerin en çok tercih ettiği temel şiir konularından biridir. Kudâme b. Ca‘fer, şair’in güzel niteliklerini sanatlı bir ifade ile dile getirdiği memduhun akıl, cesaret, adalet ve iffetli olmak gibi temel faziletlerle methedilmesi gerektiği görüşünü savunur.²⁴⁴

²⁴⁰ Sâlim Muhammed, 343.

²⁴¹ Sâlim Muhammed, 343-344.

²⁴² Sâlim Muhammed, 343.

²⁴³ Kudâme b. Ca‘fer, Ebu’l-Ferec b. Ziyâd el-Kâtib, *Nakdu’s-Şi’r*, Thk. Muhammed ‘Abdulmun‘im Hafâcî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1987, 95-96; İsmail Durmuş, “Methiye”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 406.

²⁴⁴ Kudâme b. Ca‘fer, Ebu’l-Ferec, *Nakdu’s-Şi’r*, thk. Muhammed ‘Abdulmun‘im Hafâcî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1987, 96-98.

Cahiliye Dönemi'nde daha ziyade kabilevî hislerle kaleme alınan medih şiirlerinde kullanılan teşbih, istiâre vb. sanatlarda aşırıya gitme görülür.²⁴⁵ Sadru'l-İslam Dönemi'nde Hz. Peygamber'in insanları övmeye aşırıya giden şairlere tepkisi nedeniyle kurallar getirilmesi, olaylar karşısında medih türü terk edilerek daha çok tevhid, cihad ve takva gibi İslamiyet'e ait konulu terimler işlenmiştir.²⁴⁶ Emevîler Dönemi'nde siyasî şiir akımının etkisiyle medih şiirleri İslam öncesi dönemde olduğundan daha güçlü bir şekilde içerisini yeni unsurlar ve anlamlar eklenerek zirveye ulaşmıştır.²⁴⁷ Abbâsî Dönemi'nde medih şiiri gelişimini sürdürmüş, şairler bu dönemde geçmiş dönemlerde görülmemiş bir şekilde ihsân elde edebilme arzusuyla halifeleri ve önemli kişileri övme hususunda birbirleriyle yarışarak hiç bir meziyeti olmayan kişileri dahi samimiyetten uzaklaşarak, küfre varacak kadar aşırılığa gitmelerine neden olan sıfatlarla övmüşlerdir.²⁴⁸

Fâtımîler Dönemi'nde medih şiirleri revaç bulmuş, birçok ülkeden şairler halife ve hanedan üyelerinin ihsan ve himayesini elde etme arzusuyla ülkeye akın etmişlerdir. Özellikle Fâtımî saray şairlerinin, halifeliğin resmi akidesi olan İsmâîlî mezhebinin propaganda görevini üstlenerek devletin başarılarını övmeleri, şairlerin medih türünde şiirler kaleme almalarını teşvik etmiştir.²⁴⁹

Zengîler Dönemine gelindiğinde ise şairler bu dönem medih konulu şiirlerinde Haçlılara karşı koymadaki üstün başarılarıyla Müslüman bir kahraman örneği sergileyen devletin önemli şahsiyetlerinden 'Îmâduddîn Zengî ile oğlu Nûreddîn Zengî'yi elde ettiği zaferler ve devlet idaresindeki başarılarını esas alan vasıflardan dolayı methetmişlerdir. Döneminin medih şiirlerinde genel olarak bir menfaat beklenilmediği gibi, şiirle kazanç elde etme amacının güdülmediği görülmektedir. Şairler tarafından halka karşı cömert, adaletli, halkın güvencesini sağlayan bir şahsiyet olarak el-Melik el-Âdil lakabı verilen Nûreddîn, Usâme b. Münkız, İbnu'l-Kayserânî, İbn Mûnîr et-Tırâblusî, 'Îmâduddîn el-İsfahânî ve Talâî' b. Rûzzîk gibi meşhur şairlerce üstün vasıflarla methedilmiştir. Aynı zamanda savaşlara katılarak kazanılan zaferleri kayda geçiren sultanın özel şairleri

²⁴⁵ Sirâcuddîn Muhammed, *el-Medh fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'r-Râtibi'l-Câmi'iyye, Beyrut, 66.

²⁴⁶ Ahmed Ebû Hâka, *Fennu'l-Medih*, Dâru's-Şarki'l-Cedîd, Beyrut, 1962, 115-116; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, I, 236; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru'l-İslam Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2010, 93.

²⁴⁷ Ebû Hâka, 146-147.

²⁴⁸ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum 1998, 68-71.

²⁴⁹ Ahmed en-Neccâr, *el-İntâcu'l-Edebî fî Medîneti'l-İskenderiyye fî'l-'Asreyni'l-Fâtımî ve'l-Eyyûbî*, Meclisü'l-A'lâ li-Ri'âyatu'l-Funûn ve'l-Âdâbu'l-Ulûm, Kâhire 1964, 103.

İbnu'l-Kayserânî ve İbn Mûnîr et-Tırâblusî, Zengî Sultanlarını Haçlılara karşı mukavemet gösterme, Bâtini gruplarını bastırılması, şia akidesiyle mücadelede edilmesi gibi siyasî konularda methetmişlerdir.²⁵⁰

Eyyûbîler devrinde hükümdarların çokluğu ve her hükümdarın kendi hâkimiyetini yayma ve idaresini güçlü tutmak için siyasî propaganda yapmak istemesi yoğun rekabete yol açmış, bu durum methiye türü şiirlerin artışına sebebiyet vererek bu türün metotlarında ve unsurlarında çeşitliliğe yol açmıştır. Yine bu asırda İslam topraklarının Doğu ve Batısındaki düşmanlarına karşı cihat yükünü omuzlarında taşıyarak birçok olay, savaş ve zorlukla mücadelede muvaffak kahramanlar şairler nezdinde övülmeyi hak etmiştir.²⁵¹

Bu dönemde Fâtımî Abbâsî rekabeti nedeniyle halifeleri övmeye dinî vasıflar dünyevi vasıflardan üstün tutulmuş, halifelere yazılan bazı medih şiirleri, halifenin inançlarının ve dinî konumunun şair ve halifenin inandığı yönde sunulduğu dinî şiirin bir parçası haline gelmiştir. Şairler kaleme aldıkları medih şiirlerinde halifelerin dinî ve dünyevi vasıfları arasındaki dengeyi korudukları görülmüştür.²⁵²

Eyyûbîler Şîî-Fâtımî halifeliğini feshedip yerine Sünnî mezhebini getirmiş olmalarına rağmen dönemin bazı şairleri zihinlerinde Fâtımî mezhebini övmeye kullandıkları bazı nitelikli imgeler bırakmışlar, Abbâsî ve Eyyûbî şairleri Sünnî halifeleri överken bu imgelerden faydalanmışlardır.²⁵³ İbn Nebîh'in Musa b. el-Âdil el-Eyyûbî'yi övdüğü şiiri bu duruma örnek teşkil etmektedir. Şiirinden bazı beyitler şöyledir.²⁵⁴

الطَّاهِرُ النَّسِيبُ ابْنُ الطَّاهِرِ النَّسِيبِ ابْنُ الطَّاهِرِ النَّسِيبِ ابْنُ الطَّاهِرِ النَّسِيبِ
نَفْسٌ لَا بَائِهَا مِنْ فَضْلِهَا شَرَفٌ كَذَا الثَّمَارُ هَذَا فَضْلٌ عَلَى الْحَشَبِ

Et-Tâhir en-Nesîb, et-Tâhir en-Nesîb'in oğludur. Et-Tâhir en-Nesîb, et-Tâhir en-Nesîb'in oğludur.

²⁵⁰ Zağlûl Sellâm, 318; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 133.

²⁵¹ Sâlim Muhammed, 37.

²⁵² Sâlim Muhammed, 38.

²⁵³ Ahmed Seyyid Muhammed, *eş-Şahsiyyetu'l-Mısriyye fi'l-Edebeyni'l-Fâtımî ve'l-Eyyûbî*, Dâru'l-Me'ârif Kâhire, 1996, 265.

²⁵⁴ İbn Nebîh, *Dîvânü İbn Nebîh*, Semerâtu'l-Funûn, 1882 Beyrut, 37.

Öyle bir kişidir ki o onun faziletinden babaları şereflenmiştir. Nasıl ki ağacın meyvesinden dolayı şereflenmesi gibidir.

Geleneksel imgeler ışığında halifelere yazılan medih şiirleri bu dönemde eskiye nazaran daha az ele alınmış olup bu şiirlerin çoğu sapkınlığa düşme endişesiyle tıpkı Fâtımî halifelerine yazılan medih şiirlerinin Ehli Beyt'e medih ve Fâtımî akidesinin sunumu şeklinde dinî şiirler içerisinde ele alındığı gibi bu dönemde de dinî şiirlerin içerisine dâhil edilmiştir.²⁵⁵

Devrin şairleri arasında rekabet halini alan medihte aşırılığa gitme, bir gelenek haline gelmiştir. Bu durum, bu dönemde de var olan şairlerin bir önceki Fâtımî halifelerini övmeye kendilerini sınırlamayıp sanatsallıktan uzak ifadeler kullanmaları neticesinde onları sanki peygamberlerin üstüne çıkarıyormuşçasına övmelerinin yansımalarından kaynaklanmıştır.²⁵⁶

Bazı şairler şiirlerinde geleneksel kavramlar kullanarak üslupta aşırıya kaçmışlardır. Bu dönemin önemli medih şairlerinden Sa'âdet b. 'Abdullah el-A'mâ, Sultan Selâhaddîn'i Nuh ve Tufan gibi kavramlarla şöyle metheder:²⁵⁷

سُلْطَانُهَا الْمَلِكُ ابْنُ أَيُّوبَ الَّذِي كَفَّاهُ لَا تَنْفَكَ عَنْ هَطْلَانِهَا
بِمَوَاهِبٍ لَوْ لَمْ أَكُنْ نَوْحاً لَمَّا تُجِيْتُ يَوْمَ نَدَاهُ مِنْ طُوفَانِهَا
تِلْكَ السِّيُوفُ الْمُزَكَّفَاتُ بِكَفِّهِ أَمْضَى عَلَى الْأَيَّامِ مِنْ حُذَانِهَا

Sultan el-Melik İbn Eyyûb öyle biridir ki onun iki eli cömertlik yağmurlarından ayrı kalmaz.

Ben Nuh olmasaydım, onun bahşış gününde tufandan kurtulamazdım.

İşte onlar elindeki keskin kılıçlardır. Onların keskin uçlu çentikleriyle günleri doğrar geçirir.

Şair İbn Senâ' el-Mulk, el-Melik el-Efdâl'in cesaretine vurgu yaptığı övgü şiirinde övülmeye değer şeyleri peygamberlerin vasıflarıyla anlatmaktan ve onlara tabiatüstü

²⁵⁵ Sâlim Muhammed, 40.

²⁵⁶ Sâlim Muhammed, 40-41.

²⁵⁷ 'İmâduddîn el-İsfahânî, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Kısmu Şu'arâi's-Şâm*, thk.Şükri Faysal, el-Mecmau'l-Lugati'l-'Arabî, Dimaşk, 1955, I, 408-409; Sâlim Muhammed, 43; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, 393.

kudretler isnat etmekten çekinmeyerek abartıya kaçmıştır. Şiirindeki beyitlerden bir kısmı şöyledir:²⁵⁸

تَسْرِى إِلَى الْأَعْدَاءِ قَبْدًا ————— لَ الْجَيْشِ مِنْكَ بِجَيْشِ رُغْبٍ
تَلْقَى الْأَعْدَاءِ وَاحِدًا ————— أَبَدًا فَتَهْزِمُ أَلْفَ طَلَبٍ
وَبَعْضُ بَأْسِكَ كَمْ غَزَوْ ————— تَ وَكَمْ قَتَلْتَ بِكُلِّ غَلَبٍ
Ordundan önce düşmanlarının üzerine salan bir korku ordusuyla gidersin.

Düşmanlarınla bire bir karşılaşırsın böylece sana kastetmeyi arzulayan binlerce talipliye sonsuza dek mağlup edersin.

Yiğitliğin sayesinde, akınlar gerçekleştirdin ve tüm zaferlerinde ne kadar çok kişiyi öldürdün.

Bahâuddîn Züheyr de diğer şairler gibi asrındaki sultanları methetme furasına dâhil olarak, medih şiirlerinin yenilerini sunmuştur. Şair'in en-Nâsır Yûsuf b. el-Melik el-Azîz hakkında şiirinden dizeleri şöyledir:²⁵⁹

وَإِنَّ مَدِيحَ النَّاصِرِ بْنِ مُحَمَّدٍ لَيَضُمُّ إِلَيْهِ كُلَّ قَلْبٍ يَبْتَغِ
وَلَيْسَ مُحْتَاجٌ إِلَى مَدْحٍ مَادِحٍ مَكَارِمُهُ تُثْنِي عَلَيَّهِ تَمْدَحُ
كَثِيرٌ حَيَاءِ الْوَجْهِ يَقْطُرُ مَاءُؤُهُ عَلَى أَنَّهُ مِنْ بَأْسِهِ النَّارُ تَلْفَحُ
مَنَاقِبُ قَدْ أَضْحَى هَا الدَّهْرُ حَالِيَا فَهَآ عِطْفُهُ مِنْهَا مُوشَّى مُوشَّخُ
Nâsır bin Muhammed'i övmek, doğrusu meyli olan her kalbin yöneldiği bir şeydir.

Onun övücü övgülere ihtiyacı yoktur, yüce nitelikleri onu yüceltir ve över.

Utangaçlıkla dolu yüzden gözyaşı süzülürken onun cesaretinden ateş alazlanır.

İşte, feleğin onu kurban ettiği zorlu geçitler ki onlar o feleğin allı pullu cilvesidir.

Şairler farklı metotlarla övgülerini icra etmişler, onlar için tabii bir mesele haline gelen zaman zaman ölçsüzlük ve imkânsızlığa ulaşacak derecede mübalağa sanatını şiirlerinde kullanmışlardır. Bu mübalağanın bir kısmı haram olan şeylere yönelim içinde olma veya peygamberlere karşı nezaketten kaçınma olmuştur. Methedilenler, ilim ve

²⁵⁸ İbn Senâ' el-Mulk, *Dîvânu İbn Senâ' el-Mulk*, 15.

²⁵⁹ Bahâuddîn Zuheyr, *Dîvânu el-Bahâ Zuheyr*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1964, 74.

edebiyatçılardan bir itiraz veya kınamaya maruz kalmayan bu şiiirlerden bazıları yeni bir anlam ve ilgi çekici bir üslubu ifade etmesi sebebiyle kabul görmüştür.²⁶⁰

Bu dönemin medih şairleri şiiirlerinde memduhın zaman ve mekâna hâkim olması ve kutsal değerlere benzetilmesi sıklıkla tekrarlanan mübalağalar arasındadır. Eyyûbî ailesinden gelen şair Ömer b. Şâhînşâh, Selâhaddîn'i överken Kur'ân ile bağlantı kurduğu şiiirinin beyitleri şöyledir²⁶¹

حَـيْزُ الْمُلُوكِ أَبُو الْمُظَفَّرِ يُوسُفُ مَا مِثْلُ سِـيَرَتِهِ الشَّرِيفَةِ تُعْرِفُ
لَوْ سُطِّرَتْ سِـيَرُ الْمُلُوكِ رَأَيْتَهَا دِيـوَانَ شِعْرِ وَهِيَ فِيهَا مُصْحَفُ
مَلِكٍ يَبِيتُ الْمُلُوكُ يُرْعِدُ خِيفَةً مِنْهُ وَلَيْسَ يَخَافُهُ مَنْ يُنْصِفُ

Sultanların en mükemmeli Ebu'l-Muzaffer Yusuf'tur. Onun yüce geçmişine denk (bir geçmiş) bilinmez.

Şayet sultanların biyografileri yazıya dökülseydi onun içerisinde Mushaf'ın dırıldığı bir şiiir divânı olarak görürdün.

Öyle kral ki melikler onun korkusundan tir tir titrerler ancak korku duymaz ondan insaf sahibi olanlar.

Medih türü şiiirler bu dönemde âlimler, yazarlar, doktorlar ve diğer seçkin kişiler ile ilim, edebiyat ve diğer devlet işlevlerini bir arada idare eden kişiler gibi farklı meslek gruplarındaki insanlara da hitap etmeye başlamış, şairler önce ünlendikleri özelliklerden övmeye başladıkları bu kişileri ilerleyen zamanlarda genel övgünün içerisine dâhil etmişlerdir.²⁶²

Bu dönemde bazı kimselerin devlet ve toplum nezdinde yüksek mertebelere ulaşmaları şairleri medih şiiirlerini nazmetmede geniş bir alan oluşturmuştur. Nitekim Fâtımî ve Eyyûbîler Dönemi'nde devlet bürokrasisinin önemli kademelerinde görevler üstlenmiş olan Kâdî el-Fâzıl şairlerin ilgisine mazhar olmuştur:²⁶³

كَانَتْ سُـرُوبُ الْعُلَـلَا مُفَرَّقَةً فَلَقَّهَـا لَيْلَةً بِسَـؤَاقِ
هَلِ الْمَوَاقِي لَوْلَا فَضَائِلُهُ غَـيْرُ مِـدَادٍ وَغَـيْرُ أَوَاقِ

²⁶⁰ Sâlim Muhammed, 42.

²⁶¹ 'Îmâduddîn el-Îsfahânî, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Bidâyeti Kısım Şu'arâi's-Şâm Şu'arâi' Dimaşk ve's- Şu'arâi'l-Umerâ min Benî Eyyûb*, thk.Şükri Faysal, el-Mecmau'l-Lugati'l-'Arabî, Dimaşk, 1968, 101-102.

²⁶² Sâlim Muhammed, 49.

²⁶³ İbn Kalâkıs, *Dîvânü İbn Kalâkıs*, Thk. Halîl Mutrân, ts.b.y.y., 75.

يَنْقُصُ صَلَاحَ الْبِرَاعِ فِي يَدِهِ سَمًّا غَدَا فِيهِ كُـلُّ دِرْيَاقٍ

Yüceliğin bölükleri dağılmıştı, bir gece biniciyle etraflarını sarmıştı.

Şayet onun erdemleri olmasaydı mürekkep ve kâğıt olmadan kafiye olur muydu?

Çıngıraklı yılan eline zehir kusuyor oradaki bütün panzehirler zehire dönüşüyor.

Dönemin birçok devlet adamı hakkında çok sayıda methiye şiiri kaleme almış olan İbnu's-Sâ'âtî, şiirlerinde yöneticilerin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Bu durum şairin dönemin sultanına yazdığı methiye şiirinde açıkça görülmüştür. İbnu's-Sâ'âtî, şiirinin beyitlerinde şairler için ödenen maaşların kesildiğine işaret etmiş ve bu şiir sayesinde maaşların ödenmesine başlanmıştır. Bu kasidenin bazı beyitleri şöyledir:

وَبِاسْمِكَ أَزْكَأْتُهُ تُمَسُّكَ	أَيَا مَلِكًا بَاتَ صَرْحُ الْعُلَى
حُطُوبُ تَأْخُذُ مِنِّي فَلَا تَنْزُكُ	تَقَاعَدْتُ عَنِّي وَأَيْدِي الْـ
دَمًا كَانَتْ عَنْدَكَ لَا يُسْفِكُ	لَقَدْ سَفَكَ الرُّدُّ مِنْ وَجْنَتِي
مَالُكَ أَنْفَعُ مَا تَمْلِكُ	لَقَدْ خَابَ سُعْيِي لِئِيمٍ يُثْوِلُ
وَأَصْنَحُ بِحَالِهِ يَسْتَمْسِكُ	وَهَذَا أَبُوكَ أَطَاعَ النَّدَى
وَلَمْ يَنْجُ مِنْ خَوْفِهِ مُشْرِكُ	فَلَمْ يُخْلُ مِنْ جَوْدِهِ مُؤْمِنُ
هَلَاكِ تَبَكِّي وَأَسْفَاؤُهُ تَضْحَكُ	وَبَاتَتْ أَعَادِيهِ خَوْفَ الْـ
بِمَا يُحِبُّكَ وَلَا يُحِبُّكَ	وَلَيْسَ مَدِيحِي فِي ذَا الزَّمَانِ
وَأَيْسَرُهُ جَوْهَرُ يُسْلِكُ	وَلَكِنَّهُ شَرَفُ يَفْتَنِي
تَحْيِي وَمِنْ سَيِّفِهِ يَفْتِكُ	وَمِثْلُكَ مِنْ كَفِّهِ بِالنَّوَالِ
شَرَاهُ وَأَمْوَالُهُ تَنْهَكُ	وَكَمْ وَفَرَ الْجُودُ عَرْضَ إِمْرِي
نُضَامُهُ دَهْرُهُ الْمُنْهَكُ	فَعُدْ لِلْفَقِيرِ وَجَبِرِ الْكَسِيرِ وَمَا
لَمْ نَنْتَقِ اللَّهَ أَوْ يَنْسِكُ	فَلَيْسَ الدُّعَاءُ سِوَى جُنَّةٍ
وَعَزِيرُكَ فِي نُصْرَتِهِ يُؤَفِّكُ	مَقَالُ فَنِي عَمِيرُهُ أَفِّكُ

Ey yüceliğin kalesi olan, sütunları isminle ayakta tutulan hükümdar.

Benden vazgeçtin, oysa aksiliklerin eli benden her şeyini götürüp, bir şey bırakmıyor.

Reddedilmek gözümden kan döktürdü ki, senin yanında dökülmezdi.

Malının sahip olduğun en değerli şey olduğunu söyleyen cimrinin çabası boşa çıktı.

İşte senin baban cömertliğe riayet etti ve Allah'a bağlanır oldu.

Onun cömertliğinden hiçbir mümin yoksun kalmadı ve ona olan korkudan hiçbir müşrik kurtulamadı.

Düşmanları helâk olma korkusuyla ağlar haldeyken onun kılıçları gülüyordu.

Bu zamanda benim övgüm alalade nazmedilmiş şiir türünden değil.

Fakat o, kazanılan bir şereftir ve onun en azı gerdanlık yapılan bir mücevherdir.

Senin gibisi, bir yandan avucundaki bahşişlerle ihya eder, diğer yandan kılıcı ile kırıp geçirir.

Cömertlik, çoğu kez bir kişinin onurunu ne kadar arttırdığını parasının tükendiğinde görürsün.

O hâlde fakire, kırıkları onarmaya zamanın haksızlığına uğrayanlara dön.

Dua, yalnızca Allah'tan korkan ve ona ibadet eden kişi için bir kalkandan başka bir şey değildir.

Bu bir gencin sözüdür ki, onun dışındaki sözler yalandır ve ancak senden başkası onun öğüdünü tutmaz.²⁶⁴

İbnu's-Sâ'âtî'nin Suriye'de bulunduğu süre zarfında her ne kadar Kâdî el-Fâzıl ve diğer devlet ricali hakkında da çok sayıda methiye söyleyerek onların teveccühünü kazandığı düşünülse de memduhlarından mevki ve servet gibi beklentileri hususunda hayal kırıklığına uğramıştır. Şairin Mısır'da iken Selâhaddîn'i övdüğü şiirinde, malının uğradığı zarardan söz ettiğini görülmüştür. O, bu durumu şöyle dile getirmiştir:

²⁶⁴ İbnu's-Sâ'âtî, *Dîvânu İbnu's-Sâ'âtî*, thk. Enîs el-Makdisî, Beyrût 1939, II, 398-400; Nevzat H. Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Erzurum, 21, 1995, 127-156.

فَيَا كَاشِفَ الْجَلِّي وَيَا مُخَيِّي الْهُدَى
رَمَثْنِي اللَّيَالِي وَاللَّيَالِي مُصَيِّبَةً
وَأَصْبَحْتُ مِنْ مَالِي وَصَبْرِي مُعْدِمًا
وَمِنْ كَمَدِي إِلَيَّ خُصَصْتُ وَإِنَّمَا
وَحَاشَاكَ أَنْ تَرْضَى سُؤْلِي وَمَذْحِي
وَمَنْ سَمِعُوا أَنَّ النَّعَاءَ عَلَى اللَّهِ
وَمَا زِلْتُ رَبِّ الْحَرَمِ فِي كُلِّ مَوْطِنٍ

وَيَا قَاتِلَ الْبَلَوَى وَيَا كَاشِفَ الْعَمَّا
فَكَمْ لِسَهَامِ الْحُزْنِ فِي كَبَدِي كَلِمًا
وَفِي أَيِّ بَاغِي ثَرْوَةٍ عَدَلْتُ قَدَمًا
يَهُونُ وَيُلْعَى كُلُّ صَعْبٍ إِذَا عَمَّا
مِنَ الْفَقْرِ مَنْ لَا يَعْرِفُ الْحَمْدَ وَالذَّمَّ
لَذِيذٌ وَلَكِنْ لَمْ يَذُوقُوا لَهُ طَعْمًا
وَمَا خَفِظَ الْأَمْوَالَ مَنْ ضَيَّعَ الْحَزْمَا

Ey kahramanlığın apaçık ortaya koyan, doğruluğu yaşatan, kötülükle mücadele eden ve üzüntüleri gideren hükümdar,

Geceler beni derbeder etti, artık geceler bir felakettir. Ciğerimde üzüntü oklarının nice yaraları var.

Ben malımdan ve sabrımdan yoksun kaldım, servetini kaybeden hangi kimse ayakları üstünde durabilir?

Beni asıl üzen şey, özellikle benim seçilmiş olmamdır. Halbuki her zor iş yayıldığında boşa çıkar ve önemsiz hale gelir.

Sen hariç fakirlikten dolayı övgüyü ve yergiyi bilmeyen kişilere el açmam ve övmeme razı olmazsın.

Yine bahşiş karşılığında yapılan övgünün leziz olduğunu duyup da onun tadına hiç bakmamış kişilere el açıp onları övmeme razı olmazsın.

*Sen halen her yerde metanet sahibisin. Metanetini kaybeden mülkünü muhafaza edemez.*²⁶⁵

Selâhaddîn'in komutanları ve meşhur adamlarının yiğitlikleri ve cesaretleri karşısında şairler, medih şiirlerinde pay sahibi olmuşlar, hayranlık ve takdirle bu şahsiyetleri övmüşlerdir. Ebû İshâk el-Gazzî, Selâhaddîn'in Türklerden meydana gelen askerleri hakkında şu mısraları zikretmiştir:²⁶⁶

²⁶⁵ İbnu's-Sâ'âtî, II, 387-388; Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 143.

²⁶⁶ Zağlûl, 319.

فِي فُتَيْهٍ مِنْ جُيُوشِ التُّرْكِ مَا تَرَكَتْ لِلرَّعْدِ كَرَاهُكُمْ صَوْتًا وَلَا صِيْتًا
قَوْمٌ إِذَا قُوبِلُوا كَانُوا مَلَائِكَةً حُسْنًا وَإِنْ قُوتِلُوا كَانُوا عَقَارِيَتًا

Selâhaddîn, saldırıları gök gürültüsünde ses ve sadâ bırakmayan Türk yiğitlerden oluşan bölüklerden bir grubun içerisinde.

Onlar da öyle bir kavimdir ki kendileriyle hoşça karşılaşıldığında melek gibi bir toplulukturlar, savaşmaya yeltenelirse ifrit kesilirler.

Selâhaddîn 1175 yılında Balabek'i fethettiğinde, şairler bu fetihle yetinmemişler, fetihleri sürdürmesi ve en önemlisi olan Beytü'l-Makdis'in fethine ulaşması için motive etmeye devam etmişlerdir. 'Îmâduddîn el-İsfahânî şiirinin ilk beyitinde fetihlerin devamını dile getirmiştir.²⁶⁷

بِقُتُوحِ عَصَاكَ يَفْعُزُ الْإِسْلَامُ وَبُنُورِ نَصْرِكَ تُشْرِقُ الْأَيَّامُ
وَبَفَتْحِ قَلْعَةِ بَغْلَبَكِ هَذَبَتْ هَذِي الْمَمَالِكُ وَأَسْتَقَامَ الشَّامُ

Senin dönemindeki fetihlerle İslam övünç duyuyor, zaferinin nuruyla günler aydınlanıyor.

Ba'lebek kalesinin fethiyle birlikte bu topraklar yola geldi ve Şam yolu da açıldı.

Bu dönemde gerçekleştirilen fetihler, İslam ülkelerinin çeşitli yerlerinde sevinçle karşılanmış, dönemin birçok şairi bu minval üzere birçok şiir nazmetmiştir. Mısırlı şair İbn Senâ' el-Mulk, sultanın çadırına gelmiş ve onu Şam'ın önemli şehirlerinin ve kalelerinin fethi dolayısıyla onu bir şiirle tebrik etmiştir. Şiirden bazı beyitler şöyledir:²⁶⁸

²⁶⁷ İbn Vâsıl, *Muferricu 'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II, 30.

²⁶⁸ İbn Senâ' el-Mulk, *Dîvânu İbn Senâ' el-Mulk*, 340.

لَسْتُ أَذْرِي بِأَيِّ فَتْحٍ هُنَا
كُلُّ فَتْحٍ يُفْـوُلُ إِلَيَّ أَوَّلَى
أُحْيِيكَ إِذْ تَمَلَّكَتَ شَاماً
قَدْ مَلَكْتَ الْحِجَانَ قَصَراً فَقَصَراً
إِنَّ دِينَ الْإِسْلَامِ مَنْ عَلَى الْخُلْـ
أَنْتَ أَحْيَيْتَهُ وَقَدْ كَانَ مَيِّتاً
شَكَرَ اللَّهُ مَا صَنَعْتَ عَلَى الْعَرْ
لَكَ مَدْحٌ فَوْقَ السَّمَوَاتِ يُنْشَا
يَا مُنْيِلَ الْإِسْلَامِ مَا قَدْ تَمَّي
وَفَوَّ أَوَّلَى لِأَنَّهُ كَانَ أَهْنَا
أَمْ تُحْيِيكَ إِذْ تَمَلَّكَتَ عَدْنَا
إِذْ فَتَحْتَ الشَّامَ حِصْناً فَحِصْناً
قِي وَأَنْتَ الَّذِي عَلَى الدِّينِ مَنَّا
ثُمَّ أَعْتَقْتَهُ وَقَدْ كَانَ قَيْتَا
شِ فِي عَرْصَةِ الْمَلَائِكَةِ أَتْنَى
وَحَلَّ فَوْقَ الْأَسْنَةِ يُبْنَى

Kutlandığın fetih hangisi bilmiyorum ey dilediğini İslam'a bahşeden kişi!

Her fetih ben ilkim der, doğrusu öncelikli olan odur. Çünkü mübarek olan da odur.

Şam'a hâkim olman sebebiyle mi seni tebrik edelim yoksa Adn Cenneti'ni elde ettiğin için mi?

Şam'ı kale kale fethettiğinde ele geçirmiş oldun böylece Cennet bahçeleri misali birbiri ardınca saraylar.

İslam dini bütün mahlukata ihsanda bulunurken senin ihsanın ise dinedir.

Cansızken canlandırdın dini, sonra özgürlüğüne kavuşturdun köleyken o dini.

Yeryüzünde yaptığından dolayı Allah meleklerin huzurunda övdü seni.

Göklerin üzerinde sana övgüler yazılmakta melekler bulundukları yerden seni övmektedir.

1.3.2. Hiciv/Yergi Şiirleri

Hiciv, kişinin öfke, hor görme ya da alay etme duygularını ifade etme biçimi, kötü söz söyleme sanatı olarak isimlendirilir. Medihin zıddı olan hiciv türünde medihte kişi veya kabilede bulunduğu iddia edilen cömertlik, yiğitlik ve yardım severlik gibi vasıfların karşı tarafta bulunmayışıdır. Zamanla hiciv türünde farklı yöntemler gelişmiş, şair kimi zaman hicvettiği kişiyi gerçekte olduğu sıfatlarla tasvir ederken kimi zaman da tamamen mesnetsiz iddialarla nitelemiştir. Bazen şair, hicve maruz bıraktığının adını anmaktan ve doğrudan ona atıfta bulunmaktan çekinmezken bazen de gizli bir işaretle atıfta bulunduğu

ve insanların onun hicivini kime yönelttiğini anlamasını sağladığı açıklayıcı bir yöntem kullanmıştır.²⁶⁹

Arap şiirinin en mühim konularından biri olan hiciv, Câhiliye Dönemi'nde bireyin kişisel eksikliklerinin kınanması veya kabilenin hor görülmesi olarak kabul görmüş, sonraları kişisel düşmanlıkların ötesine geçerek siyasî, ahlâkî, dinî ve fitrî hiciv konuları altında toplum hayatının sorunlarını etkilemeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde her şairin kendisine ait bir cini olduğu inancı, onu tabiatüstü bir güce sahip kılarak hicivlerinin etkisini arttırmıştır.²⁷⁰ Sadru'l-İslam Dönemiyle birlikte değişen İslam öncesi değerler yerini, Hz. Peygamber'in yaydığı ve kendisinden sonraki Hulefâi Raşidîn tarafından kuvvetlendirilen İslami değerlerin almasıyla hiciv şiirlerine bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Genellikle hicvedilen müşrik kişinin inancı ile alakalı davranış ve düşünceleri hedef alınmış ait olduğu kabiledaki kişilerin tamamının bir bütün olarak hicvedilmesi yasaklanmıştır.²⁷¹

Emevîler Dönemi'nde ortaya çıkan Haricîler, Şiîler ve Zubeyrîler olmak üzere Emevî karşıtı gruplar, kabile fanatizmi ve Araplar ve Arap olmayanlar arasındaki çatışmalar hiciv şiirlerini etkili bir araç haline getirmiştir.²⁷² Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde, bu dönemde siyasî anlamda istikrarın sağlanması ve kabileler arası çekişmenin olmaması sonucu, hicvin medeniyetten ve çoğalan çeşitli akımlardan etkilenen, düşünceye dayalı bir inanç söylemine dönüştüğünü görülmüştür.²⁷³

Hiciv bu devirde hakkında çok söz söylenen konulardan biri olmakla birlikte, mahiyeti, özellikleri ve malzemesi bakımından Cerîr, Ferezdak ve Ahtal gibi ediplerin içerisinde bulunduğu geleneksel hiciv metotlarından sıyrılarak insanları, ülkeleri meskenleri hatta bir tabak tatlıyı hicvetme derecesine kadar ulaşmıştır.²⁷⁴

Bu asırda hiciv şiirleri, bol olmakla birlikte şairlerin bu sanatta yeni yöntemler icat ederek ustalaştıkları görülmüştür. Geleneksel olan hiciv konularını bırakıp hiciv edilen

²⁶⁹ Sirâceddîn Muhammed, *el-Hecau fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'r-Râtıb el-Câmi'iyye, Beyrût 2011, 6; İbn Manzûr, XV, 353.

²⁷⁰ Sirâceddîn Muhammed, 8; İbn Şuheyd, *et-Teva-âbi' ve 'z-Zevâbi*. Thk. Butrus el-Bustânî, Mektebetu Sâdır, Beyrut 1951, 70-124; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I: Câhiliye Dönemi*, 134-135.

²⁷¹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru'l-İslam*, 102-104.

²⁷² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, 59.

²⁷³ Sirâceddîn Muhammed, 47; Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 72.

²⁷⁴ Zağlûl, 321.

kişinin erdemlerine kusurlar ekleyen, müstehcenliğin bulunduğu, aynı zamanda hicvedilenler alay ederek insanları güldüren şairler var olmuştur.²⁷⁵

Şairleri, hiciv şiirleri söylemelerine iten sebepler farklı olmakla birlikte, siyasî ve dinî mücadeleler ve kabile fanatizminin kalıntıları varlığını sürdürmüştür. Ancak bu dönemdeki hicivlerin birçoğu, toplumsal değerlerin farklılığı, cimriliğin yaygınlaşması, devlet görevlilerinin kötü davranışları ve tebaasına yaptıkları baskıdan kaynaklanmıştır. Ayrıca bu devirdeki savaş, kıtlık ve doğal afet gibi faktörlerin neden olduğu sosyal ve ekonomik kayıplar, toplumu ekonomik bunalım ve krizin eşiğine sürükleyerek geçim sıkıntısıyla başbaşa bırakmıştır. Bu durumda şairler övgülerinin karşılığını alamayacaklarını düşünerek yaratıcılıklarının faydasız olduğu hissi, onları yergiye sevk eden genel bir olgu haline gelmiştir. Çünkü şiir onların ustalaştıkları ve ödülleriyle geçindikleri tek sanat olmuştur.²⁷⁶ Şair Sıbt İbnu't-Te'âvîzî hicvettiği kişinin cimriliğinden bahsettiği beyitleri şöyledir: ²⁷⁷

ظَنَّا بِكُمْ أَنْتُمْ أَهْلُهُ	قَضَيْتَ شَطْرَ الْعُمَرِ فِي مَدْحِكُمْ
فَضَّاعٌ فِيكُمْ غُمْرِي كُلُّهُ	وَعُدْتُ أَفْنِيَهُ هَجَاءَ لَكُمْ

Ömrümün bir bölümünü buna layık olduğunu düşünerek seni övmekle geçirdim.

Döndüm şimdi harcayacağım ömrümün kalanını sizleri hicvederek, zayi olmuş iken ömrüm sizlerin arasındayken.

Şairler bu dönemde, devlet adamlarını cimrilik, adaletsizlik ve kötü muamele gibi birçok ahlâk dışı çerçevede hicvetmişlerdir. İbnu'l-Hebbâriyye ve İbn 'Uneyn, dönemin en ünlü hicivciler arasında kabul görmekle birlikte, insanların söz ve davranıştaki eksikliklerinin yanında bazı fiziki kusurlarını da hicivlerine konu yapan İbn 'Uneyn Mikrâzu'l-A'râz adlı 500 beyitlik bir kasidesinde Selâhaddîn, Kâdî el-Fâzıl ve 'Îmâduddîn gibi devletin ileri gelenlerini bu anlamda hicvetmiş, bu sebeple Şam'a sürülmüştür.²⁷⁸ Sözü geçen kasidesinin beyitlerinde; ²⁷⁹

²⁷⁵ Sâlim Muhammed, 49.

²⁷⁶ Sâlim Muhammed, 49-50.

²⁷⁷ Selâhaddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafâ, Beyrut 2000, 18/131; İbnu't-Te'âvîzî, 368.

²⁷⁸ Zağlûl Sellâm, 321; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 387.

²⁷⁹ İbn 'Uneyn, 210-211.

قَدْ أَصْبَحَ الرَّزْقُ مَا لَهُ سَبَبُ فِي النَّاسِ إِلَّا الْبَغَاءُ وَالْكَذِبُ
 سُلْطَانُنَا أَعْرَجٌ وَكَاتِبُهُ دُوْ عَمَاشٍ وَالْوَزِيرُ مُنْكَدِبُ
 وَصَاحِبُ الْأَمْرِ خُلْفُهُ شَرِسٌ وَعَارِضُ الْجَيْشِ دَاؤُهُ عَجَبُ
 عُيُوبُ قَوْمٍ لَوْ أَهَّأَ جُمُعَتْ فِي فَلَكٍ مَا سَرَتْ بِهِ شُهْبُ

Rızık temini öyle bir hal aldı ki insanlar arasında soygun ve yalan dışında başka bir yol kalmadı.

Sultanımız topal, kâtibi şaşı, veziri kamburdur.

İş başında olan kişi huysuz, ordu kâtibinin hastalığı şifa bulmaz.

Kavmin kusurları gökyüzünde toplansa, orada yıldız dahi hareket edemez.

Sultan Selâhaddîn'in ilim ve edebiyata verdiği önem dolayısıyla döneminde tarihçi, edip ve fakihlerini kazanmayı bilen bir hükümdar olarak tanınmıştır. Bu kişi, sultanı ve hükümdarı olduğu devleti hicvetmek isteyen birisi dahi olsa Selâhaddîn'in takındığı tutum hep müspet olmuştur. Bu durum, dönemin önde gelen fakihlerinden el-Muhezzeb b. Es'ad el-Mevsilî', Mısır Fâtımî hilafetinin veziri Talâî' b. Ruzzîk'e yazdığı şiirinin bir beytinde: ²⁸⁰

أَأَمَدَحُ التُّرُكَ أَبْغَى الْفَضْلِ عَنْدَهُمْ وَالتَّشْعُرُ مَا زَالَ عِنْدَ التُّرُكِ مَثْرُوكًا

Türkleri methedip de onların yanında lütf mu bekleyeyim şiir Türkler nazarında değersizken.

Sultanın Hıms şehrini zapt etmesi sebebiyle kendisini tebrik için otağına gelen şairlerden el-Muhezzeb b. Es'ad, sultana tebrik şiiri sunmuş, vezir Kâdî el-Fâzıl, sultanı uyarak: “Şiir, Türkler nazarında değersiz olduğunu söyleyen şairdir.” demiş, bunun üzerine sultan onu yalancı çıkarmak maksadıyla Türklerin şiire verdiği önemi göstererek ona çeşitli caizeler vermiştir. ²⁸¹

²⁸⁰ Ebû Şâme, *Kitâbu 'r-Ravzateyn fî Ahbâri 'd-Devleteyn en-Nûriyye ve 's-Salâhiyye*, II, 356; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, 377.

²⁸¹ el-İsfahânî, *Harîdetu 'l-Kasr ve Cerîdetu 'l-'Asr: Kısmu Şu 'arâi 'ş-Şâm*, II, 274-275; Ahmed Bedevî, 25-26; İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016, 147; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, 377; İbrahim Yılmaz “Sultan Selâhaddîn ve Onun Etrafında Gelişen Arap Şiiri”, 35-46.

Şairler, bu dönemde, birbirlerini hicvetmede sınır tanımayarak şiirlerinde hicvettikleri kişileri suçlamada müstehcen ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir. Şair Kâsım el-Vâsıtî, diğer bir şair olan Medleveyh lakablı er-Reşîd en-Nâblûsî'yi hedef aldığı yergisinde çirkin ve kınanacak görüntülerden bahsetmiş ve onu nefesinin kokmasıyla suçlamış ve bunun nedenlerinde çıkarsama yapmıştır. Kasidenin beyitlerinde şöyle demiştir:²⁸²

لَا تَعْجَبَنَّ بَأَنَّهُ لِمَدْلَوِيٍّ هِ إِذَا بَدَا شِبْهُ أَلَمِ رِيضِ
فَقَدْ ذَابَ مِنْ بَحْرِ بَفِيٍّ هِ بَدَا مِنْ الْخُلُقِ الْبَغِيضِ

Şaşırmayın Medleveyh hasta gibi görünürse.

Ağızdaki nefes kokusundan tükenip gitmiş, sevimsiz bir insan olmuştur.

Şairlerin dönemin hicvinde, en ince somut ifadelerle en doğru soyut kavramları yakalayıp bunlardan yenilikçi anlamlar ve imgeler oluşturmaları, onların yüksek zihinsel kapasiteyle, uzak olan şeyleri birleştiren yaratıcı bir hayal gücüne sahip olduklarını kanıtlamıştır.²⁸³

Müstehcen hicivde devrin şairleri büyük sayılara ulaşmış, hicvedileni en çirkin suçlamayla itham etmekten, onları en çirkin tasvirlerle tavsif etmekten, onurlarını incitmekten ve her şeyi adıyla anmaktan çekinmemişlerdir. Hâkimlere, hukukçulara, âlimlere hakaret ettikleri ve bunda dinî referansları kötüye kullandıkları için kendilerini ve en geniş anlamıyla edebiyatı istismar etmişlerdir.

Bu dönem hükümdarlarının birçoğunun Arap dışı unsurdan oluşması ve Arap kültürüne önem veren insanların azalması, geleneksel yerginin şairler tarafından tercih edilmemesine sebep olarak yerine alaycı yerginin dönemin şiirinde baskın olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda şairler, hicivde sınır tanımadığı gibi hicve maruz kalan kişinin tabiatı, dış görünüşü, mesleği ya da akla gelmeyen diğer şeyler gibi kusurları farklı yönlerini ele alan tutarsız yöntemler kullanmışlardır.²⁸⁴

²⁸² Muhammed b. Şâkir el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk: İhsân 'Abbâs. Beyrut 1973, Dâru Sâdır, III, 193; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ: İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, V, 222.

²⁸³ Sâlim Muhammed, 85.

²⁸⁴ Sâlim Muhammed, 91.

Dönemin bazı şairler hayvan tasvirlerini, sahiplerini alaya almak ve onları küçük düşürmek için malzeme olarak kullanmışlardır. Bahâuddîn Zuheyr bu şairlerden biridir ve kötü bir at için sahibini hicvettiği şiirinden bazı beyitler şöyledir:²⁸⁵

وَيَكُلُّهُ _____ الْمُخْتَوِيَةُ	وَقَرَسٍ عَلَى الْمَسَا
وَاحِدَةً مُسْتَوِيَةً	وَلَيْسَ فِيهَا خَصْلَةٌ
وَقُبْحَةً _____ مُؤَلِّيَةً	يَا قُبْحَةً _____ مُقْبِلَةً
كَأَنَّ فِي مَخْرَجِهَا	مَالِكَةً _____ مِنْ حَجَلَةٍ
مِنْ لَزْجِ مَوْبِ الْمَعَصِيَةِ	مُسْتَقْبَحٍ رَكُوبُهَا

Bir at ki her türlü kusuru kendinde barındırıyor.

Onda düzgün olan tek bir özellik dahi yoktur.

Onun gelişi ne kadar da çirkindir.

Onun binicisi de ne kadar çirkindir.

Ona sahip olan, sanki rezil olmuş gibi utanır.

Ona binmek, günaha binmek gibi kusur sayılır.

Bu dönemde meslek sahibi grupların meslekleriyle ilgili anlam, imge ve sözcükler hicvin konusunu oluşturmuş, şairler de bu durumdan hareketle bu minvalde şiirler kaleme almışlardır. Yeteneksiz ve kültürsüz sözde şairlerin varlığı şairleri hicve yöneltmiştir. İbnu'd-Dehhân bu konuda şu beyitleri söylemiştir:²⁸⁶

رِ مِثْلَهُ _____ سَتَصِيرُ	لَا تَحْسَبَنَّ أَنَّ بِالشَّيْءِ
لَكِنَّهُ _____ لَا تُطِيرُ	فَلَدَّجَا جَاءَ رِيْنُ شِ

Şiirle bizim gibi olacağınızı düşünme!

Tavuğun tüyleri var ama uçamaz.

Doğuştan gelen kusurlar, bu dönemin hiciv şiirinin temalarından biri olmuş, şairler bu kusurları, kanuna ve toplumsal değerlere aykırı da olsa alaycı bir hiciv malzemesi haline getirmişlerdir. Tasvir ve mübalağa konusunda ustalaşarak hicvedilen kişinin

²⁸⁵ el-Bahâ Zuheyr, 395.

²⁸⁶ el-Kutubî, II, 383.

kusurlarının dökülmesi kimi zaman insanları güldürmüş ve nüktedanlık olarak kabul görmüştür. Bu arada yergilerini icra eden şairler, unvan ve adların istismar edilmesi gibi farklı yöntemler izlemişlerdir. Şair Bahâuddîn Zuheyr, şiirinde hicvettiği kişinin ismini vermeyerek onu ataları, çocukları ve torunları üzerinden hicvetmiştir:²⁸⁷

لَعْنِ اللّٰهَ صَ اَعِدْا وَ اَبَاهُ فَصَ اَعِدْا
وَبَنِيهِ فَنَ اَزِلْا وَ اِحْدَاثَهُمَّ وَ اِحْدَاثَهُمَّ

Allah ona kat kat lanet etsin! Babasına da kat kat lanet etsin!

Oğluna da yerin dibine soksun defalarca!

Yine aynı şair, kinâye kullandığı yergisinde, bir filozofa cevap olarak şöyle demiştir:²⁸⁸

فَقَالَ: إِنَّ كَلَامِي لَسَتْ تَفْهَمُهُ فَقُلْتُ: لَسْتُ سُلَيْمَانَ بَنَ دَاوُدَا

Şöyle dedi: sözlerimi anlamıyorsun, ben de dedim ki: Ben Davud oğlu Süleyman değilim.

Şair bu beytiyle Hz. Süleyman'ın hayvanların dilinden anladığını belirterek filozofun sözlerinin hayvanların sözleri olduğunu ima etmiştir.

Bu dönem hiciv şiirlerinde teşbih sanatı sıklıkla kullanılmış, şairler yergisini hicvettiği kişinin elindeki kötü bir eşyasıyla ilişkilendirmekten de geri durmamıştır. Şair er-Râzî el-Huzâî, şiirinde deniz fenerinin fiziki özelliklerini, hicvettiği kişiyle bağdaştırmıştır:²⁸⁹

مَنَارَةٌ شُيِّدَتْ فَوَاعِدُهَا تُطَاوِلُ النُّجُومَ فِي مَجَرِّهَا
فَطُولُهَا مِثْلَ مَطْلٍ صَاحِبِهَا وَعَرْضُهَا ضَيْقُ كَهْمَتِهَا

Tepesi, galaksideki yıldızlara kadar inşa edilmiş.

Boyu sahibinin boyu kadar, eni ise azmi kadar dar olan bir fener.

²⁸⁷ el-Bahâ Zuheyr, 109.

²⁸⁸ el-Bahâ Zuheyr, 93.

²⁸⁹ el-İsfahânî, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Kısmu Şu'arâi'l-'Acem*, I, 275; Sâlim Muhammed, 96

Bu devir şiirinde yerginin yaygın hallerinden biri de mersiye şeklinde zikredilmesidir. Şair Nusayr el-Halebî'nin şiirinin bazı beyitleri, konuya örnek teşkil etmiştir:²⁹⁰

يَا هَـذِهِ قَوْمِي اَنْـدِي	مَاتَ نَصْرُ الْخَلِـي
يَرْحَمُـهُ اللهُ لَقَدْ	كَانَ طَوِيْلَ الذَّنْبِ
قَدْ ضَجَّتِ الْأَمْـوَاطُ فِي	نَكْهَتِهِ فِي الْـتُرْبِ
وَوُدُّهُمْ لَمْ يَوْعُضُوا	مِنْهُ بِكُلِّبِ أَجْرِ رَبِّ
وَالْقَوْمُ بَيْنَ صَارِخِ	وَمُعْمَرٍ فِي الْهَرَبِ
وَمِنْكَ زُرِّيْفُـلُ دَا	أَوْضَعَ مَيْتِ مُرِّي
مَا ضَمَّ بَطْنُ الْأَرْضِ	بَيْنَ شَرْقِهَا وَالْمَغْرِبِ
أَحْبَبْتُ مِنْهُ طَيْبَةً	فِي عُجْمِهَا وَالْعَرَبِ

Ey halkım, Nuseyr el-Halebî öldü yasımı tutun.

Allah rahmet eylesin, o uzun kuyrukliydu.

Ölüler kabirde topraktaki kokusundan dolayı feryat ettiler.

On uyuz bir köpekle değiştirmek istiyorlar.

İnsanlar çığlık atanlar ve birbirlerini ezercesini kaçanlar arasında kalmıştır.

Münker dahi derken şunu en aşağılık ölüdür bu.

İçermemiştir dünyanın karnı doğusu ile batısı arasında.

Aceminde ve Arabında tinetçe ondan daha alçak birini.

Sözü geçen beyitler her ne kadar medih konulu şiir türüne benzese de aslında mersiye türünde kaleme alınmış hiciv şiiri olarak kabul görmüştür. Şair için bu yolun tercih edilmesi, sanki hicvettiği kişileri mezara kadar takip etmek istercesine onlardan kazanç elde etme ve onu insanların alay konusu haline getirmek için daha uygun olmuştur. Belki de bu yöntemde hiciv sanatında bir yenilik olmuştur.²⁹¹

²⁹⁰ İbn Ebî Useybi'a, 625.

²⁹¹ Sâlim Muhammed, 97.

Bu dönemde hiciv, geçmiş devirlerdeki yerginin izlerini taşımış, onu biçim, yöntem ve mübalağa bakımından zenginleştirmiştir. Ayrıca şairler, geleneksel hiciv konularındaki kişinin erdemlerini ortadan kaldırıp kusur ve kabahatlerini ekleyerek, kişiyi ve etrafındaki insanları ahlâksız biçimde hicveden ve insanları güldüren müstehcen şiirler kaleme almışlardır. Toplumun her kesimine hitap eden hiciv, bu dönemde devlet adamları arasında sultanlar, şehzadeler, emirler ve komutanlar, kadı ve fakih gibi ilim ehli insanları, yazar ve şair gibi edebiyatçıları, doktor ve şarkıcı gibi meslek gruplarını kısacası tüm insan kategorilerini ele almıştır. Bu özelliğiyle hiciv sanatı şiirin en kapsamlı, çeşitli ve yaratıcı sanatı olmuştur.²⁹²

1.3.3. Mersiye/Ağıt Şiirleri

Araplarda en eski şiir türlerinden biri olarak kabul gören mersiye, mastar olarak sözlükte “ölüye ağıt yapmak, ölüye ağlamak” manalarına gelmektedir.²⁹³ Sözlükteki manasından hareketle mersiyelerle medih şiirleri arasında birçok benzerlik olmasına rağmen mersiyelerde şiire konu olan kimsenin hayatta olmayışı ve hayatta olduğunu belirten kavramların olmayışı sebebiyle birbirinden ayrılır. Ayrıca medih şiirleri, genellikle şair için kazanç elde etme vesilesiyken, mersiyelerde sevdiklerini kaybetmenin acısını ve üzüntüsünü yaşayan şair samimi hislerle dinleyicileri ve okuyucuları etkileyecek biçimde dizelere dökmüştür.²⁹⁴

Cahiliye Dönemi’nde örf ve adetlerden tevârus eden cenaze ritüellerinde aktif rol alan kadınların söylediği secili ve ahenkli sözlerden oluşan mersiye, daha sonraları şiir formuna geçirilerek bugünkü halini almıştır.²⁹⁵ Bu dönem mersiye şiirlerinde ölen kişinin cömertlikleri, kahramanlıkları, kabileler arası mücadelelerdeki intikamın alınması gibi konular işlenmiştir. Sadru’l-İslam Dönemi’nde dinî bir muhteva kazanan mersiye şiirleri, ağıt yakma gibi geleneksel ritüellerden sıyrılmış ve konu bakımından değişiklik arz etmiştir. Müslüman şairlerin şehit olan kişilerin İslam’a adına yaptıkları hizmetler ve savaşlarda sergiledikleri kahramanlıklar gibi konular, bu dönem mersiye şiirlerinin konu

²⁹² Sâlim Muhammed, 98.

²⁹³ İbn Manzûr, XIV, 307-309.

²⁹⁴ Kudâme b. Ca’fer, 118. Sirâceddîn Muhammed, *er-Risâ’fî’s- Şi’ri’l- ‘Arabî*, Dâru’r-Râtıb el-Câmi’iyye, Beyrût 2011, 5.

²⁹⁵ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I: Cähiliye Dönemi*, 138-139.

bakımından İslamî bir hüviyet kazandığını göstergesi olmuştur.²⁹⁶ Emevîler Dönemine gelindiğinde ise dinî kimliğini koruyan mersiye şiirleri, Şiîlerin ve Hâricilerin Emevîlerle yapmış oldukları savaşlarda kaybettikleri taraftarlarının arkasından söyledikleri siyasî ve mezhepsel maksatlı mersiyeler, bu şiir türüne farklı bir yön vermiştir. Ayrıca bu döneme kadar görülmeyen halifelere sunulan taziye ve tebrikler, mersiye şiirlerini konu bakımından zenginleştirmiştir.²⁹⁷ Abbâsîler Dönemi'nde siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda görülen yenilik ve gelişmelere paralel olarak artan refah ile birlikte mersiye türü şiirlerinde şekil ve içerik bakımından gözle görülür değişiklikler yaşanmıştır. Şairler, mersiyelerinde yeniliğe giderek şehirlere evcil hayvanlara, değerli eşyalara ve göz gibi insan vücudunun uzuvlarına mersiyeler kaleme almışlardır.²⁹⁸

Fâtımî Dönemi'nde üslup ve konu bakımından çeşitlilik görülen mersiye şiirlerine şairler tarafından teveccüh oldukça fazla olmuştur. Şairler, Peygamber'in dinî ve siyasî otoritesini miras aldığını iddia ettikleri ve İmam ve Halife olarak isimlendirilen şahsiyetleri, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak ahlâk ve dinde insanlardan üstün gördükleri için bu şahsiyetlerin kaybından dolayı büyük üzüntü duymuşlar, bu üzüntülerini mersiye şiirlerinde dile getirmişlerdir.²⁹⁹

Eyyûbî Dönemi, mersiye türünde büyük bir şiir mirasına ulaşmış, farklı yönlerle, çeşitli usullere sahip olmuş, devrin şairleri kaleme aldıkları mersiyelerinde bundan yararlanmış ve ilham verici bazı fikir ve imgeler eklemişlerdir. Şairler, kederin ve hüznün her seviyesini yaşadıkları ailesinden arkadaşlarına, Sultanlardan vezilere, âlimlere ve edebiyatçılara kadar toplumun her kesimindeki ölen insanlar için mersiye şiirleri nazmetmişlerdir.³⁰⁰

Şairlerin tekellüften ve taklitten uzak bir üslupla yazdıkları ölen aile fertlerini konu alan mersiye şiirleri, bu dönemde de varlığını sürdürmüştür. Ölen kimsenin şaire olan yakınlığı dolayısıyla, şairin kendinden bir parçayı kaybetmesine ve yoğun hisler

²⁹⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru'l-İslam Dönemi*, 110-111.

²⁹⁷ Mustafâ Sâdik er-Râfi'î, *Târihu Âdâbi'l-'Arab*, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire 1954, II, 98; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 100; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, 68-69.

²⁹⁸ Hasan Fâlih el-Bekûr, *Dirâsât fi 'ş-Şi'ri'l-'Abbâsî er-Ru'ye ve 't-Teşkil, Dâru'l-Halîc*, Ammân 2018, 18.

²⁹⁹ Halûd Yahyâ Ahmed Cerâde, *Fennu'r-Risâ' fi 'ş-Şi'r fi'l-'Asreyni'l-Fâtûmî ve'l-Eyyûbî*, el-Câmi'atu'l-Urduniyye, 2001, 82.

³⁰⁰ Sâlim Muhammed, 65.

yaşamısına sebep olmuş, bu durum şiirlerine de yansımıştır. İbn Senâ' el-Mulk, kardeşinin ölümünden dolayı üzüntüsünü şu şekilde dile getirmiştir:³⁰¹

وَكَمْ سَرَّيْنِي دَهْرِي بِهِ ثُمَّ سَاءَ نِي وَنَعَّمَنِي دَهْرًا بِهِ ثُمَّ أَشْقَانِي
شَقِيقِي وَلَكِنِّي شَقَقْتُ لَهُ الثَّرَى وَوَسَّدْتُهُ مَا بَيْنَ صَدْرِي وَسُلْوَانِي

Nice zamanım vardı onunla geçirirken beni mutlu edip sonra üzen beni onunla sonsuza dek yaşatıp sonra beni perişan eden.

Fakat ben şimdi kardeşim için toprağı yarıp araladım, sabrım ile tesellim arasına onu yatırdım.

Birçok şairin krallar ve sultanlar için yaktığı ağıtlar, adeta aile fertlerini kaybetmeleri esnasında hissettikleri duygulardaki gibi samimi ve içten olmuştur. Çünkü bu şahsiyetlerin vatani, milleti ve inancı savunmak için sarf ettikleri çabalar insanların kalbindeki yer ettikleri büyük konumun karşılığı mesabesinde görülmüştür. ‘İmâduddîn el-İsfahânî’nin Nûreddîn Zengî’nin ölümüyle ilgili halkın üzüntüsünü zaman, mekân ve din sınırlarını aşarak eksiksiz bir mersiye ile sunmuş ve bu ölümün, özellikle kendi döneminin olaylarına etkisini açıklamıştır. Ayrıca Müslümanların Haçlılar karşısındaki mücadelede onu en çok ihtiyaç duydukları bir zamanda büyük mağlubiyete vurgu yapmıştır:³⁰²

الَّذِينَ فِي ظُلْمٍ لَّعَيَبَةٍ نُورِهِ وَالَّذِينَ فِي غَمٍّ لَّقَقْدِ أَمِيرِهِ
فَلْيَنْدُبِ الْإِسْلَامُ حَامِي أَهْلِهِ وَالشَّامُ حَافِظُ مُلْكِهِ وَتُعْزِزُهُ
مَنْ يَنْصُرُ الْإِسْلَامَ فِي عَزَوَاتِهِ فَلَقَدْ أَصَابَ بِرُكْبِهِ وَظَهْرِهِ
مَنْ لَلْفُتُوحِ مُحَاوِلًا أَبْكَارَهَا بِرَوَاحِهِ فِي غَزْوِهِ وَبُكُورِهِ
يَا حَامِلِينَ سَرِيرَهُ مُهْلًا فَمِنْ عَجَبٍ مُّهُوضُكُمْ بِحَمَلِ ثِيَرِهِ
نَزَلَتْ مَلَائِكَتُهُ السَّمَاءِ لِدْفْنِهِ مُسْتَجْمِعِينَ عَلَى شَفِيرِ حَفِيرِهِ
حَيَّاكَ مُعْتَلُّ الصَّبَا بِنَسِيمِهِ وَسَقَاكَ مِنْهُ لُحْيَا بِدُرُورِهِ

³⁰¹ İbn Senâ' el-Mulk, *Dîvânü İbn Senâ' el-Mulk*, 522-523; Sâlim Muhammed, 67.

³⁰² Ebû Şâme, *Kitâbu 'r-Ravzateyn fî Ahbâri 'd-Devleteyn en-Nûriyye ve 's-Salâhiyye*, II, 368-370; Sâlim Muhammed, 69.

Din, ışığını kaybettiği için karanlıkta, zaman da emirinin olmayışından ıstırap içindedir.

İslam, halkının koruyucusuna, Şam ise saltanatının ve sınırlarının koruyucusuna ağıt yaksın!

Savaşlarında direği ve sırtı doğrulamayan İslam'a yardım edecek kimdir?

Savaşlarda öne atılarak artık öncü fetihler için kim çabalayacak?

Ey onun tabutunu taşıyanlar ağır olun! Sebir Dağını taşıyarak ilerlemeniz ne tuhaf değil mi!

Semanın melekleri onu defnetmek için inerek kabrinin kenarında toplandılar.

Seni hasta bir saba rüzgârı esintisiyle selamladı, kan dökücü savaşlarda hayat pınarından içirdi.

Bu dönemde emirlere ve vezirlere yazılan mersiye şiirlerinin sultanlara yazılan şiirlerden pek bir farkı olmamıştır. Şair 'Umâre el-Yemenî, Sultan Selâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb'un atından düşüp ölmesi üzerine sultan'a sunduğu şiirinden iki beyit şöyledir:³⁰³

رَأَى فِي بَنِي أَبْنَائِهِ مَا يَسُـرُّهُ	وَأَسْعَدُ خَلْقِ اللَّهِ مَنْ مَاتَ بَعْدَمَا
فَكَانَ عَلَى أَجْرِ الشَّهَادَةِ فِطْرُهُ	شَهِيدٌ تَلَقَّى رَبُّهُ وَهُوَ صَائِمٌ

Allah'ın yarattıklarının en mutlusu, torunlarında kendisini mutlu eden şeyleri gördükten sonra ölen kimsedir.

Oruçlu iken Rabbine kavuşan şehidin, iftarı şehadet ödülü ile oldu.

Yukarıdaki beyitlerde şair, sanki mesele onu ilgilendirmezmiş gibi kendinden uzak bir şekilde Necmeddîn Eyyûb'un vefatını zikrederek sadece çocuklarını razı etmek istemiştir. Bu yüzden beyitlerde ne üzüntü ne ıstırap ne de ağıtlara eşlik eden herhangi bir unsur görülmezken şiirini, vefat edenin hayatında her istediğini gerçekleştirmiş bir kişi olması, yani hayatında devam etmesinin hiçbir gerekçesi olmaması üzerine inşa etmiştir.

³⁰³ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, 258.

Çünkü şairin ölen kişiyle hiçbir ilgisi olmadığı gibi Fâtımî Devleti'nin sona ermesi sürecinde karşı tarafta olduğu görülmüştür.

Bir başka mersiyesinde şair, Necmeddîn Eyyûb'un kardeşi Esedduddîn Şirkûh'u da ekleyerek her iki kardeşin vefatının üzüntüsünü aşağıdaki beyitlerinde şu şekilde ifade etmiştir: ³⁰⁴

وَحَادِثُ الْمَوْتِ لَا يُبْقِي وَلَا يَدْرُ	صَفُو الْحَيَاةِ وَإِنْ طَالَ الْمَدَى كَدْرُ
فَمَا مَعَ الْمَوْتِ لَا غِشٌّ وَلَا كَدْرُ	فَلَا تُقْلَ عَرَّتِ الدُّنْيَا مَطَامِعَنَا
وَلَمْ يُفْنِهَا أَبُوبَكْرٍ وَلَا عُمَرُ	أَوْدَى عَلَيَّ وَعُثْمَانُ بِمَحَلِّهَا
حُزْنًا بِهِ يَتَسَاوَى فِي الصَّبْرِ وَالصَّبْرِ	جَدَّدَتْ مِنْ أَسَدِ الدِّينِ الشَّهِيدِ لَنَا
إِنْ أَسْمَعْتَ صَوْتَكَ الْأَجْدَاثُ وَالْحَقَرُ	يَا زَائِرًا مَشْهَدَ الْقَبْرِينِ نَادِيهَا
عَلَى جُثُومِهَا الْأَنْوَابُ تَفْتَخِرُ	وَأَقَرَّ السَّلَامَ عَنِ الْإِسْلَامِ قَاطِبَةً

Hayatın duruluğu aslında bulanıktır. Her ne kadar sürse de ne gecikir ne de peşini bırakır ölüm hadisesi.

Dünya arzularımızı ayarttı deme! Zira ölüm karşısında olmaz ne bir yanılma ne de tasa.

Ölüm, pençeleriyle Ali ve Osman'ı alıp götürdü Ebu Bekir ve Ömer üstün gelmedi ona.

Şehit Esedduddîn'nin ardından sabır ve sabır ağacının acısına denk bir acıyla tazeledin acımızı.

Ey her iki kabrin yerini ziyaret eden kabirlere ve çukurlara seslenirsen o ikisini çağır!

İslam adına elbiselerin övündüğü bedenlere aynı anda selam söyle!

Sultan Selâhaddîn'in ölümüyle İslam âlemi, benzeri görülmemiş derin bir üzüntüyle sarsılmıştır. İbn Kesîr, “Dımaşk halkı bu denli bir üzüntüye maruz kalmadı. Keşke evlatlarımız, sevdiklerimiz, arkadaşlarımız feda olsaydı da o ölmeseydi dediler.

³⁰⁴Umâre el-Yemenî, *Dîvânu 'Umâre el-Yemenî*, el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Mısır ts., 362-366; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, 259; Hüseyin, 19-20; es-Safedî, 31-32.

Vefatı sebebiyle çarşı ve pazarlar kapatıldı.”³⁰⁵ Aynı duyguları hisseden birçok şair de onun kahramanlıklarından, marifetlerinden ve ahlâkından bahseden şiirler kaleme almışlardır. Söz konusu şairlerden Selâhaddîn’e yakınlığı ile bilinen ‘Îmâduddîn el-İsfahânî’nin samimi duygularla sultanın ölümü münasebetiyle kaleme aldığı kasidesinden bazı beyitler şöyledir:³⁰⁶

لَا تَحْسَبُوهُ مَاتَ شَخْصٌ وَاحِدٌ	قَدْ عَمَّ كُلَّ الْعَالَمِينَ مَمَاتُهُ
مَلِكٌ عَنِ الْإِسْلَامِ كَانَ مُحَامِيًا	أَبَدًا لِمَادَّ أَسْلَمْتُهُ مَمَاتُهُ
قَدْ أَظْلَمْتُ مُذْ غَابَ عَنَّا دُورُهُ	لَمَّا خَلَّتْ مِنْ بَدْرِهِ دَارَاتُهُ
يَا رَاعِيًا لِلدِّينِ حِينَ تَمَكَّنْتُ	مِنْهُ الذِّئَابُ وَأَسْلَمْتَهُ رِعَاتُهُ
فَعَلَى صَلاَحِ الدِّينِ يُوسُفَ دَائِمًا	رَضُوْا رَبَّ الْعَرْشِ بَلْ صَلَوَاتُهُ

Onu tek bir kişi olarak öldüğünü düşünmeyin zira onun ölümü alemlerin ölümü gibidir.

İslam’ın hükümdarı onun ebedi savunucusuydu, niçin teslim ettiler hamileri onu.

O bizden ayrıldığından beri ona ait yerleşim yerleri üzerindeki ayışığı sönünce, her taraf karanlığa büründü.

Ey dinin koruyucusu kurtlar onu alt ettiğinde ve koruyucusu teslim olduğunda.

Arş’in Rabbinin lütfu ve onun duaları her daim Selâhaddîn Yusuf’un, üzerine olsun.

Söz konusu kaside döneminin şairlerinden el-İsfahânî’nin Selâhaddîn Eyyûbî’ye yazdığı ve günümüze ulaşan tek kapsamlı mersiye olması nedeniyle önem taşımaktadır. Şair el-İsfahânî’nin Selâhaddîn’in ölümünden duyduğu derin acıyı etkili bir şekilde ifade ederken bedîî sanatları ve beyân ve me‘ânî sanatlarını etkili bir biçimde kullandığı görülmüştür. Kasidenin devam eden beyitlerinde şair, Selâhaddîn Eyyûbî’nin vefatı dolayısıyla birçok şeyin artık değiştiğini özlem dolu duygularla şöyle ifade etmiştir:³⁰⁷

³⁰⁵ Ebû Zeyd, 53; İbn Kesîr, *el-Bidâye ven-nihâye*, Mektebetu’l-Me‘ârif, Beyrut 1988, XIV, 414.

³⁰⁶ İbn Tağrıberdî, VI, 61; Şevki Dayf, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî: Asru’d-Duvel ve’l-Îmârât eş-Şam*, Dâru’l-Me‘ârif, Kâhire ts., 342.

³⁰⁷ Ebû Şâme, *Kitâbu’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, IV, 372-373; Şehabettin Ergüven, “Eyyûbîler Dönemi Şairi İmâduddîn el-İsfahânî’nin Selâhaddîn Eyyûbî için Nazmettiği Mersiye Kasidesi”, ed. Abdulhalim Oflaz, Hiperyayın, İstanbul, 2019, 264-286.

بِاللّٰهِ اَيْسَرَ النَّاصِرُ الْمَلِكُ الَّذِي لِّلّٰهِ خَالِصَةٌ صَفَتْ نِيَّاتُهُ
وَقَفَ الْمُلُوكُ عَلَى اِنْتِظَارِ رُكُوبِهِ هُمْ فَفَوِّمِ تَأَخَّرَتْ رُكْبَاتُهُ
كَانُوا وَقُوفًا اَمْسِ تَحْتَ رِكَابِهِ وَالْيَوْمَ هُمْ حَوْلَ السَّرِيرِ مُشَاتُهُ
لَوْ كَانَ فِي عَصْرِ النَّبِيِّ لَانْزَلْتُ فِي ذِكْرِهِ مِنْ ذِكْرِهِ آيَاتُهُ

Allah aşkına söyleyin nerede Allah'a karşı niyetleri samimi ve saf olan, zafer sahibi kral?

Krallar atına binip gelmesini beklemekte ne diye gelmesi bu kadar gecikmekte.

Daha dün dikilmekteydiler atının üzengisinin altında, bugünse yürümekteler birlikte tabutunun etrafında.

Eğer yaşamış olsaydı peygamber zamanında nazil olurdu ayetler onun da hakkında.

Bu dönemde yaygın olan başka bir mersiye türü de düşürülen devletlere ve işgal edilen ve yıkılan şehirlere yazılan mersiyeler olmuştur. Bu nedenle devletler yükselip yok olmuş, işgalciler şehirleri ele geçirerek şehir halkını kırıp geçirmişlerdir.³⁰⁸

Selâhaddîn'in vefatından sonra onun halefleri, devletlerinin kurucusunun koyduğu bu siyaseti sürdüremeyip, zayıf düşerek bölünmeye başlamışlardır. Bu durumu kendi lehine çevirmek isteyen Haçlılar'a karşı Eyyûbîlerin Dımaşk hâkimi el-Melik el-Muzzam, bir savaş stratejisi olarak Haçlılar'ın eline geçmesi durumunda Akkâ'dan sonra ikinci bir üs olarak kullanabilecekleri Kudüs'ün surlarını ve diğer birkaç kaleyi tahrip ettirmişti.³⁰⁹ Bu durum üzerine birçok şair ağıtlar yakmış, bu şairlerden Mecdüddîn Muhammed b. 'Abdullah el-Hanefî, haberi alır almaz Beytu'l-Makdis'e gitmiş ve yanından geçerken Müslümanların geçmiş dönemini ve kaybolan ihtişamını hatırladıkça harabelerinden geriye kalanlar için ağlamıştır. Şair, kaleme aldığı şiirinde bu üzüntüsünü şöyle dile getirmiştir:³¹⁰

مَرَزْتُ عَلَى الْقُدْسِ الشَّرِيفِ مُسَلِّمًا عَلَى مَا تَبَقَّى مِنْ رُيُوعِ كَأَنِّمِ
فَقَاضَتْ دُمُوعُ الْعَيْنِ مِنِّي صَبَابَةً عَلَى مَا مَضَى مِنْ عَصْرِنَا الْمُتَقَدِّمِ
وَقَدْ رَامَ عَلَاجُ أَنْ يُعَفِّيَ رُسُومَهُ وَتَمَرَّ عَنْ كَفِّي لَأُفِيْمِ مُدَمِّمِ

³⁰⁸ Sâlim Muhammed, 75.

³⁰⁹ İbn Tağrıberdî, VI, 244.

³¹⁰ Hüseyin, 94; Cerâde, 157; İbn Tağrıberdî, VI, 245.

فَقُلْتُ لَهُ: شِلَّتْ يَمِينُكَ خَلَّهَا لِمُعْتَبِرٍ أَوْ سَائِلٍ أَوْ مُسَلِّمٍ
فَلَوْ كَانَ يُفْدَى بِالنُّفُوسِ فَدَيْتُهُ بِنَفْسِي وَهَذَا الظَّنُّ فِي كُلِّ مُسَلِّمٍ

Selam vererek geçtim Kudüs'e, yıldızlar gibi duran evleri kalmış geriye.

Aktı gözyaşlarım boşalarak, geçmiş zamanlarımızda geride kalanlara.

Onun izlerini silmeyi istedi mümkün, alçak kollarını sıvadı kınanarak.

Ona dedim ki, ondan ibret alacak, soru soracak ya da selam verecek kişi için bırak onu eli felç olasıca!

Şayet canlar feda edilseydi, Beytu'l-Makdis'e feda ederdim kendimi her Müslümanda var olan bu düşüncede.

Müslümanlar, işgalcilerin eline geçen her şehir için üzüntü duymuşlar; çünkü bu durumda düşmanın orada bulunan İslam miraslarını harap edip halkına işkence edeceğinin farkında olmuşlardır. Haçlıların Mısır'daki Dimyat şehrini ele geçirmesi üzerine şair Ebû Tâlib el-Hayemî, şehrin başına gelenlerden ve oradaki düşman ve vebadan duyduğu üzüntüyü şiirinde dile getirmiştir:³¹¹

وَلَقَدْ بَكَيْتُ لِنَغْرِ دِمْيَاطٍ دَمًا وَوَجَدْتُ وَجْدَ الْفَاقِدِ الْمَحْزُونِ
أَرْضُ الْعِبَادَةِ وَالزَّهَادَةِ وَالتَّقَى وَتِلَاوَةُ الْقُرْآنِ وَالتَّأْذِينَ
وَبَيْتٌ وَأَوْبَاهَا الْعَدُوُّ، فَأَهْلَهَا شُهَدَاءُ بَيْنِ الطَّعْنِ وَالطَّاعُونَ

Dimyat sahili için kan ağladım, her şeyini kaybetmiş hüznünlü bir kişinin hüznünü buldum.

Orası ibadet edilen, zühd ve takva yeridir, Kur'an ve ezan okunan yerdir.

Orada salgın çıktı, o salgını düşman çıkardı, oranın halkına gelince; savaş ve salgın arasında şehit olmuştur.

Bu dönem mersiye şiirlerinin tâziye niteliğinde yazılan türüne de rastlamak mümkündür. Ölüm gerçeğinin merhumun ailesinin ruhları üzerindeki etkisini hafifletmek

³¹¹Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, Kâhire 1965, I, 184; Mûhezzebu'd-Dîn Ebî Tâlib Muhamed b.'Alî, *Dîvânu İbni'l Hayemî*, thk. Meysem 'Adnan es-Savvâf, Matbu'atu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, Dimaşk 2015, 78.

niyetiyle yazılan taziye örnekleri, dönemin şairlerinin şiirlerine dâhil olmuş, bu şairlerden İbn Nebî, halifenin oğlunun ölümü üzerine yazdığı şiirinde şu beyitleri şöyle dile getirmiştir:³¹²

النَّاسُ لِلْمَوْتِ كَحَيْلِ الطَّرَادِ	فَالسَّابِقُ السَّابِقُ مِنْهَا الْجَوَادُ
وَاللَّهُ لَا يَدْعُو إِلَى دَارِهِ	إِلَّا مَنْ اسْتَصْلَحَ مِنْ ذِي الْعِبَادِ
وَالْمَوْتُ نَقَادٌ عَلَى كَفِّهِ	جَوَاهِرٌ يَخْتَارُ مِنْهَا الْجِيَادُ

İnsanlar ölüme karşı birbirini kovalayan koşu atları gibidir. Yarışı kazanan soylu olandır.

Oysaki Allah, kullarından salaha erenlerden başkasını evine davet etmiyor.

Ölüm avucunda mücevherler bulunan ve onlardan en iyilerini seçip alan bir ayıklayıcıdır.

Bu dönemde şairler, farklı taziye yöntemleri izlemişler ve mersiyelerinin sınırları ülkelere ve şehirlere kadar uzanmış; hatta hayvanları ve aletleri kapsayacak dereceye gelmiştir. Dönemin şairlerinin kısmen de olsa bazı taziye şiirlerinde ironi ve hicve yer verdikleri de görülmüştür. “Türklerin Övüncü” olarak kabul edilen şair Muhammed Seyfuddîn Aydemir’in yazdığı mersiye bu duruma örnek teşkil eder:³¹³

يَا سَهْمُهُمْ هَاجَ رَدَاكَ لِي بَلْبَالاً	وَأَطَارَ نَوْمِي وَالْهُمُومَ أَطَالاً
لَوْلَاكَ مَا رَاعَ الْحِمَامُ حَمَامَةً	يَوْمَماً وَلَا عَلِقَ الْمُتُونُ غَزَالاً
قَدْ كُنْتُ أُعْجِبُ لِلْقِسِيِّ سَقِيمَةً	صُفْرًا تَمُنُّ كَأَنَّ نُكَالاً
فَإِذَا بِهَا عَلِمًا يَوْمُكَ فِي الرَّدَى	كَانَتْ عَلَيْكَ نُكَايِدُ الْأَهْوَالِ
عَجَباً مِنَ الْأَجَالِ كَيْفَ تَقَسَّمَتْ	فِيهِ وَكَانَ يُقَسِّمُ الْأَجَالَ

Ey ok! Senden gelecek ölüm korkusu beni iyice coşturdu, uykumu kaçırdı ve kaygılarımı daha da uzattı.

Sen olmasaydın ölüm bir gün bir güvercini bile korkutamazdı ve bir ceylanı bile yakalayamazdı.

³¹² İbn Nebîh, 8; Sâlim Muhammed, 77.

³¹³ el-Kutubî, I, 210-211; Sâlim Muhammed, 78.

Bozuk paslı yayların çocuğunu yitiren anneler gibi inlemesine çok şaşırmıştım.

Tam onlar senin ölüm gününü öğrendiklerinde senin için direterek sıkıntılara göğüs geriyorlardı.

Ölüm ecelleri taksim ederken bu eceller nasıl taksim edildi, ona şaşarım.

Bu dönemde evleri ve yerleşim yerlerini konu alan mersiye şiirlerini kaleme alan şairler arasında en meşhuru Usâme b. Münkız olmuştur. Şair, 1157 yılında Şeyzer’de meydana gelen ülkesini yerle bir eden ve ailesi ve komşularından çok sayıda insanı kaybetmesine sebep olan büyük bir depremde etkilenmiştir. Şairin depremde ölen ailesine ve yıkılan diyarı için kederini ve üzüntüsünü tasvir ettiği kasidesinin beyitlerinden örnekler şöyledir:³¹⁴

صَبْرِي وَرَاجَعَنِي الرَّقَادُ النَّافِرُ	غَاضَتْ دُمُوعِي فِي الْمَنَازِلِ وَارْعَوَى
يُنْجِبُ حَشَايَهَا الْعَمَامُ الْبَاكِ	إِنْ لَمْ أُسْحَ بِهَا سَحَابٌ أَدْمَعِ
وَسَحَابُ دَمْعِي مُسْتَهْلٌ مَاطِرُ؟	أَحْمَلُ الْأَطْلَالَ مَنَّةً عَارِضِ
وَبَعْدَ مَنْ سَكَنَ الْمَنَازِلَ غَادِرُ	إِنِّي إِذْ بَشُرُونِ عَيْنِي بِأَحْلِ

Gözyaşlarım evlere süzülüp aktı, sabrım tükendi ağır bir uyku beni kapladı.

Eğer onu gözyaşı bulutlarıyla silmezsem erken bulutlar onun korkusuyla doğurur.

Gözyaşımın bulutları ilk yağan yağmur gibiyken ben düşmanın yardımını umarak şu harebeleri mi yükleneyim?

O zaman evlere oturan kişilerin evleri terk ettiği bir zamanda ben göz yaşı akıtmada cimriyim.

1.3.4. Gazel/Aşk Şiirleri

Gazel, sözlük anlamı itibariyle keten, pamuk vb. şeyleri eğirmek anlamına gelir. Arap şiirinde bir nazım şekli olmayıp kasidenin ilk bölümünde kendine yer bulan, diğer

³¹⁴ Usâme b. Münkız, *el-Menâzil ve'd-Diyâr*, thk. Mustafâ Hicâzî, Dâru Su'âd es-Sabâh, Kâhire 1992, 28; Cerâde, 162.

adıyla nesîb denilen, “kadınlarla hoş vakit geçirmek” anlamında aşktan ve kadınların güzelliğinden bahsedilen bölümler için kullanılmıştır.³¹⁵

Arap şiirinin büyük bir bölümünü işgal eden gazel türü, Cahiliye Dönemi’nde klasik kasidelerin ilk bölümlerinde yer alan ve nesib/teşbib bölümü adı verilen gazelin içeriği, sevgiliden geride kalan kalıntılara bakıp, ağlayarak sevgili ile yaşanan hatıraları tazelemekten ibaretken³¹⁶ Sadru’l-İslam Dönemi’nde dinî konuların öne çıkıp fetihlere, yeni dinin tebliğine dair çalışmalar neticesinde gazel türü şiirleri geri planda kalmış ve bir zayıflama görülmüştür.³¹⁷ Emevîler Dönemi’nde zirve dönemini yaşayan gazel, geleneksel kasideden sıyrılarak kasidenin tamamında müstakil bir bölüm olarak ele alınmış ve uzrî ve hadarî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.³¹⁸ Bu dönemde dinî hassasiyetlerde görülen zayıflama, halifelerin zevk ve eğlenceye meyletmeleri ve toplumun önde gelenleri tarafından kaleme alınmaları gazelin gelişimini sağlamıştır. Abbâsîler Dönemi’nde gelişen medeniyetle ve diğer farklı unsurlarla etkileşim içine girilmesine paralel olarak zevk, eğlence ortamlarına erişim kolay hale gelmiştir. Bu dönemde şehvî duyguları konu edinen sarîh gazel önceki dönemlerden farklı bir hal almıştır. Ayrıca sarîh gazelin dışında kalan erkek çocuklara ve kölelere gazel söylenen “el-Ğazel bi’l-Gilmân” ya da “el-Ğazel bi’l-Muzekker” denilen gazel türlerin çıkışları bu dönemde görülmüştür.³¹⁹

Eyyûbîler Dönemi şairlerinin divânlarında geniş bir yer kaplayan gazel şiirleri kimi şairler tarafından sadece kasidelerin girişlerinde yer verilen bir tür olarak karşımıza çıkarken İbn Nebîh, Bahâuddîn Zuheyr ve İbn Matrûh gibi şairler kaside ve maktû’a’lar şeklinde olan gazellerinde bu konuyu müstakil olarak ele almıştır. Şüphesiz insanî bir duygu olarak kalbin çağrısına ve insan ruhunun neşesine cevap veren gazel şiirleri dönemin şiir divânlarının büyük bir bölümünü oluşturmuştur.³²⁰

³¹⁵ İbn Manzûr, XI, 491;Çetin, 73; Halûk İpekten, “Gazel”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 440-442.

³¹⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I: Câhiliye Dönemi*, 142-143.

³¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945), (Yayımlanmamış, Doktora Tezi), Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru’l-İslam Dönemi*, 122-125.

³¹⁸ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, 74-112; es-Sa’id, 151.

³¹⁹ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 91-95. Abbâsîler Dönemi gazel şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Sait Uylaş, *II. Abbâsî Asrı’nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 131-133; Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 72-73; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 187.

³²⁰ Sâmi Yûsuf Ebu Zeyd, 56.

Dönemin gazel şiirleri, şekil itibariyle daha önceki geleneksel döneme ait iyi bilinen ve yeni olmayan unsurları içermekteydi. Şairler gazel şiirlerini kaside veya maktû'a'larında müstakil bir bab olarak ele almalarından önce gazeller medih, fahr vb. türdeki kasidelerin girişlerinde yer almaktaydı. Şairler sevgilinin kalıntıları üzerinde durduktan sonra şiir söylerler veya kalıntılardan bahsetmeden şiirlerine başlardı. Bu yöntem devrin bazı şairlerince uygulanmış dolayısıyla lafız, şekil ve anlam bakımından nesibleri gelenekçi tarzda olmuştur. Şair Sıbt İbnu't-Te'âvîzî, Halife el-Müstazî-Biemrillâh'ı övdüğü gazel şiirine giriş yaptıktan sonra kalıntılardan şöyle bahsetmiştir:³²¹

بَيْضَاءُ قَتَلِي دَأْبُهُ	فِي نَائِيهِ
أَلَسَّ مَسْ مِنْ ضَرَّائِهَا	وَالْبُذُرُ مِنْ رُقْبَائِهِ
وَالصُّبْحُ فَوْقَ لِقَائِهِ	وَاللَّيْلُ تَحْتَ رِدَائِهِ
مُضَرِّيَّةٌ نُنْمِي إِذَا أَنْ	تُسَبَّتْ إِلَى حَمْرَائِهِ
فَالْمَوْتُ دُونَ فِرَاقِهِ	وَالْمَوْتُ دُونَ لِقَائِهِ

Huyu beni öldürmek olan bir güzeldir; ıraklaşmasında da kalmasında da.

Güneş onun kumalarından, dolunay ise rakiplerindendir.

Sabah peçesinin üstünde, gece elbisesinin altındadır.

Mudar kabilesindendir, Hamra'ya nispet edilir nispet edildiğinde.

Ayrılığı da ölüm getirir, vuslatı da ölüm.

Dönemin devlet ricali hakkında çok sayıda methiye kaleme alarak yöneticilerin dikkatini çekmeyi başaran İbnu's-Sâ'âtî, el-Kadî el-Fâdî için nazmettiği şiirinin beyitleri şu şekildedir:

لَهْفِي عَلَى عُصْنِ النَّقَا الْمُتَمَائِلِ	يَهْتَزُّ مُعْتَدِلًا وَلَيْسَ بِعَادِلِ
فَعِشَّاهُ مِنْ فَارِسٍ وَنَجَّاهُ	مِنْ عَامِرٍ وَلِحَاطُوهُ مِنْ بَابِلِ
يَا قَلْبَ عَاشِقِهِ وَسَهْمَ جُفُونِهِ	مَنْ أَلَزَمَ الْمُقْتُولَ حُبَّ الْقَاتِلِ
يَلْقَاكَ مِنْ لَدُنِ الْقَوَامِ بِرَامِحٍ	وَيَصُولُ مِنْ هُدْبِ الْجُفُونِ بِنَابِلِ
كَالْبَذْرِ يَسْرِي فِي نُجُومٍ فَلَا يَدِ	وَضَلَامٍ أَصْدَاغٍ وَسَحْبٍ غَلَائِلِ

³²¹ Sâlim Muhammed, 99; İbnu't- Te'âvîzî, 472.

Yanarım kumsalın salınan fidanına ki dengeli bir şekilde sallanır; ama adaletli değildir. İran kıyafetli, 'Âmir asıllı, Bâbil bakışlıdır.

Ey onun aşkına tutulmuş kalp ve bakışının oku, maktulü katilini sevmeye kim mecbur etti?

O, sana kıvrak boyundan bir mızrak fırlatır ve kirpiklerinden bir ok atar.

*Yay burcunun yaldızları altında, zülüflerin karanlığında ve buluttan elbiseler içinde dolunay gibi yürür.*³²²

Şairler eskilerin izinden gittikleri geleneksel metotta, sevgilinin saçından başlayarak beline ve kalçasına kadar, bildik teşbih ve mecazlarla ve cismanî bir tasvirle göz, yanak, diş ve boy vb. fizikî özelliklerini tarif etmişlerdir. Ayrıca Haçlı seferleri döneminde doğuya intikal eden Franklar, Romalılar ve diğer bazı unsurların beyaz yüzleri ve mavi gözleri gibi ayırt edici güzellik kavramları ve dinî anlamlar gazel şiirlerinde yeniliklere sebebiyet vermiştir.³²³

Eyyûbîler Dönemi'nde dikkat çeken gazel türü ise Benî 'Uzre kabilesine nispet edilen 'uzri (bedevî/'afif) gazeldir. Şairler kaleme aldığı şiirlerinde, aşkı hissettikleri yoğun duygularını aşırılığa gitmeden aşkların sonsuzluğunu ve ruhların birliğini iffetli ve temiz bir aşkla ifade etmişlerdir. Bu dönemde şiirlerinde üslup ve vezin açısından birçok yenilik görülen meşhur şairlerden Bahâuddîn Zuheyr, nazmettiği şiirinde bu türde dönemin temsilcisi olmuştur. Şairin tutkuyla âşık olduğu sevgilisi tarafından terkedilişi sonrasında duyduğu üzüntüyü dile getirdiği meşhur şiiri şöyledir:³²⁴

حَبِيبِي عَلَى الدُّنْيَا إِذَا غَبَّتْ وَخَشَتْهُ	فَيَا قَمَرِي قُلْ لِي مَتَى أَنْتَ طَالِعُ
لَقَدْ فَنَيْتُ رُوحِي عَلَيْكَ صَبَابَةً	فَمَا أَنْتَ يَا رُوحِي الْعَرِيزَةَ صَانِعُ
سُرُورِي أَنْ تَبْقَى بِحَيِّرٍ وَنَعْمَةٍ	وَإِنِّي مِنَ الدُّنْيَا بِذَلِكَ قَانِعُ
فَمَا الْحُبُّ إِنْ ضَاعَتْهُ لَكَ بَاطِلٌ	وَلَا الدَّمْعُ إِنْ أَفْنَيْتُهُ فِيكَ ضَائِعُ
وَعَافِيَتُكَ إِنْ وَافَى فَمَا أَنَا نَاطِرٌ	إِلَيْهِهِ وَإِنْ نَادَى فَمَا أَنَا سَامِعُ
كَأَنِّي مُوسَى حِينَ أَلْقَيْتُهُ أُمُّهُ	وَقَدْ حَرَمْتَ قَدَمًا عَلَيْهِ الْمَرَاغِعُ
أَطْلُ حَبِيبِي حَالًا عَمَّا عَهْدْتُهُ	وَالْأَفْأَمَا غُذِرَ عَنِ الْوَصْلِ مَانِعُ

³²² İbnu's-Sâ'âtî, II, 215; Yanık, 153.

³²³ Sâmi Yûsuf Ebu Zeyd, 56.

³²⁴ Sâlim Muhammed, 102; el-Bahâ Zuheyr, 199.

فَقَدْ رَاحَ غَضَبَانَا وَلِي مَا رَأَيْتُهُ
أَرَى قَضْدَهُ أَنْ يَقْطَعَ الْوَصْلَ بَيْنَنَا
وَلِيَّ عَلَيَّ هَذَا الْجَفَاءِ لَصَائِرُ
فَإِنْ تَتَقَضَّ لِي رُسُولِي فَقُلْ لَهُ
فَوَاللَّهِ مَا إِنْتَلْتُ لِقَائِي غُلَّةُ
تَذَلَّلْتُ حَتَّى رَقَّ لِي قَلْبُ حَاسِدِي
فَلَا تُنْكِرُوا مِنِّي خُضُوعاً عَهْدُكُمْ
ثَلَاثَتُهُ أَيَّامٍ وَذَا الْيَوْمُ رَابِعُ
وَقَدْ سَلَّ سَيْفَ اللَّحْظِ وَالسَّيْفُ قَاطِعُ
لَعَلَّ حَيِّبِي بِالرَّضَى لِي رَاجِعُ
مُحِبُّكَ فِي ضَيْقٍ وَجَلْمِكَ وَاسِعُ
وَلَا نَشَقَّتْ مِنِّي عَلَيْهِ الْمَدَامِعُ
وَعَادَ عَذُوبِي فِي الْهَوَى وَهُوَ شَافِعُ
فَمَا أَنَا فِي شَيْءٍ سِوَى الْحُبِّ خَاضِعُ

Sevgilim, sen olmadığında dünyaya bir ıssızlık çöker, ay parçam söyle ne zaman doğacaksın.

Ruhum senin uğrunda özlemden tükendi, ey biricik ruhum ne yapacaksın!

Mutluluğum, iyilikle ve lütufla kalmandır bu benim için dünyadan razı olmamdır.

Sana olan aşkıma iki katına çıkarsam değersiz değil, senin için akıtsam gözyaşlarımı boşa değil.

Şayet senden başkası gelse yanıma bakmam ona, seslense dahi duymam.

Sanki ben annesi tarafından nehre bırakılmış Musa gibiyim, geçmişte süt anneler ona haram kılınmıştı ya.

Sanıyorum ki sevgilim tanıdığımdan bambaşka birisine dönüştü yoksa vuslatımıza engel olan bir bahane yoktur.

Öfkelenerek çekip gitti, üç gün oldu onu görmediğim, bugün de dördüncü gündür.

Görüyorum ki onun niyeti aramızdaki bağı koparmaktır. Kılıç tam inmek üzereyken bir anda kınına koydu.

Ben ki bu sevgisizlik karşısında oldukça sabırlıyım, sevgilimin bana rızasıyla geri dönmesini umuyorum.

Şayet lütfedersen, ey elçim, ona şöyle de: “Aşığın ıstırap içinde, seninse hoşgörün uçsuz bucaksızdır.”

Allah’a yemin olsun ki, ne kalbimin şiddetli susuzluğuna bir damla oldu, ne de göz pınarlarım suyunu kuruttu.

Bana haset edenin kalbi yumuşayana dek boyun eğdim ve aşkıma kınayan döndü de bana yardımcı oldu.

O hâlde bende tanıdığınız itaati kınamayın çünkü ben aşka boyun eğenden başka bir şey değilim.

Dönemin ‘uzri gazellerinde aşktan ve onun psikolojik ve bedensel acılarından sürekli şikâyet etme veya sevgili eliyle öldürülme beklentisi içinde olma hususu şiirlerdeki ortak konuları oluşturmuştur. Şair Kuseym el-Hâmevî’nin bu hususta aşktaki durumunu yazıya döktüğü şiirinin iki beyti şöyledir:³²⁵

أَنَا مَأْسُورٌ وَمَا أَرْجُو فِدَىٍّ وَمَرِيضٌ غَيْرُ أَيِّ لَمْ أَعُدْ
أَنَا مُقْتُولٌ وَلَكِنْ قَاتِلِي فِي الْهَوَى لَيْسَ عَلَيْهِ مِنْ قَوْلٍ

Esarettiyim fidye umudum yok, hastayım fakat ziyaret edilmiyorum.

Öldürüldüm ancak bu aşta beni öldüren hiçbir kisas yok.

Bu dönemde el-Gazelu’s-sarîh olarak isimlendirilen sarîh gazeller dönem şairleri tarafından oldukça revaç görülen gazel türü olmuştur. Şairler, sevgililerine karşı hissettikleri derin duygularını ve aşklarını çok açık ve seçik biçimde şiirlerinde tasvir ettikleri görülmüştür. Şair Bahâuddîn Zuheyr, ziyaretine gelen sevgiliyle yaşadıklarını açık bir şekilde ifade ettiği şiirinin ilk beyitleri şöyledir:³²⁶

وَزَائِرَةٌ زَارَتْ وَقَدْ هَجَمَ الدُّجَى وَكُنْتُ لِمِيعَادٍ لَهَا مُتَرَقِّبًا
فَمَا رَاعِنِي إِلَّا رَحِيمٌ كَلَامِهَا تَقُولُ حَبِيبِي قُلْتُ أَهْلًا وَمَرْحَبًا
فَقَبَّلْتُ أَقْدَامًا لِعَیْرِي مَا مَشَتْ وَوَجَّهًا مَصُونًا عَنْ سِوَايَ مُحْجَبًا
وَلَمْ تَرَ عَيْنِي لَيْلَةً مِثْلَ لَيْلَتِي فَيَا سَهْرِي فِيهَا لَقَدْ كُنْتُ طَيِّبًا

Karanlık çöktüğünde bir kadın ziyaretime geldi, zaten ben de onunla buluşmayı bekliyordum.

Konuşmasının inceliği dışında beni korkutan bir şey olmadı, bana: “Sevgilim” demesi hoşuma gitti bense ona: “Merhaba, hoş geldin.” dedim.

³²⁵ el-İsfahânî, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-Asr: Aksâmu'l-Uhrâ*, 2/326; Sâlim Muhammed, 102.

³²⁶ el-Bahâ Zuheyr, 42.

Sonra benden başkasına adım atmayan ayakları ve başkasına örtülü, iffetli bir yüzü öptüm.

Benim gözüüm gecelerime denk bir gece görmedi. Ey o gecedeki uyanıklığım! Sen gerçekten güzeldin.

Bu devirde şairler, gazel şiirlerinde, sanatlarını bir araç olmaktan çıkararak amaca dönüştürmeye başlamışlardır. Okuyucuya belirli veya tutarlı bir fikri aktarmak veya duygularını ve hislerini başkaları üzerinde göstermek istememişler, sanatlarını sunma ve bunlara iyi örnekler oluşturma konusunda ustalıklarını göstermişlerdir. Bu bağlamda Yahyâ el-Haskefî, şiirlerinde, başta cinas olmak üzere bedî sanatlara önem vermiş olmasına rağmen mana ve duyguyu gölgede bırakmıştır. Şair kaleme aldığı gazelinin ilk beyitlerinde üzüntü ve sevincin neşet ettiği bir duygudan ziyade akıl, tefekkür ve basiretten bahsetmiş ve diğer şairlerin yaptığı alışılmışın dışına çıkarak gazelini sayısal geometrik bir sıraya dizmiş ve şiirine şu beyitlerle başlamıştır:³²⁷

أَشْكُو إِلَى اللَّهِ مِنْ نَارَيْنِ وَاحِدَةٍ	فِي وَجَنَّتَيْهِ وَأُخْرَى مِنْهُ فِي كَبِدِي
وَمِنْ سَقَامَيْنِ سَقَمٌ قَدْ أَحَلَّ دَمِي	مِنَ الْجُفُونِ وَسَقَمٌ حَلَّ فِي جَسَدِي
وَمِنْ تَمُومَيْنِ دَمْعِي حِينَ أَذْكَرُهُ	يَذْبُغُ سِرِّي وَوَأَشِي فِيهِ بِالرَّصَدِ
وَمِنْ ضَعِيفَيْنِ صَبْرِي حِينَ أَتَدَبَّهُ	وَوُدَّهُ وَيَرَاهُ النَّاسُ طَوْعَ يَدِي
مُهْفَهْفٌ رَقٌّ حَتَّى قُلْتُ مِنْ عَجَبٍ	أَخْضَرُهُ خَنْصِرِي أَمْ جَلَدُهُ جَلَدِي

Allah'a şikâyetim iki ateştedir: Bunlardan biri onun yanaklarında, diğeri ise ondan dolayı ciğerime düşen ateştir.

Allah'a şikâyetim iki derttedir: Bunlardan birisi kanımı gözlerime helal kılan dert, diğeri bedenime yerleşen derttir.

İki bozguncudan şikâyetçiyim: Biri onu hatırladığımda sırrımı açığa çıkaran göz yaşımdı diğeri ise pusuda bekleyen ispiyoncudur.

Allah'a şikâyetim iki zayıflığımdandır: Biri yakındığımda ona olan sabrım diğeri ise insanların elimin altında olduğunu sandıkları sevgidir.

O kadar nahif ve ince belli ki acaba beli mi parmağım, teni benim mi dedim.

³²⁷ Sâlim Muhammed, 105; İbn Hallikân, VI, 206-207.

Dönemin şairlerinin nazmettiği şiirlerde, Türklerin askerî yönlerini methetme çabası gazel şiirlerinde de aynı şekilde devam etmiş, Türkler ve Frenkler için kaleme alınan gazeller bu dönemde ortaya çıkan gazel türlerinden kabul edilmiştir. Türklerin Abbâsî hilafetini kontrol altına almaya başladıklarından beri, nüfuzlarının etkisiyle Arap ülkeleri üzerinde geniş krallıklar kurmuşlardır. Dolayısıyla şairler de Türk hükümdarlarını memnun etmek ve onları daha önce bilmedikleri bir güzellikle cezbetmek için arzularını şiir üzerinden göstermişlerdir. Şairler, kendilerine ulaşan şiirlerle dolup taşan Arap kadınlarının erdemlerini unutmuş gibi Türk kadınlarının güzelliklerini tasvir ettikleri gazeller kaleme almışlardır.³²⁸ Şair ‘Arkale el-Kelbî’nin yazıya döktüğü gazelinde bunu çok bariz bir şekilde görebiliriz:³²⁹

وَمُهَنفَهْ نَادَيْتُهُ لَمَّا بَدَا مُتَهَلَّلًا بِجَمَالِهِ مُتَبَسِّرًا
أُمُوءُ الْأَتَرَاكِ إِنَّ مُوَلَّدَ الْأَعْرَابِ أَضْحَى فِي هَوَاكَ مُتَيِّمًا

Güzelliğiyle parıldayıp gülümserken ona Muhafhaf adıyla seslendim.

Ey Türk evladı! Bu Arap çocuğu senin aşkına tutkulu bir şekilde feda oldu.

Önceki devirlerde şiirlere sıkça konu olan Türklerin güzellik vs. gibi fiziki yapılarına, Frenk, Roma ve diğer milletlerden meydana gelen unsurların da bu Doğu topraklarına intikali ile gazel şiirleri kaleme alan Arap şairlere güzellik imajı sunmuştur.³³⁰ Ayrıca şairlerin bir kısmı şiirlerinde Türklerin gözlerinin çekikliğini tevriye sanatı yardımıyla uzak anlamını kastederek cimrilik manasında kullanmıştır.³³¹

Eyyûbîler Dönemi şairlerinden İbn Nebîh, ülkesinin güzellerinden farklı bir fiziki görünüşü olan Türk’ün gözlerinin çekikliğini şiirinde dile getirir.³³²

سَوَايَ فِي سُلوَانِهِ يَطْمَعُ فَعَيَّنُوا إِن شَاءْتُمْ أَوْ دَعُوا
أَوْضَحْتُمُ الرُّشْدَ فَمَنْ يَهْتَدِي وَقُلْتُمُ الْحَقَّ فَمَنْ يَسْمَعُ
بِي ضَيقِ الْعَيْنِ وَإِنْ أَطْنَبُوا فِي الْحَدَقِ التُّجْلُ وَإِنْ أَوْسَعُوا

³²⁸ Sâlim Muhammed, 109.

³²⁹ Hassân b. Numeyr, *Dîvanu ‘Arkale el-Kelbî*, thk. Ahmed el-Cundî, Dâru Sâdır, Beyrût 1992, 90.

³³⁰ Sâmi Yûsuf Ebu Zeyd, 58.

³³¹ Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebi Çevre (447-656/1055-1258)*, 103.

³³² Hüseyin, 134.

Onu teselli etmede benden başkası cimridir, dilerseniz kovun, dilerseniz terk edin.

Sağduyuyu önerdiniz, öyleyse kim hidayete erer, doğruyu söylediniz, kim duyar?

Her ne kadar onlar bakışlarını genişletseler de benim gözlerim dardır.

Eyyûbî şairleri, Haçlı seferleri ile Doğu topraklarına gelen Frenklerin güzelliğine hayran kalmış, onların fiziki yapıları, bazı huy ve ahlâkları gazel şiirlerinin konusunu oluşturmuştur. Ayrıca manastırlarda birlikte şarap içip, içki âlemi yaptıkları rahibelerden bahsetmişlerdir.³³³ Dönemin şairlerinden İbn Kayserânî, Haçlı idaresindeki Antakya kontluğuna ziyarette bulunmuş, burada geçirdiği süre zarfında Frenklerin arasına karışıp, toplantılarına katılmış ve kiliselerini gezerek yaşam biçimlerini inceleme fırsatı yakalamıştır. Şairin gerek Haçlıları alaycı bir üslupla hicvettiği hiciv şiirleri gerekse Haçlı kadınlarının güzelliklerinden etkilenerken yazdığı gazel şiirleri, bu dönemde şiirin önemli bir bölümünü işgal etmiştir.³³⁴ Mavi gözlü bir Haçlı kadınının tesirinde kalarak nazmettiği şiirin beyitleri şöyledir.³³⁵

نَسِيمُ الْعِيرِ بِهَا يَعْبُرُ	لَقَدْ فَتَنَّتْ نِي فَرْحِيَّةً
وَفِي تَاجِهَا قَمَرٌ مُشْرِقٌ	فَقِي تَوَجَّاهُ غُصْنٌ نَاعِمٌ
فَإِنَّ سِيْرَنَا الْقَنَا أَرْزُقُ	وَإِنْ تَكُ فِي عَيْنِهَا زُرْقَةٌ

Üzerine hoş kokusunun esintisi sinen bir Frenk kadını beni büyüledi.

Elbisesinde pürüzsüz bir fırfir, tacında parlayan bir ay vardı.

Şayet gözleri maviyse beni delip geçen mızrağın ucu da mavidir.

Eyyûbî Dönemi'nde görülen bir başka gazel türü ise el-Ğazel bi'l-Ğilmân veya el-Ğazel bi'l-Müzekker denilen şairlerin hemcinslere terennüm ettiği gazeller olmuştur. Bu dönemde pek çok ırklardan müteşekkil olan toplumda Türkler ve İranlıların fiziki yapılarını oluşturan tenlerinin beyaz ve yüzlerinin farklı güzellikte oluşu gazel şiirlerine konu olmuş ayrıca bu durumu çirkin emelleri için kullanan ahlâksız şairler, gazel

³³³ Sâlim Muhammed, 110.

³³⁴ Ahmed Bedevî, 93; İbrahim Ethem Polat “Abbâsî Dönemi'nde İki Muhalif Şair ve Şiirlerinde Ortak Temalar” *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII, 24, Güz 2007, 21-36

³³⁵ İbnu'l-Kayserânî, *Dîvânü İbni'l-Kayserânî*, el-Mektebetu's-Şâmile, 2021, 43.

şairlerinde benzetmelerini bu milletler üzerinde yaptıkları görülmüştür.³³⁶ Bu durum Şair İbn Munîr et-Tırablûsî'nin beyitlerinde açıkça görülür:³³⁷

مَنْ رَكَّبَ الْبَدْرَ فِي صَدْرِ الرُّدَيْنِيِّ	وَمَوَّهَ السَّيْحَرَ فِي حَدِّ الْيَمَانِيِّ
أَرْبَى عَلَيَّ بِشَيْءٍ مِنْ مُحَاسِنِهِ	تَأَلَّفْتُ بَيْنَ مَسْمُوعٍ وَمَرْثِيٍّ
إِبَاءُ فَارَسَ مَعَ لَيْنِ الشَّامِ مَعَ الظِّ	ظَرْفِ الْعِرَاقِيِّ فِي التُّطُقِ الْحِجَازِيِّ
وَمَا الْمُدَامَةُ بِالْأَلْبَابِ أَلْعَبُ مِنْ	فَصَاحَةِ الْبَدُوِّ فِي أَلْفَاظِ تُرْكِيٍّ

Kim dolunayı Rudaynî'nin göğsüne yerleştirir, Yemenli'nin kamasında sihri bozarsa.

Benim katımda onun işitmekle görmek arasında beliren birçok güzelliği arttı.

Bir hicazlının konuşmasında İran'ın çekingenliği, Şam'ın inceliği ve Iraklının zerafeti vardır.

Göğsün üstünde içilen şarap Türklerin lafızlarını kullanan bedevilerin akıcılığından daha mı keyiflidir?

İbn Hicce'nin "Hizânetu'l-Edeb" adlı eserinde bahsettiği gibi, bu dönemde kaleme alınan gazel türü şiirlerde "el-Ğazel bi'l-Ğılmân" oldukça fazla olmakla birlikte bu hususa delil olması açısından İbn DeFTER Hivân lakaplı dönemin şairinin, aralarında İbn Munîr et-Tırablûsî, İbnü'l-Kayserânî ve 'Arkale el-Kelbî gibi dönemin önemli ediplerinin de bulunduğu bir dizi şairle yaklaşık bin erkek çocuğa gazel nazmettiği "el-Ğulmân" isimli bir divânının olduğundan söz edilir. İbnü'l-Kayserânî'nin Yahudi bir çocuğa nazmettiği şiirinden beyitler şöyledir:³³⁸

فِي بَنِي الْأَسْبَاطِ ظِيٍّ	مَالُكَ رَقِّ الْأَسْبَاطِ
صِرْفِيٍّ فِي غَرَامِي	فِي صُرْفِ رُوفٍ وَنُفٍّ
أَنَا فِي الدِّينِ خَنِيفٌ	وَفِي الْحُرِّ يَهُودِيٌّ

Yahudi kabilelerin oğulları arasında siyah köleye sahip bir ceylan vardır.

³³⁶ Bakırcı, 104.

³³⁷ Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, Thk. Mufid Kumayha, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, II, 237-238.

³³⁸ İbnü'l-Kayserânî, 24-25; Sâmi Yûsuf Ebu Zeyd, 58.

Bana âşık bir kuyumcudur. Para ve tüketme hususunda bana tutkuludur.

Ben, dinde Hanîfî iken aşk hususunda Yahudiyimdir.

Öte yandan bu asırda gazel şiirlerinde iki zıt unsur olan aşk ve savaş kavramları işlenmiş, şair ile sevgilisi arasındaki ilişki, silahların çekildiği, kanların döküldüğü ve cesetlerin dağıldığı bir savaş olarak resmedilmiştir.³³⁹

Tabii olarak bu dönemdeki savaşların çokluğu nedeniyle dönemin gazel şiirleri geleneksel gazellerden miras alınan sevgilinin bakışının aşışın üzerindeki etkisiyle onu kılıç darbesine veya kalbe isabet eden bir oka benzetildiği semboller sıkça kullanılmıştır. Ayrıca sevgilinin kaşlarını okları fırlatan bir yaya, kadını ise vücutlarına sapladıkları bir mızrağa benzeterek bu durumun iki âşışın kıyasıya bir savaşa sürüklenmesi olarak nitelendirilmiştir. Şair el-Mühezzeb b. ez-Zubeyr, nazmettiği şiirinde mızrak, kılıç ve ok gibi savaş aletlerini kullanarak sevgilisini silahlı bir askere benzetmiştir.³⁴⁰

لِلرُّمَحِ نَصْلٌ وَاحِدٌ وَلَقَدْ	مِنْ نَاطِرِيْهِ إِذَا رَأَى نَصْلَانِ
وَالسَّيْفُ لَيْسَ لَهُ سِوَى جَفْنٍ وَقَدْ	أَضْحَى لَصَارِمِ طَرْفِهِ جَفْنَانِ
وَالسَّهْمُ تَكْفَى الْقَوْسَ فِيهِ وَقَدْ عَدَا	مِنْ حَاجِبِيْهِ لَلْخَطِّهِ قَوْسَانِ

İki ucuna bakıldığında bakışları kesen mızrağın tek bir keskin ucu vardır.

Kılıcın kınından başka bir şeyi yoktur. Çünkü o, kılıcın kınından tutana feda olmuştur.

Ok, yaya kâfidir, bir bakışında kaşları iki yaya dönüşür.

Nitekim Eyyübîler Dönemi'nde gazel şiiri kapsamını genişletmiş, şairler önceki dönemlerden miras aldıkları şiire dair ne varsa dönemin şiirine dâhil etmişlerdir. Şairler, devrin sosyal siyasî ve kültürel atmosferinden aldıkları ilhamlardan ve hayal güçlerinin yarattıkları mahsulleri bir bir sonraki dönemlere aktarmada başarılı bir metot sergilemişler, bu yöntemlerle gazel şiirlerini çeşitlendirerek onun konularını, örneklerini ve metotlarını yenilemişlerdir.

³³⁹ Sâlim Muhammed, 114.

³⁴⁰ Sâlim Muhammed, 115.

1.3.5. Tasvir/Betimleme Şiirleri

Tasvîr, lügatte bir şeyi ilgili biçim ve resimlerle resim çizer gibi anlatmak, kâğıt veya duvar üzerine bir şeyi veya nesneyi çizmek gibi manalara gelmektedir. Arap şiirinde yaygın kullanılmayan bu terim yerine daha çok bir şeyi görünüşü ve özelliği ile açıklama, niteleme anlamlarındaki “vasf” kelimesi kullanılır.³⁴¹

En çok kullanılan şekli teşbih olan tasvir, bazı edipler tarafından hissî ve hayalî olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Bu tasnife göre tasvir edilen ögenin kelimelerle adeta resminin çizilmesi hissî tasvir olarak isimlendirilirken, benzetme ve istiâre sanatları kullanılarak betimlenen ögenin hafızada canlandırılmasına hayalî tasvir denilmiştir.³⁴²

Câhiliye Dönemi’nde şairlerin başta tabiat olmak üzere çöl yaşamında var olan develer, atlar, vahşi hayvanlar, yırtıcı kuşlar, bitkiler, yıldızlar, bulutlar, şimşek, yağmur, terkedilen diyar ve atlâl olmak üzere neredeyse tasvire yer vermedikleri bir canlı veya bir görüntü bırakmadıkları görülmüştür. Sadru’l-İslam Dönemine gelindiğinde ise tasvir şiirleri Cahiliye Döneminin bir uzantısı şeklindedir. İslamiyet’le birlikte medeniyetin ilerlemesi tasvirde manaların çoğalmasına, dolayısıyla kavramlarında çeşitlilik göstermesine sebep olmuş, ilk etapta bu kavramları Kur’ân-ı Kerîm ve Hadislerde zikredilen melek, cin ve şeytan vb. İslamî terimler oluştururken daha sonraları fetihlerin yoğunluğu sebebiyle şairlerin savaşları, savaş meydanları ve savaş malzemelerini ve fethedilen beldeleri tasvir ettikleri görülmüştür.³⁴³

Emevîler Dönemine gelindiğinde şairler, tarafından en çok rağbet edilen tasvirlerden biri şarap tasviri olmakla birlikte yaban öküzü, deve, yaban eşiği gibi hayvan tasvirleri de öne çıkmıştır. Abbâsîler Dönemi’nde gelişen sosyal çevre, refah seviyesi ve bolluk neticesinde edebî zevk de görülen farklılık tasvir şiirlerindeki yaratıcılığı arkasından getirmiştir. Özellikle yapı ve imar faaliyetlerindeki baş döndürücü gelişmelerin etkisi şairleri bahçeler, saraylar, kervansaraylar, köprüler, havuzlar ve su birikintileri gibi yapıları tasvire yöneltmiş, şairler de en ince ayrıntılarına girerek bu

³⁴¹ Kudâme b. Ca’fer, *Nakdu’s-Şi’r*, 130; İbn Manzûr, IX, 356-357; Nevzat H. Yanık, *Arap Edebiyatında Tasvir: Cahiliye-Abbâsîler*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2010,4; Hüseyin Elmalı, “Tasvir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/135-136.

³⁴² Ferrûh, 81; Hüseyin Elmalı, “Tasvir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/135-136.

³⁴³ İbtisâm Merhûn es-Saffâr, *el-Emâlî fi’l-Edebi’l-İslâmî*, Dâru’l-Menâhic, ‘Ammân 2005, 73; *Ğâzî Tuleymât-İrfân el-Eşkâr, eş-Şi’r fi ‘Asri’n-Nübüvve ve l-Hilâfeti’r-Râşide*, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 2007, 415-419.

yapıları tasvir etmişlerdir. Ayrıca dönemin şairleri psikolojik tahlilleriyle kişisel duygu ve izlenimlerini harmanladıkları ve tabiata dair ne varsa tamamına şiirlerinde yer verdikleri görülmüştür. Bu dönemde tasvirin konularını tabiat, doğa olayları, bahçeler, şaraplar, avlar, gıdalar ve günlük kullanılan araç, gereçler ve köleler oluşturmuştur.³⁴⁴

Eyyübîler Dönemi şairleri tasvir şiirlerine kısıtlama getirmemişler, kimi zaman eskiyi taklit ederken yenilik getirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Ancak daha çok betimledikleri varlıkların zahirdeki görüntüsüne temas etmişler, eşyanın derinliğine ve ruhuna işaret etmemişlerdir. Yaşadıkları zorlu siyasî ve sosyal ve hayatın güzelliklerinden zevk almalarına olanak sağlamayan koşulları tecrübe eden Mısırlı şairlerin Şamlı şairlere kıyasla yaşam ve tabiatı daha az ilgilendiren tasvir şiirleri kaleme aldıkları görülmüştür.³⁴⁵

Bu devrin şairlerinin en çok ilgilendikleri ve yenilikçi olmaya çabaladıkları tasvir konularını gül bahçeleri, çiçekler, rüzgârlar, ağaçlar, kuşlar vb. unsurları ihtiva eden doğa tasvirleri oluşturmuştur. Eyyübîler Dönemi'nde bu konuların bulunmadığı divânlara pek rastlanılmamıştır. Ayrıca Eyyübî şairleri, içki ve şarkı meclisleri, evlerde ve çarşılardaki halkın genel hayatı, satıcıların, tatlıcılarının, ekmekçilerin vb. işleri bazı meslekleri yanında sihirbazları ve bazı dolandırıcıları görmezden gelmeyip memleketin başına gelen deprem, kıtlık ve işgal gibi musibetleri de tasvir şiirlerinde ele almışlardır.³⁴⁶

1.3.5.1. Tabiat Tasvirleri

Tasvir, şiirin tabiatına en yakın konudur. Çünkü muharrik unsurları tamamen sanatsal arzu ve endişeden arındırılmış, duyuların ilettiklerinin estetik etkisi ile sınırlı ve amacı bu etkiyi alıcıya iletmek ve görüntünün bir kısmını yakalayabilme ve istiare ve teşbihle sanatını gösterme ve hoş şiirsel işçilikle sanatsal bir şekilde ifade etme arzusudur. Şair, betimlemesine duygularını yansıtabilir, eğer mutluysa doğayı canlılık ve neşeli bir halde, üzgün veya kederliyse vahşi ve kasvetli şekilde gösterebilmektedir.³⁴⁷

³⁴⁴ Abbâsîler Dönemi tasvir şiirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 82; Ulaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 60; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 59; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 156; Ayrıca Abbâsîler Dönemi tasvir şiiri örnekleri için bkz. Yanık, *Arap Edebiyatında Tasvir*, 121-266

³⁴⁵ Sâmî Yûsuf Ebu Zeyd, 79.

³⁴⁶ Sâmî Yûsuf Ebu Zeyd, 75.

³⁴⁷ Sâlim Muhammed, 115-116.

Eyyûbîler Dönemi'nde şairlerin tasvir şiirleri arasında en çok rağbet ettiği ve geliştirmeye çalıştıkları tasvir türü tabiat tasvirleridir. Gül bahçeleri, meyveler ve nehirlerden bahseden şiirlerin bulunmadığı divânlar neredeyse çok azdır. Bu tür tasvirlerle daha çok medih kasidelerinin girişlerinde yer verilmiş olmakla birlikte gazel ve hiciv gibi farklı konulardaki şiirlerde de rastlanılır. Dönem şairleri tabiatı resmederken gökyüzünü ve içerisindeki cisimleri, yeryüzü ve şekillerini, mevsimleri ve değişimlerini, gece ve gündüzü, sıcaklığı ve soğukluğu, bahçe ve içerisindeki çiçekleri ve meyveleri ve kısacası tüm canlı türlerini gözlemleyerek şiirlerinde ele alır.³⁴⁸

Bu dönem şiiri, Fâtımî ve Eyyûbî hükümdarları altında Haçlılarla yapılan savaşları ve yaşadığı büyük siyasî hadiseleri anlatmakla kalmamış, Mısır'ın çevresini, ülkesinin doğasını, vadilerinde ve üzerinde yayılan bitkileri, bahçeleri ve pınarları ve Nil'in kıyılarını ele almıştır. Bu dönemde Mısır'ın tabiat şiirinde bıraktığı malzemeler Endülüs'ün bıraktığı malzemenin gerisinde seyretmekten kalmamıştır.³⁴⁹

Eski çağlardan beri şairler gökyüzünü gözlemlemekten, yıldızları, gezegenleri ve ayı her haliyle gözlemlemeyi, müşahade ettiklerini duygularıyla dile getirmekten zevk almışlar, dönemin şairleri de onları takip etmişlerdir. Dönemin şiirleri içerisinde tabiata ve içerisindeki varlıkları tasvir etmeye yönelik şiirler oldukça fazladır. Tabiat tasvirleri içerisinde kar tasvirini yapan Es'ad b. el-Memmâtî, çok yönlü bir tasvir yaparak sabahın erken vakitlerinde yağan karı aydınlığın kovaladığı kelebeklere, yasemine ve oklara benzeterek adeta sanat yapma gücünü göstermiştir. Şiirinin beyitlerinden bazıları şöyledir:³⁵⁰

نُ وَیَـرْدَا انْفِرَاشَ	مُنْذُ رَأَيْنَا الصُّبْحَ يَزْدَا
رُذْ مِنْ خَلْفِ الْفِرَاشِ	وَحَسِبْنَا نُورَهُ يَطْ
يَاسْمِينِ الْوَفْرَاشِ	نَنْزَلَ التَّلَجَ عَلَيْنَا
هُم بِالْبَرْدِ فِرَاشِ	وَرَأَى أَنْ يُرْسِلَ الْأَسْ
أَضْحَتْ بِهِ الْأَرْضُ سَمَا	لَمَّا رَأَيْتُ التَّلَجَ قَدْ
وَأَذْكَرَتْ جَهَنَّمَ	وَأَنْسَتِ الصَّبَا الصَّبَا

³⁴⁸ Sâmî Yûsuf Ebu Zeyd, 75; Sâlim Muhammed, 116; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre* (447-656/1055-1258), 157.

³⁴⁹ Şevkî Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fî 'ş-Şi'ril-'Arabî*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2006, 361

³⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ: İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* Thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, II, 642-643; Bakırcı, 157.

Sabah, gördüğümüzden beri süsleniyor ve git gide yayılıyor.

Onun aydınlığını arkadan kelebekler kovalıyor.

Kar üzerimize yasemin ve kelebek saçtı.

Soğuklukla okları bir dōşeğin üzerine göndermeye karar verdi.

Karı gördüğümde yeryüzü onunla yücelmişti.

Sabâ rüzgârı çocukluk yılları ile uyum sağlamış ve cehennemi hatırlatmıştı.

Bu dönemde tasvir şiirlerinde maharetini gösteren İbnu's-Sâ'âtî, tasvirlerinde çoğunlukla gençlik yıllarını geçirdiği Şam ve çevresini ele almış, bahçe, akarsu, ağaç, çiçek, gölge, rüzgâr, yağmur, bulut, şimşek, kar, güneş, ay, yıldız gibi tabiat unsurlarını ele aldığı tasvirleriyle öne çıkmıştır. Şairin Şam'dan ayrılmadan önce bir grup arkadaşı ile birlikte Neyrab'da güzel sakiyelerin de bulunduğu bir şarap meclisinde iken şiddetli bir yağmur yağıp şimşek ve yıldırımların çakması üzerine, arkadaşları bugünü tasvir etmesini istemiş o da aşağıda bir kasidesinden beyitlerini sunduğumuz şiirini söylemiştir:

كَأَمْما فَتَنُ الْأَرَآكِيَةَ مِنْ بَرٍّ وَهَزَاهَا فَوْقَ الدُّوَابِّ يَخْطُبُ
وَالرَّغْدُ يَشْدُو وَالْحَيَا يَسْمِي وَغَسَّ مِنْ الْبَنَانِ يَرْفُصُ وَالْحُمَائِلُ تَشْرَبُ

Sanırsın misvak ağacının dalları bir minberdir de bülbülleri bu dalların üzerinde hutbe okuyor.

*Şimşek şiir okuyor yağmur sakilik yapıyor, ban dalı raks ediyor, ağaçlar şarap içiyor.*³⁵¹

Her ne kadar İbnu's-Sâ'âtî, divânındaki Mısır, Nil ve muhtelif mekânların tasvirinde oldukça başarılı olsa da gençlik yıllarını geçirdiği ruhunda derin izler bırakan Suriye'nin tabiat güzelliklerini tasvir ettiği şiirlerinin başarısını yakalayamadığı görülmüştür. Şairin Mısır'da kaldığı süre boyunca ruhunda derin etkiler bırakan Şam'ın doğal güzelliklerine olan özlemi devam etmiş, yağmur, kar, bahçe, bulut gibi Suriyelilerin görmeye alışık oldukları şeyleri muhayyilesinden silememiştir.³⁵²

³⁵¹ İbnu's-Sâ'âtî, II, 168; Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 148

³⁵² Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 147-148.

Şair, Kahire’de bulunduğu sırada bir gün arkadaşları ile birlikte kayıkla Nil’e açılmışlar, bu esnada Nil’in coşkun ve denizin dalgalı yüzüne şahit olmuşlardır. Rüzgârın şiddetine rağmen Nil ile denizin suları birbirine karışmadığını müşahade eden İbnu’s-Sâ’âtî, gördüğü bu etkileyici manzarayı şöyle tasvir etmiştir:

وَلَمْ أَرَ يَوْمًا كَانَ أَجْمَحَ مَنْظَرًا مِنْ الْبَرْخِ الْمَشْهُودِ لَوْ كُنْتُ تَعْلَمُ
عَدَا حَاجِزًا مَا بَيْنَ ضِدَّيْنِ لَمْ تَزَلْ جَوَامِغُ فِكْرِي فِيهِمَا تَتَقَسَّمُ
وَكَانَ رِذَاءُ الْمِلْحِ أَزْرَقَ مُصَمِّمًا وَهَذَا زِدْنَاهُ بِالْعَذْبِ أَزْرَقُ مُعْلَمُ
ظَلَّلْنَا نَفْسُ الْهَمِّ فِي جَنَابَاتِهِ وَجَمَعَ أَشْتَاتَ السُّرُورِ وَنَظْمُ

Bilsen, hayatımda izlenen bu kıstaktan daha güzel bir tablo görmedim.

İki zıt arasında düşüncelerimi bölük pörçük edip duran bir duvar oluştu.

Denizin giysisi saf mavi idi. İşte onun kolu tatlı sudan arma takılmış bir mavi (olmuş).

*Onun çevresinde üzüntümüzü dağıttık, her türlü neşeyi tattık.*³⁵³

Bu dönemde çiçek bahçeleriyle, meyve tarlalarının bölgedeki yoğunluğu devrin şairlerinin şiirlerinde çiçek ve meyve tasvirlerine fazlaca yer vermelerine katkı sağlamıştır. İbnu’t-Te’âvizî’nin şiirinin beyitlerinde nar’ın tadını, rengini ve kokusunu kabuğunu detaylı bir şekilde şöyle resmetmiştir:³⁵⁴

تَشْتَقُّ عَنْ أَحْمَرِ اللَّوْ نِ قَانِي كَالشَّ قِيَقِ
كَأَمْ مَا تَمَّ الْكَ فَ صُرَّةٌ مِنْ عَقِيْقِ

Kardeşler gibi kıpkırmızı renklerden ayrıldılar.

O adeta avcu dolduran akik taneleridir.

Bu dönemde tabiatın farklı yönlerini ele alan dair pek çok tasvir şiirine rastlamak mümkündür. Şair Nasr el-Hîtî ed-Dımaşkî, kaleme aldığı şiirinde çölde yolculuktan bahsederken çölün özelliklerini şöyle vafeder:³⁵⁵

³⁵³ İbnu’s-Sâ’âtî, I, 169; Yanık, “Suriyeli Meşhur Şair İbnu’s-Sâ’âtî”, 148.

³⁵⁴ İbnu’t-Te’âvizî, 308. Bakırcı, 158-159.

³⁵⁵ el-İsfahânî, *Harîdetu’l-Kasr ve Cerîdetu’l-‘Asr: Kısmu Şu‘arâi’ş-Şâm* I, 232; Sâlim Muhammed, 119.

لَمْ تَذَرِ مَا طَعُمُ الْكَالِلِ وَلَا الْوَجَا لَوْ لَا تَدْرُعُهَا الظَّلَامُ إِذَا سَجَا
وَالسَّيْرُ تَحْتَ هَوَاجِرِ الشَّعْرِ الَّتِي يُلْقَى الْوُجُوهُ أَوَاهِهَا مَتَوَهَّجَا
بِكَوَاكِبِ الْقَيْظِ الَّتِي قَالَتْ بِهَا جُؤُنُ الْجِنَادِ بِ تَسْتَظِلُّ الْعَرْفَجَا
عَوَامَةً فِي الْآلِ تَحْسَبُ أَنَّهُ بَحْرٌ، وَتَحْسَبُهَا السَّفِينُ مُلَجَّجَا

Gece sakinleştğinde eğer karanlık onun zırhı olmasaydı yorgunluğun ya da acının tadının nasıl olduğunu bilmezdi.

Sıcaklığı küçük koydaki andız otlarının altında gölgelenen çekirgelerin bile şikâyet ettiği aşırı sıcak yıldızlarla parlayan, yüzleri yakan kötü sözlü şiirlerin yakıcı sıcağı altında yürürken.

Serapta tahtadan bir ev. Sen onu bir deniz veya o denizde rotasında giden bir gemi sanırsın.

İbnu's-Sâ'âtî, Tâcuddîn el-Kindî'yi methettiği kasidesinin ilk beyitlerinde, Şam'ın tabiatına duyduğu özlemi yağmur, bulut, çiçek, yıldız, ağaç ve güvercin gibi varlıkları tasvir ederek şöyle dile getirir:

وَسَرَتْ فَرَاعَ الْجَذَبِ حَفَقُ بُنُودِهَا عَرَضَتْ سَمَاءُ الدَّجْنِ زُهْرَ جُنُودِهَا
طِيَاءً تَضَوُّعَ فِي ثِيَابِ قَرِيدِهَا وَفَرِيدَةَ الْعَرَصَاتِ ضَمَّحَهَا الْحَيَا
مِثْلَ الْكَوَكِبِ فِي بُرُوجِ سُعُودِهَا زَهَرَتْ نُجُومُ الرَّهْرِ فَوْقَ عُصُودِهَا
الْأَلْحَانِ حِينَ تَفِيضُ فِي تَغْرِيدِهَا وَشَدَّتْ عَلَى الْأَفْتَانِ دَاوُدِيَّةُ
مِثْلَ الْحَطِيبِ عَلَى ذَوَابَةِ عُودِهَا نَطَقَتْ بِقَضْلِ رَبِيعِهَا وَرُبُوعِهَا
فَلِذَاكَ طَوْلُ رُكُوعِهَا وَسُجُودِهَا تَتَلَوُ عَلَى الْأَغْصَانِ آيَ نَسِيمِهَا

Yağmur seması ak ordularını (bulutları) saldı. Onlar yürüyüşe geçtiler ve bayrakların dalgalanması kuraklığı korkuttu.

Yağmurun güzel koku kattığı düzlüklerin nefis mücevherler misali çiçekleri, mücevher giysiler içerisinde güzel koku saçtı.

Çiçekler, uğurlu burçlarındaki yıldızlar gibi dallarının üzerinde parladı.

Dalların üzerinde, şakiyınca Dâvûdî nağmeler çıkaran güvercinler öttü.

Dalların üzerinde, tıpkı bir hatip gibi, baharının ve çevresinin faziletini anlattı.

*Güvercinler, onun rüzgârının ayetlerini okuyor; dallar, bu yüzden sürekli rükû ve secde halinde.*³⁵⁶

1.3.5.2. Haşîş/Esrar Tasvirleri

Haşîş (حشيش) kelimesi “ot”, “kuru ot veya hayvan yemi” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca botanikte “Cannabis” olarak bilinen kenevir (kendir) bitkisinden elde edilen uyuşturucu maddenin adıdır. Kenevirin 350’den fazla adı olduğu söylenir. Türkiye’de esrar; İran’da “beng/benc”; Hindistan’da “banga”, “ganja”; Irak, Suriye ve Mısır’da “haşîş”; Kuzey Afrika’da “kif”; Amerika ve Meksika’da “marijuana” (marihuana) adlarıyla bilinmektedir.³⁵⁷

Haşîş, aynı zamanda Hint keneviri ve bundan elde edilen uyuşturucuyu ifade etmekte olup, kullanımı ise Orta Çağın başlarına kadar dayanmaktadır.³⁵⁸ Nasıl ki Çinliler, üç bin yıldan beri esrarın uyuşturucu etkisini biliyorlarsa kadim Mısır halkı, Hintliler ve Yunanlılar da binlerce yıldır bu bitkinin farkında olmuşlardır.³⁵⁹ Tarihte ilk kez Mezopotamya’da Sümerler vasıtasıyla tanınan tıbbî amaçlar ve günlük gereksinimlerin karşılanmasında kullanılmıştır. Ayrıca kabuğundan elde edilen lifler, sayesinde tekstil alanında önemli ihtiyaçları karşılayan kenevirin Avrupa’ya intikali İskitler tarafından M.Ö. VII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Herodot Tarihi adlı eserde, İskitler’in bu uyuşturucu maddeyi nasıl kullandıklarına dair bilgiler şöyledir:³⁶⁰

*“İskitler kenevir tohumunu alırlar, keçe örtülerin içerisine girerler ve bu tohumları kızgın taşın üzerine atarlar; tohum taşa değince tütmeğe başlar ve öyle bir buğu çıkarır ki, bizim Yunanistan’daki hamamlarda bile bu kadar boğucu bir buğu olmaz. İskitler bayılırlar buna ve keyiften haykırlar; bu onlar için yıkanma yerine geçer; çünkü gövdelerine hiç su değdirmezler.”*³⁶¹

³⁵⁶ İbnu’s-Sâ’âtî, II, 239; Yanık, “Suriyeli Meşhur Şair İbnu’s-Sâ’âtî”, 149.

³⁵⁷ Turhan Baytop, “Esrar” *DİA*, İstanbul 1995 XI, 431-432.

³⁵⁸ B.Lewis, *Haşhaşiler; İslam’da Radikal Bir Tarikat*, (Çev. Kemal Sarısöz) Kapı Yayınları, İstanbul 2005, 32; Onur Gezer, *Osmanlılarda Keyif Verici Bir Madde: Esrarın Hikâyesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2016, 7.

³⁵⁹ Bedruddîn ez-Zerkeşî, *Zehru’l-‘Ârîş fî Tahrîmi’l-Haşîş, Daru’l-Vefâ*, Thk. es-Seyyid Ahmed Ferec, Mısır 1990, 40.

³⁶⁰ Turhan Baytop, “Esrar” *DİA*, İstanbul 1995 XI, 431.

³⁶¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çeviri Müntekim Ökmen ve Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, 278-279.

Aynı zamanda İslam toplumlarında genellikle hastalıkların tedavisi amaçlı uyutma ve acının dindirilmesi için kullanılan bu uyuşturucu madde, Eyyûbîler Dönemi'nde yeniliğe yol açarak şiirin konularından sayılmıştır. Tıpkı Cahiliye Dönemi'nden beri şairlerin ilgi gösterdiği önemli şiir konularından birisi haline gelen şarap gibi haşîş de Eyyûbî asrından beri Arap şiirinin konularından biri sayılmıştır.³⁶²

Tarihçiler, Doğu topraklarında haşîş'in ilk kez nerede keşfedildiği konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bazı tarihçiler bu maddenin keşfini, 1221 yılında Horasan'da vefat eden Şeyh Haydar adlı fakir bir sûfiye nispet etmiştir.³⁶³ el-Makrîzî'nin ifadesine göre bu madde ilk kez Mısır ve Şam'a XII. yüzyılda Haydâriğin kurucusu Şeyh Kutbuddîn Haydar'ın sûfilere tarafından getirilmiştir. Daha sonraları sûfilerin kendilerini fakir olarak nitelemeleri nedeniyle bu madde "Fakirlerin Otu" olarak adlandırılmıştır.³⁶⁴

Rivayete göre vaktini Nişâbur³⁶⁵ civarında inziva ile geçiren Haydârî tarikatının kurucusu Şeyh Kutbuddîn Haydar, sıcak bir öğle vaktinde çöle yaptığı yolculuğundan alışıla gelmişin dışında aşırı mutlu ve neşeli bir şekilde döner. Müritlerinin yanına girip konuşmaya başlar. Aşırı neşeli bir halde konuşmasını sürdüren Haydar'a yoldaşları, bu durumunun sebebini sorduğunda inzivası esnasında bir anda aklına yalnız başına çölde dolaşma isteğinin geldiğini söyler. Dolaşmaya çıktığı sırada rüzgârsız ve aşırı sıcak havanın etkisiyle hareketsiz olan bitkilerin arasından geçerken yapraklı bir bitkinin bir o yana bir bu yana zarif bir şekilde sallandığını görür. Ardından bu bitkinin yaprağından kopararak yer. Kendisinde görülen etkinin sebebini bu şekilde özetleyen Haydar daha sonra onlara bitkiyi göstermek için birlikte bitkinin yanına gittiklerinde müritleri, bu bitkinin kenevir olduğunu söylerler. Şeyh onlara bir miktar yemelerini söyledikten sonra aynı etkileri kendilerinde de görürler. Bu durum üzerine Haydar bu yaprağın Allah tarafından sûfiler için ihsan olduğunu ve onlardan bu sırrının halka yayılmamasını sadece fakirler için saklamalarını ister.³⁶⁶

³⁶² el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, Beyrut 1997, II, 226-227.

³⁶³ Hüseyin, 99.

³⁶⁴ el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, Beyrut 1997, II, 226-227.

³⁶⁵ İran'ın Kuzeydoğusu olarak bilinen Horasan bölgesinde yer almaktadır.

³⁶⁶ el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III, 226-227.

Dımaşklı şair Muhammed b. ‘Alî b. el-A‘mâ, haşîş’i Şeyh Haydar’a nispet eder ve onu şaraba benzeterek ona “mudâme” adını verir. Amber gibi koktuğu ve yakut gibi yeşil olduğu için kokusunu ve rengini şöyle vasfeder:³⁶⁷

دَعِ الْخَمْرَ وَاشْرَبْ مِنْ مُدَامَةٍ حَيَّةٍ	مُعَنْبِرَةٍ خَضِرَاءَ مِثْلَ الزَّبْرِجَدِ
يُرْنَحْهَا أَدْنَى نَسِيمٍ تَنَسَّيْتُ	فَتَهْفُو إِلَى بَرْدِ النَّسِيمِ الْمُرْدِ
وَفِيهَا مَعَانٍ لَيْسَ فِي الْخَمْرِ مِثْلُهَا	فَلَا تَسْتَمِعْ فِيهَا مَقَالَ مُقَرِّدِ

Şarabı bırak da iç Haydar’ın zümrüt gibi yeşil, amber kokulu şarabından.

En ufak bir esinti onu sallıyor, yankılanan esintinin serinliğini arzularken.

Onda şarapta olmayan manalar vardır. Ne var ki onda batıl bir söz işitmezsin.

Haşîş, iştahı kapattığı, tüketenleri dünyayla meşgul olmaktan uzaklaştırdığı için sûfîler arasında kısa zamanda yayılmıştır.³⁶⁸ Şeyh Haydar’ın hizmette bulunan Ebû Hâlid isimli müridi, hizmeti süresince Şeyh’in bu bitkiyi kesintisiz olarak tükettiğini ifade etmiştir. Ayrıca, tüketildiği takdirde kişinin iştahını kesmesi, nefis terbiyesini kolaylaştırması sebebiyle bu bitki, müritlerinin gıda tüketimini azaltmak isteyen Şeyh Haydar tarafından onlara tavsiye edilmiştir. Bu gizli sırrını müritlerine vakfettikten sonra 1221 yılında vefat eden Şeyh Haydar, ölmeden önce müritlerine bu bitkinin mezarına ekilmesini vasiyet etmiş, “Haydar’ın Şarabı” şeklinde isimlendirilerek aynı yıl Horasan’dan Irak’a getirilmiştir. Daha sonra Iraklı sûfîler arasında meşhur olmasıyla birlikte bu madde, Şam ve Mısır’a kadar taşınmıştır.³⁶⁹

Dönemin sultanlarından el-Melik en-Nâsır Selâhaddîn’in sarayındaki önemli şairlerden olan el-İs‘irdî, haşîşle şarabı kıyas ettiği şiirinde haşîşi şaraba tercih ederek şöyle vasfeder:³⁷⁰

وَحَقُّكَ مَا بِالْخَمْرِ بَعْضُ صِفَاتِهَا	أَتَشْرَبُ جَهْرًا فِي رِبَاطٍ وَمَسْجِدٍ؟
عَلَيْكَ بِهَا خَضِرَاءُ غَيْرِ مُبَالِغٍ	بِأَبْيَضٍ وَرَقٍ أَوْ بِأَحْمَرٍ عَسْجِدٍ
هِيَ السِّرُّ تَرْقَى الرُّوحَ فِيهَا إِلَى ذَرَى	مَعَالِمٍ فِي مَعْرَاجٍ فَهُمُ الْمُجَرِّدِ

³⁶⁷ el-Makrîzi, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III, 227

³⁶⁸ Sâlim Muhammed, 195.

³⁶⁹ el-Makrîzi, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III, 226-227; el-Bedrî ed-Dımaşkî, *Râhatu'l-Ervâh fî'l-Haşîş ve'r-Râh*, thk. Danilo Mârînu ts., 6-8; Onur Gezer, 7.

³⁷⁰ el-Kutubî, III, 273-274; Hüseyin, 105.

وَلَا دَاسََهَا الْعَصَّارُ عَمِداً وَدَنَسَ الْـ
 دِنَانِ بِمَحْتُومٍ مِنَ الْقَارِ أَسْوَدٍ
 وَلَا تُثْعِبُ الْأَبْدَانُ عِنْدَ نَزْلِهَا
 وَفِي الْقِيءِ إِذْ تَبَدُّو كَزِقِّ مُمَدِّدٍ

Sana yemin olsun ki onda olan vasıflar şarapta yoktur. Şarabı mescitte veyahut ribatta aleni bir şekilde içebilir misin?

Aşırıya kaçmadığın müddetçe sana beyaz ve altuni renkteki kâğıtlara sarılmış yeşil renklisini öneririm.

Haşîş, ruhun onunla eşsiz anlamlar âlemindeki miraç zirvelerine yükseldiği bir sırdır.

Halbuki haşîş, şarap sikanların ayakları altında ezilmedi. Şarap testilerinde olduğu gibi ağzına kara tıplar kapatılmadı.

Kaldırılıp indirilmekle bedenler yorulmaz. Zira şarap uzanmış kırbalar şeklinde olur.

Tüm bu rivayetlerin yanında Makrîzî'nin, Ahmed el-Kalenderî'den aktardığına göre, bu bitkinin ortaya çıkışı Şeyh Haydar'dan daha önce olup, onun dahi bu bitkiyi ömründe hiç tüketmediğini, müritlerinin bu bitkinin onunla şöhret bulmasını sağlamak için ona nispet ettiklerini aktarmıştır.³⁷¹ Ayrıca Bedreddîn ez-Zerkeşî, “Zehru'l-Arîş fî Tahrîmi'l-Haşîş” adlı eserinde bu bitkinin Ahmed el-Kalenderî tarafından Arap coğrafyasına getirildiğini ve bu yüzden “Kalenderiyye” olarak adlandırıldığını belirtir. İbn Teymiyye'ye göre ise, ilk olarak XIII- XIV. yüzyıllarda hüküm süren Moğol Devletinde ortaya çıkmış ve onlar tarafından zulme uğramış halklar aracılığıyla Bağdat'a taşınmıştır.³⁷² Başka bir rivayete göre ise bu madde ilk olarak Hindistan'da keşfedilmiş, onu ilk deneyimleyen kişinin ise “Alber Retin” adlı bir mutasavvıf olmuş, daha sonra bu madde oranın halkları tarafından Yemen'e ardından 1231 yılında Irak ve Mısır'a taşınmıştır.³⁷³

Dünyevî ve dinî olmak üzere birçok zararına işaret edilen bu maddeyi kullanan kimselerde ruhsal ve bedensel çöküşün yanı sıra dikkat gücünün kaybolması, iradesizlik gibi etkiler görüldüğü saptanmıştır. En çok görülen etkisi ise kullanan kişiyi tembelliğe

³⁷¹ el-Makrîzî, 228.

³⁷² ez-Zerkeşî, 91.

³⁷³ Hüseyin, 101.

sevk etmesidir. Ez-Zerkeşî, esrarın zararlarından bahsederken aslanı buzağı, güçlü kimseyi zelil, sağlıklı kimseyi hasta bir kimseye dönüştüreceğine dikkat çekerek kullanan kimsede duyamama ve konuşamama probleminin görüldüğünü belirtir.³⁷⁴

Nitekim Arap şairler kaleme aldıkları şiirlerinde, esrarı sert bir dille eleştirerek, insan vücuduna verdiği zararlardan bahsetmişlerdir. Dönemin sultanı el-Melik en-Nâsır Selâhaddîn'in sarayındaki en büyük şairlerden olan el-İs'irdî kaleme aldığı şiirinde, haşîş'in vücutta bıraktığı tahribatı sebebiyle kullanan kişinin yüz hatlarını hayvan ve katil gibi kötü özelliklerle vasf eder:³⁷⁵

أَتَرْضَى بِأَنَّ مَسِي شَيْبَةً هَيْمَةً	بِأَنَّ كُلَّ حَشِيشٍ يَابِسٍ غَيْرُ أَرْغَدٍ
حَشِيشُهُمْ تَكْسُو الْمُهِيبَ مَهَانَةً	فَتَلْقَاهُ مِنْ لَلِ الْقَاتِلِ الْمُتَعَمِّدِ
وَيَبْدُو عَلَى خَدَيْهِ مِنْ لَلِ اخْضِرَارِهِ	فَيُضْحِي بِوَجْهِهِ مُظْلِمَ اللَّوْنِ أَرْؤَدِ

Kuru ve solgun bir ot yiyerek hayvanları andıran zayıflıkta olmaya razı olur musun?

Onların haşîşleri heybetli kimseyi kepaşelikle kaplar. Böylece o kimse sana canına kasteden gibi görünür.

Yanaklarında haşîş'in o yeşil rengi yüzüne yansır. Kararmış boz yüzlü bir insan olur.

Sûfiler yoluyla Mısır'a gelen daha sonra Mısırlılar tarafından aşırı ilgiye mazhar olan bu uyuşturucu maddenin toplumda bu derece hızlı yayılmasını arttıran şeyin, onu yasaklayan açık bir hükmün olmamasıydı. Bu nedenle kadı Cemâluddîn el-Halebî'nin haşîş kullanımına izin veren bir fetva verdiği gibi dönemdeki birçok kadının bu minvalde görüş beyan etmesi şaşırtıcı değildir.³⁷⁶ Ancak dönemin hükümdarlarından El-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb, insanlara birçok yönden zarar veren bu maddeyi tüm ülkede yasaklamıştır. Sultan bir gün bir bahçede gezdiği esnada bahçenin büyük bir kısmına bu bitkinin ekildiğini görmesi üzerine toplatarak tamamının yakılmasını emretmiştir.³⁷⁷

³⁷⁴ ez-Zerkeşî, 93-94; Hüseyin, 104.

³⁷⁵ el-Kutubî, I, 152; Hüseyin, 104.

³⁷⁶ Başâ, 102.

³⁷⁷ el-Makrîzî, 49-50; Hüseyin, 106-107.

Haşîş, Eyyûbîler Dönemi'nden itibaren dönemin şiirinin konularından biri haline gelmiş ve edebiyattaki konumu itibarıyla İslam öncesi dönemden beri Arap şiirinin önemli konularından olan şarap gibi itibar görmüştür. Mutasavvıfların önceki dönemlerde de olduğu gibi şiirin konularına yeni görüş ve öğretiler eklemesi, bu dönemde de devam etmiş, haşîş bu dönem şiirinin konularından olmuştur. Ancak sınırlı ve dar olan vasıfları sebebiyle şairler haşîş meclislerini şarap meclislerinde olduğu gibi tarif edememiş ve ayrıntılı bir şekilde ifade edememişlerdir. Konunun yeni olması ve sûfiler veya bir kısım kişiler dışında yaygın olmaması sebebiyle şairler şarap şairleri gibi bu konuda kendilerine söz söylemek için alan bulamamışlardır. Ancak bu dönemin akabindeki dönemlerde bu türün gelişip yaygınlaştığı ve çok sayıda şiirin kaleme alındığı görülmüştür.³⁷⁸

1.3.5.3. Hamriyyât/Şarap Tasvirleri

Lugatte “gizlemek, mayalamak, örtmek ve saklamak” gibi anlamlara gelen hamriyyât kelimesi, hamr sözcüğünden türemiştir. Edebiyat tarihi içerisinde bu kelime şarap ve türlerinin konu edildiği şiirlere verilen isimlerin genelini oluşturmuştur.³⁷⁹

Arap şiirinin en eski mevzularından biri olan şarap, asırlar boyunca Araplar için ayrı bir önem arz etmiştir. Bu denli ilgiye mazhar olan şarap, Araplar tarafından kimi zaman üzüntülerini gideren bir teselli kaynağı olurken kimi zaman da şevklerini çoğaltan bir heyecan vesilesi olarak görülmüştür.³⁸⁰

Bir övünç sebebi olarak Cahiliye Dönemi şairlerinin neredeyse tamamının şiirlerinde yer alan şarap, kadın ve eğlence arasında güçlü bir ilişki kurulan bir araç olmuştur. Bu dönemde şairler, anlamdan ziyade daha çok şarabın dış görünümünü işleyip onun insanda meydana getirdiği etkilerin anlatımına neredeyse hiç yer vermemişlerdir. Sadru'l-İslam Dönemi'nde ise yeni dinin getirdiği yasaklara binaen şarap şiirlerinde azalma görülmüştür. Emevîler Dönemi'nde ise başta bazı halifeler ve yöneticiler olmak üzere bu konuda aşırıya gidilmiş veya tür bakımından değişiklik gösterilmişse de, Cahiliye Dönemi şairlerinin şarap tasvirinde kullandıkları üsluplar bu dönemlerde de içki

³⁷⁸ Hüseyin, 107-108.

³⁷⁹ İbn Manzûr, XIII, 1259-1262.

³⁸⁰ Kenan Demirayak, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, *Doğu Esintileri*, 5, 2016, 90-91; Yanık, *Arap Edebiyatında Tasvir*, 75.

tasvirini konu alan şiirlerin çekirdeğini oluşturmuştur.³⁸¹ Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde fert ve toplum anlamında özgür bir ortamın mümkün kılınması ve refah seviyesinin artması, içki meclislerinin sazlı sözlü müzik eğlencelerinin yaygınlaşmasına olanak sağlamış, şarap tasvirlerini doruk noktasına çıkararak boyutlarda genişletmiştir. Bu dönem şairlerinden Ebû Nuvâs bu türün Arap edebiyatındaki tartışmasız temsilcisi olmuştur.³⁸²

Eyyübîler Dönemi'nde ise şairler, şarap meclislerini ve sâkilerini vasfetmede hayal güçlerinin sınırlarını zorlayarak şiirlerinde önceki dönemlerde olmayan bazı yeni anlamlar ortaya koymuşlardır. Dönemin şairlerinden el-Hatîr b. Memâtî'nin, ibrikten dökülen şarabı tasvir ettiği beytinde ibrikten bardağa akan şarabı sanki bardağa çömelmiş bir şeytanı fırlatan delici bir kayan yıldız gibi tasvir etmiş ve belki de şair, kadehteki şarap tanelerini boğulan şeytanın öldükten sonra son nefesleri olarak tasavvur etmiştir.³⁸³

إِذَا انْهَرَّتْ مِنْ فَمِ الْإِبْرِيقِ تَحْسَبُهَا شَهَابٌ لَيْلٍ رَمَى فِي الْكَأْسِ شَيْطَانًا

Şarap ibrikten ayrıldığında sanki bir şeytanı kadehe fırlatan bir gece meteoru zannedersin.

Dönemin şairlerinin şiir divânları incelendiğinde neredeyse tamamının divânına konu olan şarap tasvirleri, en çok ele alınan konulardan biri olmuştur. Bu durum şarabın önceki devirlerin kadim ve sabit şiir konularından biri olduğu ve eksiksiz olarak bu döneme ulaşması sebep gösterilebilir. Şairler, kimi zaman eskileri temel alarak Arap şiirini geliştirmek maksadıyla yenilikçi bir metot izleyerek eklemeler yapmışlardır.³⁸⁴

Şairler şarap tasvirlerinde şarabın türünü, rengini ve kokusunu, kadehte ve dökme esnasında şeklinin yanı sıra saklandığı süreleri konu almışlar, uzaktaki kimselerle ilişki kurmak için duygularını ifade etmede şarabı bir araç olarak kullanmışlardır.³⁸⁵

Divânında yer alan şarap şiirleri ile döneminde öncü olan Kuseym el-Hamevî, Ömer Hayyâm'ın izinden giderek ahlâksız şairler grubuna katılmış, dertlerini kadehlerde

³⁸¹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-III: Emeviler Dönemi*, 112-120; Demirayak, "Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı", 109.

³⁸² Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 68-72; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (334-447/945-1055)*; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 193-196.

³⁸³ Hüseyin, 107-108.

³⁸⁴ Sâlim Muhammed, 195.

³⁸⁵ Sâlim Muhammed, 195.

unutmayı yeğlemiştir. Şair kaleme aldığı şiirinde şarapla eğlenmeye çağırmış, su ile karışmışsa onu incili bir gömlek giymiş gibi güzel resimlerle şöyle tasvir etmiştir:³⁸⁶

بَاكِـرًا سَمَّـسَ الْفَنَائِي	تُـدْرِكَا كُـلَّ الْأَمـَانِي
وَحُـدَا فِي لَذَّةِ الْعِي	شِ عَـلَى رَغَمِ الزَّمَانِ
مِنْ عَقَّارٍ تَبَعْتُ النَّجـ	دَةَ فِي قَلْبِ الْجَبَانِ
فَهِيَ وَهْ أَلْبَسَهَا الْمـ	جَ قَمِيصًا مِنْ جَمَانِ
فَهِيَ مِنْ أَبْيَضَ صَافٍ	لَاخٍ فِي أَحْمَرٍ قَرَّ قَانِ
كَحُدُودِ الْوُزْدِ مِنْ تَحـ	تِ تُغْوِرُ الْأَفْـوَانِ

Şişeler tüm dileklere ulaşmayı arzulayarak kendilerini güneşe bıraktı erkenden.

Zamana rağmen yaşamı tadını çıkarın.

Korkağın kalbindeki cesareti canlandıran ilahtan.

Bir şarap ki (suyla) karıştırmak ona incili bir gömlek giydirir.

O duru beyazlıkta kan kırmızısı gibi görünür.

Sanki papatyaların boşlukları altındaki güllerin yanakları gibidir.

Eyyûbî Dönemi şairi Mucîru'd-Dîn İbn Temîm el-İs'irdî, şiirinin beyitlerinde, şarap içen kişinin kendisini huzurlu ve güvenli bir halde hissettiğini, konuştuğu takdirde güçlük çekmeyeceğine şöyle vurgu yapar:³⁸⁷

وَمُدَامَـةٍ كَاسَـةٍ أَتَاهَا	تُعْطِي الْأَمَانِ مِنْ الزَّمَانِ
قَدْ أَحْكَمْتُ عَلَيَّ النَّجـ	مِ وَأَتَقَنْتُ سِحْرَ الْبَيَانِ
فَإِذَا حَسَاهَا الشَّارِبُ	نَ وَأَوْفَعْتُهُمْ فِي الْأَمَانِ
بَدَأَتْ بِإِخْرَاجِ الضَّمِ	يَرِ وَيَعْدِيهِ عَقْدَ اللَّسَانِ

Öyle bir şarap ki kadehi vaktin huzurunu temin eder.

Yine öyle bir şarap ki astronomide derinleşmiş beyanın sihrini iyi bilir.

Şarabı içenler her yudumda kendilerini güvenli duruma düşürür.

³⁸⁶ el-İsfahânî, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Kısmu Şu 'arâi'ş-Şâm*, I, 476-477; Ebû Zeyd, 154-155.

³⁸⁷ el-Kutubî, IV, 62.

Şaraptan içenler içindekileri dışarı dökmeye ve dillerinin bağlarını çözmeye başladı.

Şair İbnu's-Sâ'âtî'nin şarap ve sohbet meclisinde söylediği şiirinin ilk beyitlerinde kadehlerin ve testilerin tasvirini şöyle dile getirmiştir.³⁸⁸

فَمَنْ نَدِيمِي فَاسْفِكْ دَمَ الزَّيْتِ فَأَلْغَصَانُ فِي مَاءٍ مِنَ الْأَطْيَارِ
وَبُكَاءِ الزَّوْجِ إِذْ فَهَّقَهُ الْـ إِبْرِيْقُ مِنْ حُسْنِ نَعْمَةِ الْأَوْتَارِ

Nedimim kalk da kırbanın kanını akıt. Zira ağaç dalları kuşların matemindedir.

Testi kahkaha attığında kadehin ağlaması tellerin nağmeleri sebebiyledir.

Şarabı içen kişinin hislerini ve o kişinin bulunduğu içki meclislerini tasvir etme hususu bu gibi alışkanlığı olmayan dönemin şairlerini her ne kadar kısıtlasa da gazel şiirlerinde mükemmelliği yakalayan Bahâuddîn Zuheyr için zor olmamıştır. Şair birkaç kelimeyle ve hafif bir üslupla kaleme döktüğü şiirinde şarabın tadını rengini ve kokusunu geçirilen hoş vakitle şöyle özdeşleştirir:

هَبِّ النَّسِيمِ عَلَى يَلَا وَهَوِّ النَّسِيمِ الصَّـحِيحِ
وَطَّابَ وَفْتُكَ فَاهْمُضْ فَالْآنَ طَّابَ الصَّبُّوحُ
وَحُذِّ عَنِ الْكَأْسِ نُورًا يُضِيءُ مِنْهُ الْقَسِيحُ
مِنْ فَهْوَةٍ طَّابَ مِنْهَا طَعْمٌ وَلَوْ وَرِيحُ
فِي دَنْهَا هِيَ رَاحُ وَفِي الْحَشَا هِيَ رُوحُ

Yumuşak bir esinti esti, sağlıklı bir esinti.

Zaman sana iyi geldi, o hâlde doğrul! Çünkü hoştur sabah şarap içmesi.

Kadehten enginlerin onunla aydınlandığı bir ışık alın.

Tadı, rengi ve kokusu hoş olan şaraptan.

Testisinde şarap, içinde ruh vardır.

Şairlerin seleflerini takip ederek üzerlerine anlam, şekil, sanat ve üslup bakımından yenilerini ekledikleri bu devirde şarap şiirleri şiir divânlarında oldukça hacimli olmuştur.

³⁸⁸ İbnu's-Sâ'âtî, II, 69.

Dönemin şartları gereğince, savaşların ve afetlerin bolluğu insanların krizlerle karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiş, bazı kimseleri bu kötü gerçeklikleri değiştiremeyeceği düşüncesiyle sorunlarla yüzleşmek yerine acizliklerini ve başarısızlıklarını telafi edeceği zannına kapılarak kendilerini yaşamdan tecrit ederek zihinlerini şarap ve haşîşle meşgul etmişlerdir.³⁸⁹

1.3.5.4. Savaş ve Aletlerinin Tasviri

Yüzyıllar boyunca Arap şiiri, insanların sevinçlerini, üzüntülerini, toplumun gerçeklerini, sosyal olaylarını ve sorunlarını kısacası sosyal ve kültürel hayatla bağlantılı tüm meselelerini ifade etmede bir vasıta olmuştur. İslam tarihinin ilk fetihlerinden itibaren özellikle halife Hz. Ömer devrinde Doğu ve Batı'ya yönelik başlayan İslamî fetihler, dolayısıyla şairler vuku bulan savaşlardaki Müslümanların başarılarını, düşmanlarının durumunu tarihî bir vesika olarak vassf ederek tüm bu hadiseleri toplumsal belleğe kaydetme görevini üstlenmişlerdir.³⁹⁰

XI. yüzyılda başlayıp yaklaşık iki asırlık sürede Doğu Akdeniz ve Mısır topraklarında Müslümanlarla Haçlılar arasında şiddetli ve kanlı çatışmalar yaşanmış, başta Kudüs olmak üzere birçok şehir işgale maruz kalmıştır. Dolayısıyla İslam ümmetinin mukaddesatını ve vatanlarını müdafaa etmeleri kaçınılmaz bir zaruret olmuştur. Zengîler ve sonrasında Eyyûbîler, Haçlıları bu topraklardan püskürtmek, sebatla karşı koymak ve çeşitli yollarla onlarla savaşmakta şerefli ve seçkin bir role sahip olmuşlardır.³⁹¹

Dönem içerisinde haber akışını sağlayarak, adeta kendi zamanının medyası gibi savaşların düzenli kronolojisini tutan ve gerek şiir gerekse nesir dilini kullanarak çağının ve geleceğin insanlığına aktarmaya çalışan dönemin edip ve şairleri kaleme aldıkları edebî ürünlerinde bu savaşları konu olarak ele almışlardır. Aynı zamanda söz konusu şairler savaşlarda istilaları engellemek amacıyla en ön saflar mücadele etmiş, cesur komutanların ve yiğit şövalyelerinin yanında yer almayı kendilerine görev addedip, onların kahramanlıklarını övmeye, kazandıkları zaferleri tebrik etmeye ve kaybettikleri

³⁸⁹ Sâlim Muhammed, 204.

³⁹⁰ Mûsa İbrâhim Nemr, *Şi'ru'l-Harb fi 'Asri benî Eyyûbî; İbn Senâ' el-Mulk Enmûzecen*, Câmî'atu Birzeit, Filistin 2007, 46.

³⁹¹ İbrâhim Nemr, 7-10; Polat, 243.

şehirlere ağıtlar yakmada Müslümanlara cesaret, azim ve savaşma arzusu vererek savaşların seyrine müdahale etmişlerdir³⁹²

Eyyûbîler Dönemi'nde İbnü'l-Kayserânî, 'Îmâduddîn el-İsfahânî, İbn Munîr et-Tırablûsî ve İbn Senâ' el-Mulk gibi şairler, Müslümanların din, toprak ve namus müdafası için yaptıkları bu savaşları uzun şiirlerde tasvir etmişlerdir. Şair İbn Senâ' el-Mulk şiirin etkili bir sosyal işlevi olduğuna ve şairin ilke ve ahlâkî olarak ülkesinin genel meselelerine bağlı kalması gerektiğine derinden inanan, son derece kararlı bir şair imajı çizmiştir. Öznelliğini ve bağımsız şair kişiliğini koruyan şahsiyet olarak şair dolayısıyla milletin sınıandığı ve mukadder olan bu çetin muharebeleri, özellikle Selâhaddîn ve Eyyûbî hanedanının İslam düşmanlarına karşı elde ettiği muhteşem zaferlerini tasvir etmek gerekli olmuştur. İbn Senâ' el-Mulk, Eyyûbî Devleti'nin kralları, komutanları ve orduları ile Haçlılar arasındaki bu ezici savaşların hadiselerini tasvir etmiştir. Diğer yanda İslam ordusunun büyüklüğünü, cesaretini ve sebatını ve sahip olduğu silahlarını düşmanlara karşı vasf etmiştir. Kaleme aldığı şiirinde Selâhaddîn liderliğindeki İslam ordusunun büyüklüğüne işaret eden İbn Senâ' el-Mulk, Selâhaddîn'in ordusunun dalgalarla boğuşan bir denize benzediğini bu yüzden ordusuna keskin kılıçlar ve koruyucu Yemen kalkanları hazırlanmasını istemiştir. Şiirinden beyitler şöyledir:³⁹³

أَتَى إِلَيْهَا يَقْوُدُ الْبَحْرَ مُلْتَطِمًا	وَالْبَيْضُ كَالْمَوْجِ وَالْبَيْضَاتُ كَالْحَبِّ
تَبْدُو الْفَوَارِسُ مِنْهُ فِي سَوَابِغِهَا	بَيْنَ النَّقِيزِينَ مِنْ مَاءٍ وَمِنْ لَهَبٍ
مُسْتَلِيمِينَ وَلَوْ لَا أَهْمَ حَفِظُوا	عَوَائِدَ الْحَرْبِ لَا سَتَغْتَنُوا عَنِ الْيَلْبِ
جَمَاهُمْ مِنْ مَغَازِيهِمْ إِذَا قَفَلُوا	حَمَالَةُ السَّيْفِ لَا حَمَالَةُ الْحَطَبِ

Dalgalarla boğuşur halde denize hükmederek oraya geldi. Keskin kılıçlar dalgalar ve miğferler kabarcık gibidir.

Şövalyeler görünüyor zırhlarında su ve alevin iki zıtlığı arasında,

Eğer savaş ganimetlerini korumamış olsalardı, deriden vazgeçerler zırh giyinirlerdi.

Odun taşıyıcılarını değil, esir taşıyıcılarını kilitlediklerinde develeri savaşlarının bir parçasıydı.

³⁹² Polat, 16-17.

³⁹³ İbrâhim Nemr, 46; İbn Senâ' el-Mulk, *Dîvânü İbn Senâ' el-Mulk*, 2.

Dönemde kaleme alınan savaş tasviri şiirlerinin içerisinde ordunun tasvirine dönük şiirlere rastlanmakla birlikte ordunun tertibindeki kusursuzluğa, taarruza geçme, birlikte harekete geçme kabiliyetinin yüksek olmasına, düşmana ani saldırı esnasındaki üstün maharetine değinen şiirler de savaşırlara katkıda bulunmuştur. Şair ‘İmâduddîn el-İsfahânî, Nâsıruddîn Muhammed İbn Şirkûh’un ordusunu tasvir etiği aşağıdaki dizelerinde hayal gücünü serbest bırakır ve uzak benzetmelerle savaş meydanındaki demir gıcırıtları ve at kişnemeleri arasında ziyaret edenleri cezbeden ve izleyenleri hayrete düşürüren çiçekler, ağaçlar ve meyvelerle dolu güzel bir bahçeye benzetir:³⁹⁴

وَكَيْيَـةٌ مِّثْلَ الرِّيَاضِ كَأَنَّـا	رَايَا تُهْمَا مَنَشُورَةً أَزْهَارُ
وَكَأَنَّـا خُضْرُ الْبَيَاقِ لِلْقَنَا	وُورُقٌ وَهَامَاتُ الْعُودَاةِ ثَمَارُ
وَكَمَائِمُ الْأَغْمَادِ عَنْ زَهْرِ الظُّبَى	فَتَقَتِ فَكْلَ صَقِيلَةٍ نُورُ
وَعَلَى شَعَاعِ الشَّمْسِ لَمَعَ حَدِيدُهَا	يِيدُو كَمَا يَعْلُو الْجَيْنُ نُصَارُ

Bir tabur ki sancakları sanki çiçekleri yayılmış bahçeler gibidir.

Mızrağının yeşil bayrakları sanki yapraklar gibidir. Düşmanların miğferleri ise ağaçların meyveleri gibidir.

Bir ceylanun palaklığındaki kılıfların maskelerinin dikişleri sökülmüş, bu yüzden her bir parıltı ısıltılı bir çiçek gibidir.

Güneş ışınlarının üzerinde demirinin parıltısı vardır. Tıpkı gümüşün altına dönmesi gibi görünür.

Şairler savaş tasvirlerinde sadece savaşın ahvalini ve ordunun durumu ile ilgili olaylar tasvir etmekle kalmamış bunun yanında şairler savaş ait unsurlardan mızrak, kılıç ve kargı gibi silah türlerini, bu tür tasvirler içerisinde dile getirdikleri gibi, bu aletleri başlı başına tasvir konusu yapmışlardır. Önceki devirlerde olduğu gibi Eyyûbîlerde de savaşırlar harplerde kılıç, mızrak, yay ve kalkan gibi silahlar kullanmakla birlikte üzerlerine zincirden veya deriden yapılmış zırhlar giyerek başlarına ise miğfer takmışlardır.

³⁹⁴ Nâzım Reşîd Şeyhu, “Şi’ru’l-Harb fi ‘Asri benî Eyyûb”, *Câmiatu’l-Mûsul, Mecelletu Kulliyeti’l-Âdâb* Eylül 1982, 14, 87-127; ‘İmâduddîn el-İsfahânî, *Dîvânü ‘İmâduddîn el-İsfahânî, el-Mektebetu’ş-Şâmile, b.y ts., 30.*

Bu tasvirler içerisinde kılıçların önemli bir yeri vardır. Kılıçlar genellikle parlayan, düşmanları hezimete uğratan, keskinliği ve sağlamlığı ile uygun ve yerinde bir tasvirle tanıtılırken Hint ve Yemen kılıçlarına benzetme yaygın bir gelenek halini almıştır. Bu kılıçlar, zırhları parçalayan, düşmanlara korku salan bir unsur olarak belirtilmiştir. Ayrıca atılan oklar yağmura benzetilirken özellikle uzaklardan veya kale ve hisar gibi yüksek yerlerden düşmanları vurmada önemli bir role sahip olmuştur. Şair Fityân eş-Şâgûrî, oklar kuvvet ve hız ile fırlatıldığı zaman ince kalkanların dirençsiz kaldığını dile getirdiği şiirinden bir beyit şöyledir:³⁹⁵

يَرْمِي بِأَسْهُمِهِ يَوْمَ الْإِزَالِ فَمَا تَرُدُّهُنَّ السُّدُوعُ السَّابِرَاتُ

Savaş gününde oklarını atar ama dokunmuş kalkanları onlara direnç göstermez.

Savaş tasvirlerinde en önemli unsurlardan biri de savaşın en temel öğelerinden biri olan atlardır. Cahiliyye şiirinden beri tasvirlerde önemli bir yeri olan atlara, savaşlardaki cesareti, atılğanlığı ve dayanıklılığı sebebiyle dönemin şairleri seleflerinin tariflerinden bütünüyle sapmayarak onlara yeni vasıflar eklemişlerdir. Şair İbn ‘Uneyn, şiirinin beyitlerinde savaş atlarını bu yönüyle ele almıştır:³⁹⁶

أَلْحَائِضُ الْعَمَرَاتِ فِي رَهْجِ الْوَعَى
سَيْلٌ تَدَافَعُ مِنْ مُتُونٍ رِيعِ
أَوْ لُقُودٍ شَعْوَاءَ حَقَّقَ طَرْفُهَا
وَأَلْحَزْبُ حَاسِرَةٌ بَعِيْرُ
سَيْلٌ تَدَافَعُ مِنْ مُتُونٍ رِيعِ
مِنْ رَأْسٍ مَرْقَبَةٍ طَلَا فِي قَاعِ

Toz duman içerisinde savaşa dalan kişi, savaş zırhsız ve miğfersiz olduğu halde düşmana sanki geçişi önüne çıkarak yıkıp geçen sel gibi göğsünü siper eder.

Ya da onun yürüyüşü kıpırdamayan başının bir tarafından gelip aşağıya vücuduna doğru inen bir yüz felci gibi düşmanları hareketsiz kılar.

Şair Fityân eş-Şâgûrî, nazmettiği şiirinde Kudüs’ün fethinden dönen atları güzel özelliklerle vassf ederken şair, atların Ebû Temmâm’ın kasidesindeki şarkıcı kadının şarkıları gibi şarkı söylediğini dile getirir:³⁹⁷

³⁹⁵ Reşîd Şeyhu, *Şi‘ru’l-Harb fi ‘Asri benî Eyyûb*, 111-112; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 161.

³⁹⁶ Reşîd Şeyhu, *Şi‘ru’l-Harb fi ‘Asri benî Eyyûb*, 112.; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 161.

³⁹⁷ Nâzım Reşîd Şeyhu, *Şi‘ru’l-Harb fi ‘Asri benî Eyyûb*, 112.

وَالْخَيْلُ مُطَرَّبَةٌ كَأَنَّ صَهِيلَهَا
نَشْوَى تَمِيدُ مِنَ السُّرُورِ كَأَنَّهَا
شَدُّوا التُّحِيلَةَ فِي نَسِيبِ الْبُحْرِ
صَبَحَتْ كُؤُوساً مِنْ شَرَابِ مُسْكِرٍ

Atların kişnemeleri sanki el-Buhturî'nin aşk şiirindeki Nuhayle'nin nağmelerindeki gibi şarkı söylüyor.

Nuhayle, mutluluktan sanki sabahleyin sarhoş eden içkiden bir kadeh içip yalpalıyormuşcasına kendinden geçiyor.

Dönemdeki savaşlarda özellikle şehirlerin kuşatmasında devasa kayalar atan mancınıklar, özel borular içerisinde yanan petrol fırlatan mızraklar ve bunların en tehlikelilerinden olan koç başlı kuşatma kulesi kullanılmıştır. İbnu'n-Nebîh, el-Meliku'l-Eşref Musa'ya Roma topraklarına gittiğinde hitaben şöyle demiştir.³⁹⁸

سَتَمَلِكُ أَرْضَ قُسَ نَطِينَةٍ
كَأَنِّي بِأَبْرَاجِهَا قَدْ هَوْتُ
وَقَدْ زَحَفَ الْبُرْجُ زَحَفَ الْعُرُوسِ
فَمَا لُبْسُهُ غَيْرَ نَسِجِ الْحَدِيدِ
وَأَضْرَمَتِ النَّارُ حَشَوَ الثَّقُوبِ
وَمَا كَانَ لِلرُّومِ مِنْهَا يُقَارِبُ
وَصَحْرُ الْمَجَانِيْقِ فِيهَا ضَوَارِبُ
إِلَيْهَا يُجْرُ دُيُولُ الْكَتَائِبِ
وَمَا حَلِيئُهُ غَيْرَ بَيْضِ الْقَوَاضِبِ
وَنَارُ الدُّخَانِ كَجَنَحِ الْغِيَاضِ

Romalıları için neredeyse mümkün olmayan Konstantin topraklarına hâkim olacaksınız.

Dilerim kuleleri yıkılmış, mancınık kayalarının içinde tokmaklar vardır.

Kule, gelinin ona doğru yürümesi gibi yavaş yürüyerek taburların arkada kalanlarını sürükledi.

Zırhları dokuma demirden, donanımları ise keskin kılıçlardan başka bir şey değildir.

Ateş çukurların içindekiler alevlendirdi. Duman, karanlıkların bir parçası gibi ayaklandı.

³⁹⁸ İbn-Nebîh, 24; Reşîd Şeyhu, *Şi'ru'l-Harb fi 'Asri benî Eyyûb*, 112-113.

1.3.5.5. Satranç Tasviri

Satranç oyununun tarihi, çağlar öncesine dayanan uzun bir geçmişi, geniş coğrafyaları aşan yaygın bir şöhreti olmuştur.³⁹⁹ İlk olarak Hindistan’da icat edilen daha sonra İran’a, İran’ın Araplar tarafından fethiyle birlikte VI. yüzyılın sonlarında Arabistan’a geçen satranç, zamanla Arap ve İslam toplumlarının ilgisini çekmeyi başarmıştır. Sonrasında Arap toplumu içerisinde yaygınlaşıp farklı formda yeni kurallar eklenerek geliştirilen satrancın Avrupa’ya intikaline Müslüman Araplar öncülük etmiş, Avrupa’da yayılmasında adeta bir köprü görevi görmüşlerdir. Öyle ki söz konusu oyunun Batı dillerindeki isimleri İslam kültürünün Batı’ya etkisini ispatlar nitelikte olmuştur.⁴⁰⁰

Tarih, edebiyat ve şiir kitaplarında ortaya konan bilgiler ışığında satranç Orta Çağ İslam toplumundaki halk tarafından gördüğü rağbetin yanı sıra toplumun üst zümreleri arasındaki Sultan ve halife gibi devlet bürokrasisindeki seçkin kimseler nezdinde de bir çeşit savaşımlara hazırlık için taktik oluşturmada zihin egzersisi olarak görülmüştür. Ayrıca edip ve şair gibi kültürlü kişiler de oyuna rağbet göstererek ilham almışlar, kaleme aldıkları şiir ve nesir örneklerinde satranç tasvirlerine yer vermişlerdir.⁴⁰¹

İslam coğrafyasında halifelerin saraylarına konuk olan bu oyunu oynayan ünlü simalar arasında, Emevî Halifesi Yezîd b. Abdülmelik, Abbâsî Halifesi Ebu Ca’fer el-Mansûr, Şarlman’a, satranç hediye eden Halife Harun el-Reşid ve en az onun kadar satranca tutkulu olan oğlu el-Me’mun zikredilir.⁴⁰² Ayrıca Abbâsîler Dönemi’nde satrançta usta bir oyuncu olması sebebiyle “Şatrancî” nisbesini alan Türk kökenli Ebû Bekir Sûlî, şöhretini dönemin satranç ustası Muhammed b. Ahmed el-Mâverdî’ye karşı galibiyet almasına borçludur.⁴⁰³

Eyyübîler sarayında itibar gören satrancın, Sultan Selâhaddîn tarafından meclisinde sık sık oynandığı aktarılmıştır. Dönemin şairlerinden Usâme b. Münkız bir gece Şam’da Sultan Selâhaddîn’in rakibiyle satranç oynadığı sırada oyunu izlemekteydi. O sırada

³⁹⁹ Muhammed Fâiz Sinkerî Tırâbîşî, *eş-Şatranc ve’n-Nerd fî’l-Edebi’l-‘Arabî, ts.*, 280.

⁴⁰⁰ Ramazan Altınay, “Satranç”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 178-179.

⁴⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ven-nihâye*, XI, 11; el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ: İrşâdu’l-Erib ilâ Ma’rifeti’l-Edîb*, II, 577; Râgib el-İsfahânî, *Muhâdarâtu’l-Udebâ ve Muhâverâtu’s-Şu’arâ ve’l-Buleğâ*, thk. Ömer et-Tıbbâ, Şeriketu Dâri’l-Erkam İbni Ebi’l-Erkam, Beyrût, 1999, I, 826-830; Ayşe Beyza Ercan, “Satranç: Doğu Medeniyetinin Batı’ya Bir Hediyesi”, *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/18, Ekim 2021, 74-95.

⁴⁰² Tırâbîşî, 296.

⁴⁰³ Abdülkerim Özaydın, “Sûlî, Ebû Bekir” *“DİA”* İstanbul, 2009 XXXVII, 492.

Usâme, satranç hakkında şiir okumak için izin istedi. Kendisine izin verildikten sonra şu iki beyiti söyledi:⁴⁰⁴

انظر إلى لاعب الشطرنج يجمعها مغالبا ثم بعد الجمع يرميها
كالمرء يكسح للدنيا ويجمعها حتى إذا مات خلاها وما فيها

Galip gelerek taşları bir araya toplayan satranç oyuncusuna bakın! Onları toplamasının ardından onları atıyor.

Tıpkı ölünceye kadar dünya için çalışıp, işlerini düzene koymaya çalışan, daha sonra ise dünyadaki herşeyi bırakıp giden kişi gibi.

Satrançta hareket kabiliyeti açısından oyundaki diğer taşlara göre daha kısıtlı olan piyonun tahtadaki son yataya ulaşması sonucu Piyon Terfisi olarak isimlendirilen bir kural gerçekleşir. Kurala göre oyuncu piyonun yerine oyunun güçlü taşlarından Vezir, Kale, At veya Fil'den herhangi birisini yerine oyuna sokması mümkündür.

Devrin şairlerinden İbn Kalâkis, çokça seyahat eder, bu yolla sultan ve şehzadelerle iletişimini canlı tutardı. Şair, aşağıda kaleme aldığı beyitlerinde sık seyahat etmenin kişinin toplum nezdindeki düşük statüsünü yükselttiğini ve onu erdemli kıldığını satranç üzerinden tasvir ederken piyonun tahtadaki son yataya ulaşması için ilerlemesi sonucu vezire dönüşüp filden daha değerli bir taş olmasını sık seyahat etmenin faziletiyle bağdaştırır: ⁴⁰⁵

وَالصَّغِيرُ الْحَقِيرُ يَسْمُو بِهِ السَّـ يُرْفَعُنُّو لَهُ الْكَبِيرُ الْجَلِيلُ
فَرَزَنَ الْبَيْدَقِ التَّنْقِلِ حَتَّى إِنَّ حَطَّ عَنْهُ فِي قِيَمَةِ الدَّسْتِ فَيْلُ

Hor görülen değersiz kimse seyahatle yükselir. Böylece saygınlığı olan yüce kimse ona ihtimam gösterir.

Zira gezinme piyonu vezir yapar hatta filin satrançtaki değeri onun yanında azalır.

⁴⁰⁴ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ: İrşâdu’l-Erîb ilâ Ma‘rifeti’l-Edîb*, II, 577.

⁴⁰⁵ Muhammed Tevfik Hindâvî Harhaş, “Şi‘ru İbni Kalâkis: Dirâsetun Uslûbiyyetun”, *Mecelletu’t-Dirâsâtu’t-Terbeviyye ve’l-İnsâniyye*, 4,(8), 2016, 147-186.

1.3.6. Fahr ve Hamâset /Övünme ve Kahramanlık Şiirleri

Lügatte, “övünmek, geçmişteki başarılarından övgüyle veya kibirlenerek ve böbürlenerek söz etmek” anlamlarına gelen “fahr” kelimesi, edebiyat terimi olarak şairlerin başta kendi fazilet ve erdemleri olmak üzere kabilelerinin toplum içindeki itibarı ile sahip oldukları mal ve eşyalarını övünerek dile getirdikleri şiirler demektir.⁴⁰⁶ Arap edebiyatında, savaşlarda sergilenen kahramanlık, cesaret ve adalet gibi vasıfları dile getiren şiirler için kullanılan bir diğer tür olarak hamâset ise Arap dilinde kelime anlamı olarak yiğit, yürekli, kahraman, hevesli ve istekli gibi manalara gelir. Câhiliyeden itibaren Arapların kabilelerinin, kendilerinin ya da başka insanların savaşlarda verdikleri mücadelelerden cesaret ve cömertlik gibi vasıflarla övgü ile söz etmeleri bu şiir türünün varlığı için büyük bir önem arz etmiştir.⁴⁰⁷

Câhiliye Dönemi’nde, dönemin şairleri tarafından şiirlere en çok konu alınan övünme olgusu bir tema haline gelmiş, dönemin esas konularından biri sayılmıştır. Sadru’l-İslam Dönemine gelindiğinde ise kısmı değişiklikler yaşayarak gelişen fahr ve hamâse şiirleri, gerçekleştirilen fetihler nedeniyle Allah’ın kelâmını yüceltme ve şehadet gibi konuları oluşturmuştur. Emevîler Dönemi’nde ise fahr ve hamâse türü siyasî şiirin türlerinden birisi olmuş, başta mezhep çatışmaları olmak üzere çeşitli hizipleşmeler, fetihler ve farklı dînî grupların etkisi sonucunda oluşan rekabet ortamında konularında çeşitlilik ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁸

Özellikle bu dönemde Cerir, Ferezdak ve el-Ahtal gibi ünlü şairlerin de aralarında bulunduğu bir grup şairin nazmettiği fahr ve hamâse türü şiirlerin, kitleleri belli noktalara yönlendirme, belirli siyasî ve itikadî gruplara çekebilme amacını güttüğü görülmüştür.⁴⁰⁹ Abbâsîler Dönemi’nde siyasî, toplumsal ve kültürel hayatta gerçekleşen büyük değişimler neticesinde fahr ve hamâse türü şiirler, Emevîler Dönemi’nde siyasî eğilimi ve dinî taassubu farklı olan gruplar arasında cereyan eden mücadele ve çekişmeler yerini

⁴⁰⁶ İbn Manzûr, V, 38-40; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba’labekkî, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût 1987, I, 589; Ahmet Şen, Erdoğan Demir, “Câhiliye Dönemi Şairlerinden el-Efveh el-Evdi’de Fahr Teması”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, 12 (Haziran 2019), 195-221.

⁴⁰⁷ İbn Manzûr, VI, 57-58; Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 87-88.

⁴⁰⁸ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi: Cahiliye Dönemi*, 109-110; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı’nda Edebî Çevre (232-334/847- 945)*, 141-143; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 89-91; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 138-139.

⁴⁰⁹ Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 89-91; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, 134.

şu‘ûbiyye hareketlerine bırakarak kabileler arasındaki çekişmeler milletler arasındaki çekişmelere evrilerek farklı bir boyut kazanmıştır. Bu dönem şairleri, medihte olduğu gibi fahr ve hamâse türü şiirlerde zengin hayat tarzından pay alabilmek ve ayrıca makam ve mevki sahibi olabilmek için devlet büyüklerinin hoşuna gidecek tarzda şiirler kaleme almışlardır. Dolayısıyla bunu yaparken asıl amaçları maddi kazanç olduğu için övgüler de gerçeklikten uzaklaşmıştır.⁴¹⁰

Fahr ve hamâse türünün İslamiyet öncesi dönemde başladığı etkisi sonraki devirlerde hızla kesintiye uğramadan devam etmiş, özellikle Haçlı seferleri döneminde alevlenen dinî duygulara bağlanarak dönemin şiirindeki coşku daha da yoğunlaşmıştır. Haçlı seferleri esnasında Müslümanların Frenklere karşı kazandığı zaferler başta savaşçı kahramanlar ve krallar olmak üzere, üzere tüm insanların kalbinde hamâsî duyguları körüklemiştir. Öte yandan mağlubiyetler ruhlarda bir üzüntü ve acı kaynağı olmuş, şairler komutanları mücadeleye devam etmeye, at sırtında kalmaya, cihat sancaklarını kaldırmaya ve savaş sloganları atmaya teşvik etmiştir.⁴¹¹

Eyyûbîler Dönemi’nde hamâse ve fahr türü şiirler, kahramanlara yazılan medih ve mersiye gibi diğer konulara da dâhil olmuş dolayısıyla anlamlardan ve imgelerden yararlanılmıştır. Bu sebeple hamâse türünü diğer türlerden ayırmak oldukça zor olmuştur. Ayrıca dönemin hamâse türü şiirlerinde konular savaşları ve silahları anlatmak, kahramanlığı ve kahramanları övmek, şehitler ve işgalcilerin eline düşen şehirler için ağıt yakmak, çatışmayı teşvik etmek, zaferde kararlılık ve sevinci seferber etmek ve yenilgide teselli etmek gibi çeşitli amaçlar içermiştir. Tüm bu konular dinî bir kisve altında düşmanlarla yüzleşmenin başlangıç noktası ve çatışmayı teşvik etmenin aracı olmuştur.⁴¹²

Savaş gemilerinin tasviri ve savaşlarda kullanılma biçimleri hamâse türü şiirlerde yeni bir konu olmuş, bu nedenle dönemin şairleri onu, savaşlarda atlarla, özellikle yırtıcı kuşlarla ilişkilendirmiştir. İbn Kalâkıs, Şâver komutasındaki donanma gemisini şöyle tasvir etmiştir:⁴¹³

⁴¹⁰ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 109-110; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı’nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 141-143; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 89-91; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 138-139.

⁴¹¹ Ahmed Bedevî, 498. Ebû Zeyd, 61.

⁴¹² Sâlim Muhammed, 25.

⁴¹³ Sâlim Muhammed, 26.

بِالْمُنْشَآتِ تَسِيرُ فَوْقَ عِبَائِهِ وَالْمُقَرَّبَاتِ تَسِيلُ بَيْنَ بَطَاحِهِ
 مِنْ كُلِّ طَائِفَةٍ تَشْفُ فَتَعْدِي فِي السَّيِّمِ ظَامِيَةً بَعْبُ قَرَاكِه
 غَرِبَانُ بَلِّ عَقْبَانُ نَصْرٍ فَوْقَهَا خَفَقَتْ قَوَادِمُ مَنْ جَنَاحِ نَجَاحِهِ

Coşkun dalgaların üzerinde donanmalar ilerliyor, hızlı atlar ise ölümün arasında akıyor.

Kuşlardan daha çok arı suya kanma arzusuyla tan vaktinde susuz bir halde denize çıkıyor.

Üzerlerinde zafer kartalları bulunan savaş gemilerinin baş kısımları zafer kazandığı taraftan sulara gömülüyor.

Bu dönemin fahr ve hamâset türü şiirlerinde ifade edilen diğer bir olgu, neseb ve soy ile övünme olmuştur. İbnu's-Sâ'âtî, Dimaşk'ta Kâdî el-Fâzıl için söylediği bir methiyesinde bu hususta eski şairlerin izlediği yolu takip ederek soyu ile övünmüştür. Şair, kaleme aldığı şiirinde kendisini denize benzetirken rakiplerini sahil olarak nitelendirmekte, bulunduğu konumunu yıldızların seviyesinde kabul ederek yerden uzanarak ona yetişmenin imkânsız olduğunu iddia etmektedir:⁴¹⁴

عَرَبِيَّةٌ أَنْشَأْتُهَا فِي جَلْقِي وَكَأَنَّمَا نَشَأْتُ بِرُقَّةِ عَاقِلِ
 أَكْرِمُ بِهَا حَضْرِيَّةً بَدْوِيَّةً رَفِئْتُ وَرَاعَتْ كَالْحُسَامِ الْفَاصِلِ
 هَاجَتْ بِلَابِي كُلِّ سَمْعٍ لَذَّةً فَكَأَنَّهُ فِي الطَّيِّبِ شَذُو بِلَابِي
 حَوَتْ الْجَزَالَ وَالْفَصَّاحَةَ لَمْ يَنْلِ هَاعَالٌ وَتَنَالُ فَهُمْ الْجَاهِلِ
 لَا تَحْفَلَنَّ بِنَظْمٍ قَوْمٍ أَضْلُهُ نَظْمِي فَلَجُ الْبَحْرِ أَصْلُ السَّاحِلِ
 طَلَبُوا فَقَاهُ الَّذِي أَنَا قَائِلٌ كَالنَّجْمِ يَبْعُدُ عَنِ يَدِ الْمُتَطَوِّلِ

Dimaşk'ta nazmettiğim kasidelerim Arapça'dır. Ama sanırsın çölde 'Âkil kayalığında nazmedilmiş.

Ayıran keskin kılıç gibi ince ve büyüleyici bu yerleşik göçebe (özellikliğini taşıyan) şiir ne güzel!

Onlar, bütün kulakları zevkten coşturur. Sanırsın güzellikte bülbül nağmesidir.

⁴¹⁴ İbnu's-Sâ'âtî, II, 218; Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 146.

Hiçbir âlimin seviyesine ulaşamayacağı ve cahilin de anlayabileceği şekilde akıcı ve fasihtir.

Aslı benim şiirime dayanan hiçbir topluluğun şiirine kulak asma; zira denizin engin yeri sahilin aslıdır.

Onlar, (benim şiirlerimin seviyesine ulaşmak) istediler: ama yıldızın ona uzanan kışiden uzak olduğu gibi, benim sözlerime ulaşamadılar.

Bu devrin şairleri, seleflerinden ödünç aldıkları oldukça kapsamlı fahr ve hamâse türündeki şiir mirasından istifade ederek onu sübjektifliğin ve kabileciliğin esaretinden kurtarıp yeni bir safhaya taşımışlardır.⁴¹⁵

1.3.7. Gurbet/Özlem Şiirleri

Lügatte özlem duymak, burnunda tütme, arzulamak, mutluluk veya hüzn sebebiyle kendini kaybetmek gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹⁶ Vatana duyulan özlem insan ruhunda ve özellikle bedevi yaşam şartlarında var olan bir gerçektir. Bu olgu, insanoğlu yeryüzüne ayak bastığından itibaren onunla birlikte var olmuştur.⁴¹⁷

Geçmiş dönemlerde neredeyse her şair şiirlerinde savaşlar, göçler, iç çatışmalar, rızık arayışı, sürgünler gibi çeşitli sebeplerden dolayı ayrı kaldığı sevgilisine, yakınlarına veya vatanına duyduğu özlemi dile getirmiş, sevdiklerinden ve vatanından kopuşunun verdiği hüznü kendilerine has üsluplarla satırlarında ifade etmişlerdir.⁴¹⁸

Cahiliye'den itibaren bazı şairler tarafından vatan kavramının özellikleri netleşmeye ve tanımlanmaya başlamış, şiirlerinde sadece ev ve harabelerden bahsetmekle kalmayıp, toprağın özellikleri, sınırları ve otlakları da konu almışlardır.⁴¹⁹ Çeşitli nedenlerden dolayı kabilelerinden uzak kalan şairler, göçenlerin bıraktığı kalıntıların tasviri olarak tanımlanan 'atlâl' bölümü, özlem şiirlerinin nüvesini oluşturmuştur. İslam medeniyetinin zirvede olduğu Sadru'l-İslam ve Emevîler Dönemi'nde kutsal fetih inancı gereği asıl vatanlarından çıkıp uzak diyarlara göç eden Araplar, uzakta olma ve özlem

⁴¹⁵ Sâlim Muhammed, 37.

⁴¹⁶ İbn Manzûr, XIII, 128-133; el-Fîrûzâbâdî, 1191-1192.

⁴¹⁷ Abdurrezzak el-Haşrûm, *el-Gurbetu fi 'ş-Şi'ri'l-Câhilî, Menşûrâtu İttihâdi'l-Kutubi'l-'Arabî*, Dimaşk, 1982, 14-15.

⁴¹⁸ Yılmaz, *Modern Arap Şiirinde İğtirab*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2022, 7.

⁴¹⁹ Yahya el-Cebbûrî, *el-Hanîn ve'l-Ğurbe fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî: el-Hanîn ilâ'l-Evtân*, Dâru Mecdulâvi, Ammân 2008, 31.

çekme duygusunu daima diri tutmuşlar, bu durumu klasik Arap şiirinde çarpıcı bir biçimde dile getirmişlerdir.⁴²⁰ Abbâsîler Dönemi’de ise vatan ve gurbet kavramlarının kullanımında değişiklikler gözlemlenmektedir. Ancak bu dönemde her ne kadar özlem şiirleri önceki dönemlere nazaran azalmaya gitse de şairler insanoğlunun tabiatında var olan bu hissi görmezden gelememişlerdir.⁴²¹

Eyyûbîler Dönemi şairleri ilim öğrenme, şöhret kazanma ve para arzusu ya da yoksulluk ve sürgün sebebiyle ayrı düştükleri aile, akraba, sevgili ve dostlarından kalan değerli eşyalar ya da hatıraları olan vatanlarına şiirlerinde yer vermişlerdir. Bu dönem vatana duyulan özlemin tezahürlerinden biri de tabiat olmuştur. Çünkü bazı şairler ülkesine duyduğu özlemi gurbet yaşamının tabiatıyla özdeşleştirmiş, ayrı kaldığı vatanının kendisinde bıraktığı derin izleri uzak diyarlardaki otlak, ırmak ve mesire alanı gibi tabiat manzaralarıyla şiirlerinde yaşatmışlardır.⁴²²

Sürgündeki gurbetçi kişi, vatanından ayrı kalmanın verdiği derin üzüntü ve kederlerini hafifletmenin bir yolunu duada bulur. Dönemin bazı şairleri vatan hasretlerini ve özlemlerini ifade etmede önceki devir şairlerin yöntemlerini izlemişlerdir. Bu metotlardan biri de bu dönemin kaleme alınan şiirlerinde geçen yağmur duası olmuştur. İbn Cubeyr yazıya döktüğü şiirinde vatanına dönme arzusuyla Bağdat’ın doğusunda yer alan Bâb el-Tak mahallesine olan özlemini ifade ederken o mıntıkaya yağmurun yağması ve topraklarının verimli olması için vatanına dönme arzusuyla şöyle dua etmiştir.⁴²³

سَقَى اللَّهُ بَابَ الطَّاقِ صَوْبَ غَمَامَةٍ وَرَدَّ إِلَى الْأَوْطَانِ كُـلَّ غَرِيبٍ

Sulasın Allah, Bâb el-Tak’ı yağmur yüklü bulutlarla, döndürsün bütün gurbetçileri vatanlarına.

Geçmiş anılara duyulan özlem, bu dönemde şairlerin hayatlarının bir parçası olmuştur. Kişinin kendine yabancılaşmasına sebep olan deneyimlerden biri olan yaşlılık hususu şairin hayatının ihtişamını aşağılanmaya ve yıkıma dönüştüren trajedilerden biri

⁴²⁰ Yılmaz, *Modern Arap Şiirinde İğtirab*, 7.

⁴²¹ Mehâ Rûhî İbrâhîm el-Halîlî, *el-Hanîn ve'l-Ğurbe fi's-Şi'ri'l-Endelusî 'Asru Siyâdeti Ğirnâta 635-897 Hicriyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'n-Necâhi'l-Vataniyye, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Nâblus 2007, 29.

⁴²² Mey İbrâhîm Hasan 'Amr, *el-Hanîn fi's-Şi'ri'z-Zenkiyye ve'l-Eyyûbiyye (518-648) Hicriyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'l-Halîl, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, 2011, 54,56.

⁴²³ Hasan 'Amr, 63-64. Şiirin tam metni için bkz. <https://www.aldiwan.net/poem2452.html> (Erişim Tarihi: 04.05.2023)

olmuştur. Bu yüzden şair, yabancılaşma kaygıları çerçevesinde endişe duymuş ve geçmişe duyulan özlemin cazibesine kapılmıştır. İbnu's-Sâ'âtî'nin kaleme aldığı şiirinde özlem onu çocukluk günlerine çekmiş ve gençliğin gidişine üzülmeye sebep olmuş, bu sebeple geçen zamana duyduğu pişmanlığını şiirinin beyitlerinde şöyle ifade etmiştir:⁴²⁴

نَعَمْ إِنَّهَا نَفْسٌ تَتَوَقَّعُ إِلَى الصَّبِيِّ وَهِيَ هَاتِ مَاضِي الْعَيْشِ لَيْسَ يَعُودُ
تَقِيمُ عَلَى بَأْسٍ وَلِلشَّوْقِ فِي الْحُشَا زَمِيلٌ إِلَى سُكَّانِهَا وَوَجِيدٌ

Evet o, çocukluğa özlem duyan bir ruhtur. Hayatın geçen zamanlarının geri gelmesi ne kadar da uzak!

Yüreğindeki oranın halkına duyduğu özlem ona arkadaşlık ettiği için tek başına iken de cesur olmayı sürdürüyor.

Sevgiliye duyulan özlem ve vatan hasreti Arap şiirinde bilinen bir konu olup, vatanlarını terk eden bazı şairler arasında görülen münferit bir olgudur. Şairlerin bu dönemde Haçlı seferleri, kıtlık ve doğal felaketler gibi çeşitli sebepler yurtlarından ayrılıp uzun süre başka ülkelerde yaşamaya mecbur bırakılması bu türü genel bir olgu haline getirmiştir. Çünkü şairler uzun ya da kısa bir zaman diliminde çevreleriyle iletişim kuramadıkları zamanlarda özlem duyguları artmış ve içindeki hisleri kaleme dökmüşlerdir. İster gurbette olsun, isterse vatanında olsun, gurbet uzadıkça şairin memleketine ve ailesine olan hasreti artmış, onları görmeyi arzuladığı şiirler göndermiş, bu şiirlerinde yurduna ve memleketine olan hasretini dile getirmiştir. Bu dönem şairleri önceki şairlerin yolundan giderek kendi tecrübelerine kattıkları ıstırap, özlem gibi kavramları şiirin konuları arasına dâhil edip, şiir aracılığıyla kendi hayatlarından ve yaşadıklarından duygu dolu etkileyici kesitler sunmuşlardır.⁴²⁵

Dönemin sultanlarına olan yakınlığıyla bilinen Usâme b. Munkîz, elde ettiği mal ve makamın elinden gitmesi sonucu Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Her ne kadar dönemin Sultanı el-Melik es-Sâlih, kendisine devlet kademesinde görev teklif etmişse de Usâme bu teklifi defalarca reddetmiştir. Şairin genel hatlarıyla şiirlerini incelediğimizde sıkça seyahat ettiğini ve bu sebeple gurbet özleminden dem vurduğunu görülmüştür. Şüphesiz bu seyahatlerin Usâme b. Munkîz'in şiiri üzerinde önemli bir etkisi olduğu

⁴²⁴ İbnu's-Sâ'âtî, I, 63; Hasan 'Amr, 91.

⁴²⁵ Sâlim Muhammed, 217.

aşikârdır. Şair beyitlerinde ailesi, vatanı ve dostlarına olan özleminin acısını şöyle dile getirmiştir:⁴²⁶

أَهَكَذَا أَنَا بَاقِي الْعُمُرِ مُعْتَرِبٌ نَاءٍ عَنِ الْأَهْلِ وَالْأَوْطَانِ وَالسَّكَنِ
أَيْنَ السُّرُورِ مِنَ الْمُرُوعِ بِالنَّوَى أَبَدًا فَلَا وَطَنٌ وَلَا حُلَاةٌ

Geri kalan ömrümü de akrabadan, vatandan, meskenden ayrı olarak gurbette mi geçireceğim?

Nerede saadet nerede gurbet sebebiyle gelen gariplik, vatansız ve dostsuz asla mümkün değildir mutluluk?

İbnu's-Sâ'âtî, kimsesizlikten, kıskanılmaktan, layık olduğu mevkiye getirilmemekten rahatsız olarak göç etmekten başka çare bulamamış olmasına rağmen Dımaşk'ı ve orada geçirdiği günleri unutamamış, daima özlemini ve gurbet acısını Seyfuddîn 'Alî b. Ahmed için söylediği methiyesinde şöyle dile getirmiştir:

يَا ابْنَةَ الْأَعْصَانِ لَوْ دُفِنْتُ النَّوَى وَعَرَفْتُ الدَّمْعَ فِيهَا وَالضَّيْنَ
لَخَلَعْتُ الطَّوْقَ وَاعْتَضْتُ الْأَسَى وَلَمَّا عَانَقْتُ مِنْهَا فَتَنَّا

Ey ağaç dalı, şayet sen de ayrılık acısını tadıp dökülen gözyaşlarını ve çekilen ıstırabı bilmiş olsaydın.

*Bu kolyeyi çıkarıp atar, üzüntüye gark olur ve dallardan hiçbiri ile kucaklaşmazdın.*⁴²⁷

Bir başka kasidesinin beytinde şair, Muhezzebuddîn 'Alî b. Nazîf'e gönderdiği şiirinde yine Dımaşk'a duyduğu özlemi dile getirmekte ve vatanını şöyle tasvir etmektedir:

دَارٌ هِيَ الْجَنَّةُ خَابَ عَاذِلٌ فِي حُورِهَا الْعَيْنِ وَ فِي وَلَدَانِهَا

*Orası cennet gibi bir yurttur ki, oranın ceylan gözlü dilberlerini ve yakışıklı erlerini hor gören arzusuna erişemez.*⁴²⁸

⁴²⁶ Usâme b. Münkız, *Dîvânu Usâme b. Münkız*, thk. Ahmed Ahmed Bedâvî, Hâmid 'Abdulmecîd, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1983, 20-21.

⁴²⁷ İbnu's-Sâ'âtî, II, 32; Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 152.

⁴²⁸ İbnu's-Sâ'âtî, II, 133-134; Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 152.

Ömrünü bir gurbetten diğerine giderek sürekli seyahat halinde geçiren Bahâuddîn Zuheyr, kaleme aldığı şiirinde gurbet özlemine değinmiş, çaresizliğin hissine kapılmış ve başarısızlıklar peşini bırakmamıştır. Aşağıdaki beyitlerinde ömrünün sonunun nerede sonlanacağını sorgulamıştır:⁴²⁹

لَيْتَ شِعْرِي لَيْتَ شِعْرِي	أَيُّ أَرْضٍ هِيَ قَفْـِـرِي
ضَاعَ عُـِـمْرِي فِي إغـِـرَابِ	وَرَجِحِـلِ مُسـِـرِّ
لَيْسَ لِي فِي كُـلِّ أَرْضٍ	جَنَّتُهُ مِمَّنْ مُسـِـتَقَرِّ
بَعْدَ هَذَا لَيْتَـنِي أَعـِـ	رِفْـُـمًا آخِرُ عُـِـمْرِي
وَمَنْـِـي أَخْلُصْـُـمَّا	أَنَا فِيهِ لَيْتَ شِعْرِي

Keşke bilsem, keşke bilsem hangi toprak benim kabrimdir.

Ömrüm gurbette ve aralıksız yolculukta ziyan oldu.

Düzenli olarak geldiğim her toprak benim değildir.

Bundan sonra keşke bilsem ömrümün sonu nedir?

Ne zaman kurtulacağım ben içinde olduğum durumdan keşke bilsem.

Dönemin şairlerinin birçoğu, şiirlerinde, gurbet ve vatan özleminden bahsetmiştir. Farklı sebeplerle ülkelerini geride bırakmak zorunda kalmaları neticesinde ayrılışlarının sebeplerinden bahsetmişler ve acılarını ayrılışlarında ve sürgünlerinde dile getirmişlerdir. Öyle ki bu şairlerin bir kısmı yabancılaşma ve yalnızlık duygusuna ve başkalarıyla iletişim kurmanın zorluğuna varana kadar vatanlarına ve sevdiklerine ve geçmişteki günlerine olan özlemi derin hislerle dile getirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde gurbet ve vatan özlemi konulu şiirler şairin bir çıkar uğruna ücret talep etmediği, düşünceden veya ikiye yüzlülükten uydurmadığı tamamen saf öznel şiir olması açısından hissettirdiği duygular etkili, ince ve samimi olmuştur.⁴³⁰

1.3.8. ‘İtâb ve Şekvâ/Serzeniş ve Yakınma Şiirleri

Abbâsîler Dönemi’nden itibaren müstakil bir tür haline gelen ‘itâb türü şiirler, önceki devirlerde hiciv şiirleri içerisinde yer almıştır. İçerik bakımından hiciv türüyle

⁴²⁹ el-Bahâ Zuheyr, 149-150.

⁴³⁰ Sâlim Muhammed, 227.

birçok noktada benzerlikler taşısa da bu türün hicivde olduğu gibi kişiyi aşağılamak veya alaya almak gibi bir amacı olmamış, yapılan bir hatadan dolayı sitem etme ve azarlama amacıyla ifade edilmiştir. Ayrıca şairlerin bazen yöneticilere içinde bulundukları durumu anlatmak niyetiyle bu tür şiirden yararlandıkları görülmüştür.⁴³¹

Şikâyet ve ‘Îtâb türü, bütün şairleri kapsayacak şekilde devrin şiir divânlarının büyük bir bölümünde yer almış, birçok farklı konuyu içerisinde barındırmıştır. Bunların en başında, şairlerin şiirlerinden maddi bir kazanç veya şöhret elde edememesi neticesinde fakir bir hayat yaşamaları, onların sefil bir duruma düşmelerine ve sosyal ortamlardan uzaklaşmalarına neden olmuştur. Bununla beraber şiirlerinde öfkelerini, şanssızlıklarına sebep göstererek tüm acılarını, başarısızlıklarını ve acizliklerini bu konulara bağlamışlardır.⁴³²

Ayrıca dönemin şairlerinin büyük bir kısmı, şiirlerinde zamanın insanlara karşı acımasız ve baskıcı olduğundan, onlara bir kez samimi olsa da çoğu zaman düşmanca davrandığından, günlerin kimseyi olduğu gibi bırakmadığından ve onun nimetlerini, sağlığını, konumunu ve sevdiklerini elinden almasının kaçınılmaz olduğundan çokça bahsetmişlerdir.⁴³³

Şair Usâme b. Munkiz, insanı olduğu halde bırakmayan zamana dair, şairlerin sürekli şikâyetini dile getirerek kolaylıktan sonra zorluk, huzurdan sonra kargaşa ve hedefe ulaşamamadaki başarısızlıkları konularına beyitlerinde yer vermiştir. Şair, aşağıdaki beyitlerinde hayatın doğasında değişkenlik olduğunu ve bunun geçici olduğunu unutarak zamandan, hayatındaki değişiklikten ve çektiği ıstırabın şiddetinden çokça yakınmaktadır.⁴³⁴

إِلَى اللَّهِ أَشْكُو عَيْشَةً قَدْ تَنَكَّدَتْ	عَلَيَّ وَدَهْرًا قَدْ أَحْكَتْ نَوَائِي
تَكْدَّرُ مِنْ بَعْدِ الصَّفَاءِ نَمِيرُهُ	وَأَحْزَنَ مِنْ بَعْدِ السُّهُولَةِ جَانِيُهُ
وَقَصَّرَ كَفِّي عَنْ نَوَالِ ثَنِيلِهِ	وَزَاوَلَهَا عَنْ نِيلِ مَا أَنَا طَائِيُهُ

⁴³¹ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 115; Râide Mehdî Câbir, “el-‘Îtâb fi’ş-Şi’ri’l’Abbâsî”, *Câmi’atu Bâbil Mecelletu Kullüyyeti’t-Terbiyeti’l-Esâsiyye*, (10), 2013, 507-509.

⁴³² Sâlim Muhammed, 172.

⁴³³ Sâlim Muhammed, 173.

⁴³⁴ Usâme b. Münkiz, 106.

Bana çile çektiren hayattan ve talihsizliklerini başıma dolayan felekten Allah'a şikâyet ederim.

Saflığı berraklıktan sonra bulanıklaştı, kolaylıktan sonra hüznün verdi diğer yanı.

Onun bahsettiklerinden el çekemem sebebiyle nasibim azaldı Kısmetimin tükenişi arzu ettiğim şeyleri elde etmekten beni alıkoydu.

Bahâuddîn Zuheyr, kaleme aldığı şiirinin beyitlerinde ne istediğini bilen kanaatkâr bir tutum sergilerken istemeyerek şikâyetle başvurmuştur. Ancak şikâyet, onun şiirini ve kalitesini düşürdüğü görülmüştür.⁴³⁵

أَكْلَفُ شِعْرِي حِينَ أَشْكُو مَشَقَّةً كَأَيِّ أَدْعَاوِهِ لِمَا لَيْسَ يُؤْلَفُ
يُلَوِّحُ عَلَيْهِ فِي التَّعَزُّلِ رَوْحُ وَيُظْهِرُ فِي الشُّكْوَى عَلَيْهِ تَكْلُفُ

Zorluklardan şikâyet ettiğimde şiirimi vazifelendiriyorum. Sanki ben onu aşına olmadığı bir işe çağırıyorum.

Bir nur parıldıyor aşk hususunda yazılmış şiirlerin üzerinde yakınma hususundaki şiirlere gelince bir samimiyetsizlik onun üzerinde beliriyor.

Dönemin yöneticilerinin meclislerinde kendisine yer bulan İbnu's-Sâ'âtî, divânında, bu durumu çekemeyen kimselerin varlığından şikâyetle bulunduğunu gösteren şiirlerinin sayısı bir hayli fazladır. Şair, 1202 senesinde el-Mu 'izz'i övdüğü bir kasidesinde düşmanlarından uzun uzadıya söz eder. Bu şiirden anlaşıldığı gibi, hasımlarının sözleri el-Mu'izz'i etkilemiş ve bu durum şairi sıkıntıya sokmuştur. Bir beytinde hakkında söylenenlerin doğru olmadığını şu şekilde dile getirir:

نَقَلَ الْعَدَى مَا لَمْ أَكُنْ مِنْ أَهْلِهِ فَأَعْجَبَ لِقَلْبِي مَا أَشَدَّ وَأَصْرِي

*Düşmanlar, benimle alakası olmayan şeyleri (sana) anlatmışlar, hayret kalbim ne kadar da metanetli!*⁴³⁶

Şairin bütün bu olanları Suriye'de iken beklediği ilgiyi kendince mazhar olamamasından kaynaklı hazmedemediği görülmüştür. Selâhaddîn Eyyûbî'nin elçisi

⁴³⁵ el-Bahâ Zuheyr, 220.

⁴³⁶ İbnu's-Sâ'âtî, II, 336; Yanık, "Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî", 152

Kâdî Muhyiddîn eş-Şehrezûrî için Dimaşk'tan Musul'a gönderdiği kasidesinin beyitlerinde bu duruma şöyle değinmektedir:⁴³⁷

وَلَسْتُ أَقُولُ لِلْحَسَّادِ هُجْرًا كَفَى الْحَسَّادُ كِبْنًا مَا أَقُولُ
إِذَا طُبِعُوا عَلَى شَيْءٍ فَدَعَوْهُمْ فَتَعْنِ الطَّبَّاعُ مَسَائِعَ مُسْتَحِيلًا

Ben, beni kıskananlara müstehcen bir söz söylemem. Onlara karşılık olarak söylediğim (şiiirler) yeter.

Bir şeyi karakter haline getirdiklerinde onları kendi hallerine bırak; zira karakterlerin değışmesi imkânsızdır.

Şair, Muhammed Hibetullah dönemin şairleri arasında zamana ve bahta yakınmada çağdaşlarına nazaran daha net olmuş kaleme aldığı kasidesinin beyitlerinde baht kelimesini üç defa, günleri ise bir defa tekrarlamıştır. Şair kendini avutmak, yetersizlik ve başarısızlık duygusundan rahatlatmak için kendince altında bulunan kimselerin hak etmediği bir konuma yükseltilmesine şöyle yakınmıştır:⁴³⁸

نَحْنُ قَوْمٌ قَدْ تَوَلَّى خَطُّنَا وَأَتَى قَوْمٌ هُمْ خَطٌّ جَدِيدُ
وَكَلَّذَا الْأَيَّامُ فِي أَعْمَالِهَا تَخْفِضُ النَّصَبَ وَتَسْتَعْلِي الْوُحُودُ
إِنَّمَا الْمَوْتُ حَيَاةٌ لِمَرِيٍّ خَطُّهُ يَنْقُصُ وَالْهَمُّ يُزِيدُ

Biz talihin bize yüz çevirdiği bir toplumuz. Halbu ki yeni bir talihi olan bir millet geldi.

Onların yaşadığı dönemlerindeki eylemleri de öyledir hileyi küçültür alçaklığı yükseltirler.

Muhakkak ölüm kişi için hayattır. Kişinin şansını azaltır endişesini arttırır.

Bu devrin şairleri, deneyimledikleri kişisel tecrübelerinin ışığında ihtiyarlık safhasını ve bundan şikâyetlerini şiiirlerinde etkileyici bir şekilde betimlemişlerdir. Şikâyet şiiirleri, bu dönem şairlerinin şiiirlerindeki başlıca konuyu oluşturmuş, bu çerçevede şiiirin kazancının azlığı, halkın ondan uzaklaşmasına, toplumun şiiire ve şairlere yeterince değeri vermemesine sebep olarak gösterilmiştir. Öte yandan dönemin

⁴³⁷ İbnu's-Sâ'âtî, II, 301.

⁴³⁸ es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, II, 60; Sâlim Muhammed, 177.

hükümdarları ve zenginlerinin cimriliği, şiirden başka geçimlerini sağlayacak bir gelirleri olmayan şairleri bu hususta yakınmaya sevk etmiştir.

Şair el-Bedîhî, şiirinin beyitlerinde şehzadeyle olan ilişkisinde görünen ile gizli olan şeyler arasındaki farkı göstermede ustalığını kullanır. Ancak şehzade, şairin ihtiyacını görmezden gelir ve yerine getirmez, buna karşılık şair, korku veya utangaçlıkla istemeye cesaret edemez ve şöyle der:⁴³⁹

يَحْسُدُنِي كُلُّ مَنْ رَأَى
أَزْكَبُ فِي مَوْكِ الْأُمَيْرِ
وَالنَّاسُ لَا يَعْلَمُونَ أَيْ
تَيْتُ حَيْلِي بِإِلَاحِ شَعِيرِ

Şehzadenin tören alayında gezdiğimi gören herkes beni kıskanır.

Oysaki insanlar benim atlarımın geceyi arpasız geçirdiğini bilmezler.

Şikâyet şiirleri, dönemin şiir divânlarında kendisine geniş bir alan bulmuş, değişen değerler, şiirin ve şairlerin durumu açısından o dönemde şairlerin birçok unsurdan çektiği zorlukları göstermiş olmakla birlikte aynı zamanda bu durum onlarda yetenek ve emeklerinin boşa gittiği duygusuna kapılmalarına yol açmıştır.

1.3.9. Dînî Şiirler

1.3.9.1. Hz. Peygamber’e Methiyeler

Dinî şiirin önemli bir kısmını teşkil eden “İyi özellikleri sayma, övme” anlamında kullanılan medih, Hz. Peygamber’in özelliklerini sayıp dökmek için bir vasıta olarak benimsenmiş ve bu tür şiirler “el-Medâihu’n-nebeviyye/Peygamber methiyeleri” olarak adlandırılmıştır.⁴⁴⁰ Şairin yüreğindeki inancın bir anlamda dışa vurumu ve ifadesi olarak kaleme alınan peygamber methiyeleri, medih türü şiirlerde rastladığımız “et-tekessüb bi’ş-şi’r” olarak ifade edilen herhangi bir çıkara bağlı kalınarak kaleme alınmamıştır. Nitekim Zeki Mübarek, peygamber methiyelerini “*Bir şiir türü, dinî duyguları bir ifade*

⁴³⁹ Sâlim Muhammed, 179,180; el-Kutubî, IV, 181.

⁴⁴⁰ Demirayak, Kenan, Muhammet Emin Uzunyaylalı, Ömer Faruk Karakuş, *Üsküplü Abdurrahim Efendi ve İki Dilli Manzum Kaside-i Bürde Çevirisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2022, 1.

biçimi ve samimiyet dolu bir yürekten fışkıran seviyeli bir edebiyat” olarak ifade etmiştir.⁴⁴¹

Çeşitli rivayetler ışığında peygamber methiyelerinin tarihi, Hz. Peygamber dünyaya teşrif ettiğinde torununun doğumundan son derece güzel duygular hissettiği için ona ilk medih şiiri söyleyen dedesi ‘Abdulmuttalib’e kadar dayanır. Doğumuyla dünyanın aydınlandığını ve en uzak ufuklara ışıklar saçtığını gözlemleyen ‘Abdulmuttalib, O’nu kucağına alarak Kâbe’ye götürmüş, tavaf ederek bir şiir söylediği rivayet edilmiştir.⁴⁴²

Cahiliye Dönemi’nde İslam’la şereflenmeyen şairler Hz. Peygamberi Cahiliye toplumunun yöntem ve yaygın sosyal üsluplarıyla övmüşlerdir.⁴⁴³ Sadru’l-İslam Dönemi’nde ise medih türü şiirlerde amaç, değer ve mefhumların değiştiği görülmüş, Hz. Peygamber de medih şiirleri için bir kural koymuş, kendisi başta olmak üzere insanları medihte aşırı gidenlere bir uyarıda bulunmuştur. Sadru’l-İslam Dönemi’nde başta Hassân b. Sâbit olmak üzere Abdullah b. Revâhâ ve Ka’b b. Mâlik gibi şairler, kaleme aldıkları medih şiirlerinde O’nun peygamberliğini, İslam dinini insanlara müjdeleyişini vb. konuları işledikleri görülmüştür.⁴⁴⁴

Emevîler Dönemi’nde Hâşimî/Alevî şairler konuya neseb yönünden yaklaşarak bu türü, Hz. Peygamber’in övülmesi yanında Ehl-i beyt’in övülmesi şeklinde ele almışlardır. Geçmiş dönemlerden farklı olarak Abbâsîler Dönemi’nde Hz. Peygamber’in methedilmesinin yanı sıra Ehli Beyt’in de övüldüğü görülür.⁴⁴⁵ Emevîlerin başlangıcından itibaren ortaya çıkan akide ve mezhep farklılıkları bu dönemde de devam etmiş, karşıt görüşler yayılmış, destekçi ve taraftar şairler ortaya çıkmış, bu şairler her ne kadar birbirine zıt fikirlere sahip olsalar da peygamber methiyeleri açısından durum Emevîlerde olduğu gibi kalmıştır. Ancak Abbâsîlerin ilk dönemlerinde peygamber methiyelerini kendi başına bir amaç gütmeyip, farklı konuların işlendiği şiirlerde beyitler şeklinde görülmüştür. Sonraki dönemlerde ise müstakil bir şiir türü olması açısından bir hazırlık dönemi olmuştur. Aralarında Cüneyd-i Bağdâdî, eş-Şiblî ve el-Hallâc gibi

⁴⁴¹ Zekî Mubârek, *el-Medâihu’n-Nebeviyye fi’l-Edebi’l-‘Arabî*, Kahire 1935, 17.

⁴⁴² Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “Kasîdetu’l-Bürde”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 568-569; Demirayak, Kenan, Muhammet Emin Uzunyaylalı, Ömer Faruk Karakuş, *Üsküplü Abdurrahim Efendi ve İki Dilli Manzum Kaside-i Bürde Çevirisi*, 2.

⁴⁴³ Sâlim Muhammed, 295

⁴⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru’l-İslam Dönemi*, 95-101.

⁴⁴⁵ Fâtıma İmrânî, *el-Medâihu’n-Nebeviyye fi’l-Şi’ri’l-Endelusî*, el-Mecma‘u’l-‘Aleminî, Tahran 2007, 109-114.

mutasavvıfların bulunduğu ve içeriğinde de Nur-i Muhammedî ve Hakikat-i Muhammediyye gibi konuların işlendiği görülmüştür.⁴⁴⁶

XI. yüzyılla birlikte peygamber methiyeleri, Arap şiirinde bağımsız bir tür halini almış, bu durum Arap edebiyatında peygamber methiyeleri için bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu dönemde görülen İslam toplumundaki sıkıntılar, Haçlı seferleri, hilafet yönetiminin zayıflaması ve iç çatışmalar, kıtlık ve doğal afetlerden kaynaklı katılaşan hayat şartları karşısında Hz. Peygamber'den yardım ve şefaât dilenmesi, peygamber methiyelerinin hem kemiyet olarak artmasını hem de müstakil bir şiir türü haline gelmesinin sebepleri arasında sayılmıştır.⁴⁴⁷

Abbâsîler Döneminin sonları ile Fâtîmîler ve Eyyûbîler Dönemi'nde zirveye çıkan peygamber methiyelerinin başlangıç noktasını, el-Bûsîrî'nin şiirlerinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu çağda, Medâihu'n-Nebevî ifadesi bir terim olarak müstakil bir sanat dalı haline gelmiştir.⁴⁴⁸

Zengîler ve Eyyûbîler devrinde, Haçlıların din kisvesi altında Şam kıyılarının büyük bir bölümüyle Kudüs şehrini ele geçirip hac yolunu keserek yoluna Müslüman Araplara yönelik saldırılarla devam ettiği seferleri sonrasında Şam kıyılarını genişletmeleri ve din adına birçok kutsallığı ihlal etmeleriyle neticelenmiştir. Bu nedenle şairlerin Hz. Peygamberi yüceltmek için şiirlerinde medih türünü konu almalarında bu seferlerin tesiri olduğu görülmüştür. Şüphesiz Müslüman şairler, haçı kendilerine ve seferlerine slogan olarak kullanan Frenk ordularının İslam'ı ve Hz. Peygamberi küçük düşürücü muameleleri karşısında İslam'ı ve Hz. Peygamberi öven şiirler kaleme almışlardır.⁴⁴⁹

Eyyûbîler devrinde el-Bûsîrî, İbnu'l-Fârîd, Muhyiddin İbnu'l-'Arabî ve Cemâluddîn Ebû Zekerîyyâ Yahyâ es-Sarsarî'nin nazmettiği kasidelerle peygamber methiyelerine tasavvufî coşku ve renk gelmiş, bu dönemde peygamber methiyeleri doruk noktasına ulaşmıştır. Bahsi geçen kişiler mutasavvıflar arasında dikkat çeken önemli şairlerden es-Sarsarî, nazmettiği 850 beyitlik "er-Ravdatu'l-Fâhira fî Ahlâkî Muhammed el-Mustafa el-

⁴⁴⁶Talâl 'Abdurrahîm Talib Ebû's-Şeyh, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fî's-Şi'ri'd-Devleteyn ez-Zenkiyye ve'l-Eyyûbiyye ve Eseruhâ fî'l-'Usûru'l-Lâhika*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'l-Halîl, 2005, 56.

⁴⁴⁷ Mahmud Sâlim Muhammed, *el-Medâihu'n-Nebeviyye hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1996, 115.

⁴⁴⁸ Sâlim Muhammed, *el-Medâihu'n-Nebeviyye hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Memlûkî*, 115.

⁴⁴⁹ Sâlim Muhammed, *el-Medâihu'n-Nebeviyye hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Memlûkî*, 114.

Bâhira” adlı kasidesi ile 550 beyitten oluşan Kasîdetu’l-Lâmiyye’si döneme damgasını vurmuştur. Onun konu ile ilgili bir şiirinden örnek şöyledir:⁴⁵⁰

يُشَيِّدُ مَا أَوْهَى الضَّالُّلُ وَيُصْلِحُ	مُحَمَّدُ الْمُبْعُوثُ لِلنَّاسِ رَحْمَةً
لِدَاوُدَ أَوْ لَانَ الْحَدِيدُ الْمُصَمَّحُ	لَمِنْ سَبَّحَتْ صُفُوفُ الْجِبَالِ مُجِيبَةً
وَإِنَّ الْحَصَا فِي كَفِّهِ لَيْسَ بِبَحْ	فَإِنَّ الصُّحُورَ الصُّمَّ لَأَنْتَ بِكَفِّهِ
فَمِنْ كَفِّهِ قَدْ أَصْبَحَ الْمَاءُ يَطْفَحُ	وَإِنْ كَانَ مُوسَى أَنْبَعَ الْمَاءِ مِنَ الْعَصَا
سُلَيْمَانَ لَا تَأْلُو تَزْرُوحُ وَتَسْرَحُ	وَإِنْ كَانَتْ الرِّيحُ الرَّخَاءُ مُطِيعَةً
بِرُغْبٍ عَلَى شَهْرٍ بِهِ الْحَصَمُ يَكْلَحُ	فَإِنَّ الصَّبَا كَانَتْ لِنَصْرِ نَبِيَّهَا
لَهُ الْجِنُّ تَشْفِي مَارِضِيهِ وَتَلْدَحُ	وَإِنْ أُوتِيَ الْمَلِكُ الْعَظِيمُ وَسُجِرَتْ
أَتْنَتُهُ فَارْدَ الرَّاهِدُ الْمُسَرَّحُ	فَإِنَّ مَفَاتِيحَ الْكُنُوزِ بِأَسْرِهَا
وَمُوسَى بِتَكْلِيمٍ عَلَى الطُّورِ يُنْحُ	وَإِنْ كَانَ إِبْرَاهِيمُ أُعْطِيَ خَلَّةً
وَحُصَّصَ بِالرُّؤْيَا وَالْحَقِّ أَشْرَحُ	فَهَذَا حَيِّبٌ بَلْ خَلِيلٌ مُكَلَّمٌ
لَهُ سَائِرُ الْأَبْوَابِ بِالْحَارِ تُفْتَحُ	وَفِي جَنَّةِ الْفَرْدَوْسِ أَوَّلُ دَاخِلٍ

İnsanlara rahmet olarak gönderilen Muhammed, sapkınlığın zayıflattığı şeyleri inşa eder ve onarır.

Eğer dağların sağırlığı cevap vererek tesbih etmişse Davud peygamberi, ya da elinde yumuşamışsa çelik kaplanmış demir,

Sağır kayalar da O’nun (Hz. Peygamber’in) ellerinde yumuşamış, taşlar onun avuçlarında Allah’ı yüceltmıştır.

Eğer Musa asasından su çıkarmışsa, O’nun elinden de sular coşup taşmıştır.

Eğer yumuşak rüzgâr Süleyman’a itaat ederek onun buyruğu dışında esememişse,

Saba rüzgârı da Peygamberimizin yardımında bulunmuştur düşmanların asık suratlı olduğu bir ayda korku salarak.

Eğer büyük bir krallık verilmişse ve hastaları iyileştiren cinler emrine verilmişse Süleyman’ın,

⁴⁵⁰ İbn Kesîr, VI, 299-300.

Bütün hazinelerin anahtarları kendisine gelmiştir peygamberimizin; ama reddetmiştir bunu dünyaya önem vermeyen zâhid peygamber.

Bir Allah dostluğu verilmişse İbrahim'e, Tur dağında kendisiyle konuşulması şeklinde ödüllendirilmişse eğer Musa,

Bu da Allah'ın sevgilisidir, dahası kendisiyle konuşulan dostudur, rüya/vahiy ile özel kılınmıştır O, hakkı en iyi şekilde açıklayandır O.

*Firdevs cennetine ilk girendir O, önünde kırılıp açılır diğer kapılar da.*⁴⁵¹

Hiz. Peygamber'i methederken hemen hemen her beyitte bir kaç sanatın kullanıldığı şiirler "Bedi'iyat" olarak isimlendirilirken bu dönemde pek çok şairin bu konuda edebî sanatlı şiirler söylediği görülmüştür. Söz konusu şairlerden İbn Ebi'l-İsba' ve es-Sarsarî dönemin önemli medih şairlerindendir. Kasidelerinde bedîî sanatı fazlaca kullanarak bir nevi Hiz. Peygamberin hayatına ve mucizelerine değinen es-Sarsarî, Hiz. Peygamberi rüyasında gördükten sonra nazmettiği belirtilen şiirlerden bazı beyitleri şöyledir:⁴⁵²

أَوَجَّهَكَ أَمْ ضَوْءُ الصَّابَحِ تَبَلَّجًا أَمْ الْبَدْرُ فِي بُرْجِ الْكَمَالِ جَلَّالُ الدُّجَى
أَمْ الشَّمْسُ يَوْمَ الصَّحْوِ فِي بُرْجِ سَعْدِهَا وَفَرَّغْتَ أَمْ لَيْلُ الْمُحِبِّ إِذَا سَجَا

Senin yüzün mü yoksa sabahın aydınlığı mı parladı? Yoksa mükemmelliğin burcunda olan dolunay mı karanlığı aydınlattı?

Yoksa senin bir parçan olduğu halde Sa'd burcunda ve bulutsuz bir günde olan güneş mi? Sakinleştiği zaman güzel bir hal alan gece mi?

Eyyûbîler Dönemi şairlerinden Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-Belevî el-Endelûsî, kaleme aldığı medih şiirinin ilk beyitlerinde Hiz. Peygamber'i methetmekle sevap kazanacağını ümit etmiştir. Devam eden beyitlerinde Hiz. Peygamber'in güzel vasıflarına değindikten sonra, hesap günü O'nun, ümmetini savunacağını şöyle ifade etmiştir:⁴⁵³

⁴⁵¹ Muhammed Ahmed Dernîka, *Mu'cemu A'lâmi Şu'arâi Medhi'n-Nebî*, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 2003, 442; Demirayak, Kenan, Muhammet Emin Uzunyaylalı, Ömer Faruk Karakuş, *Üsküplü Abdurrahim Efendi ve İki Dilli Manzum Kaside-i Bürde Çevirisi*, 40.

⁴⁵² Nâzım Reşîd, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fî Edebi'l-Karneyni es-Sâdis ve's-Sâbi' li'l-Hicre*, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Bağdat 2002, 102; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 208-209.

⁴⁵³ Sâlim Muhammed, *el-Medâihu'n-Nebeviyye hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Memlûkî*, 103-104.

مُحَمَّدٌ الْمُنْتَحَبُ الْمُصْطَفَى
 أَرْسَلَهُ اللَّهُ لَنَا رَحِمَ
 فَجَمَعَ اللَّهُ بِهِ شَمْلَنَا
 وَأَصْبَحَ النَّاسُ بِهِ إِخْوَةً
 ذَاكَ أَبُو الْقَاسِمِ مَاذَا عَسَى
 وَالْبَحْرُ لَوْ كَانَ مِدَادًا وَمَا
 لَمْ تَبْلُغِ الْعُشْرَ وَلَا عُشْرَهُ
 فَهُوَ حَيْبُ اللَّهِ وَهُوَ الَّذِي
 وَصَّاحِبُ الْخَوْضِ الرَّوَّاءِ الَّذِي
 كُلُّ رَسُولٍ مِنْهُمْ فَائِلٌ
 وَهُوَ يُنَادِي أُمِّي أُمِّي

مَنْ مِثْلُهُ أَوْ مِنْهُ مَنْ يَفْرُبُ
 وَالْكُفْرُ فِي ظُلْمَتِهِ يَخْطُبُ
 بَعْدَ شَتَاتٍ أَمْرُهُ مُعْطَبُ
 أَبُوهُمْ الْإِسْلَامُ نَعِمَ الْأَبُ
 يُخْصِي لِسَانِي أَوْ يَدِي تَكْتُبُ
 فِي الْأَرْضِ أَقْلَامٌ يَكْتُبُ
 مَنْ وَصَفِهِ هَيْهَاتَ لَا تَعْجَبُوا
 فِي جَاهِهِ تَطْمَعُ يَا مُذْنِبُ
 أَمْتُهُ مِنْهُ غَدًا تَشْرَبُ
 نَفْسِي نَفْسِي عَنْقَهُهَا يُطْلَبُ
 رَبِّي مَالِي عَنِّيهِمْ مَطْلَبُ

İşte seçilmiş kul Muhammed Mustafa! Kim onun gibi olabilir ya da onun gibi olmaya yaklaşabilir?

Allah, O'nu bir rahmet olarak göndermiştir, küfür kendi karanlığı içinde bizi yakıp tutuştururken.

Allah, Onun sayesinde bizleri bir araya getirdi aslı yok edici olan bir dağınıklıktan sonra,

Ve insanlar O'nun sayesinde kardeş oldular, babaları İslam (olan bir kardeşlik), ne güzel babadır o (İslam)!

İşte Ebu'l-Kâsım (Muhammed)! Acaba dilim O'nun için neyi sayabilir ya da elim ne yazabilir (övgü olarak)?

Eğer mürekkep olsa denizler, kendisiyle yazılan (kalemler) olsa yeryüzündekiler de,

Onu betimlemenin onda birinin onda birine bile varamayız, heyhat! Şaşırmayın!

Allah'ın sevgilisidir O. O'dur makamında senin arzu ettiğin kimse ey günahkâr!

Yarın (ahirette) ümmetinin içeceği bol sulu havuzun sahibidir O.

Peygamberlerden her biri hesaba çekilirken “Nefsî! Nefsî!” derler,

*Oysa O, “Ümmetim! Ümmetim! Ey rabbim, onlardan başka yoktur bir isteğim” diye seslenir.*⁴⁵⁴

Bununla birlikte bu devirde özellikle anılması iktiza eden Ebû Abdillâh Şerefuddîn el-Bûsîrîi “Kasîdetu’l-Burde” ya da “el-Kevâkibu’d-Durriyye fî Medhi Hayri’l-Berîyye” adlı kaside ile kendisinden sonraki şairlerin peygamber methiyelerine yeni bir yön vermiş yüzyıllarca taklit edilmiştir. Ayrıca bu kaside üzerine çok sayıda tasavvuf ve felsefî düşünce ağırlıklı peygamber methiyeleri nazmedilmiş, taştîr, tasdîs, tahmîs, tesbî’, vb. çalışmalar yapılmıştır.

Şairin kasidesinin şöhretini, sanat değerinin yanında hayatının bir döneminde yakalandığı felçten kurtulmasına borçlu olmuştur. Rivayete göre el-Bûsîrî, felç geçirir ve bir türlü bu hastalığına çare bulamaz. Rüyasında Hz. Peygamber’i görür. Hz. Peygamber, ondan kendisi için nazmettiği meşhur Kasîdetu’l-Bürde’sini okumasını talep eder. el-Bûsîrî kasidesini okuduktan sonra Hz. Peygamber üzerindeki hırkasını el-Bûsîrî’nin üzerine örter, el-Bûsîrî uykusundan uyanır ve felçten eser kalmaz, sağlığına kavuşur. Söz konusu kasidenin beyitlerinden örnekler şöyledir: ⁴⁵⁵

مِنْ وَالْفَرِيعَيْنِ مِنْ غُرَبٍ وَمِنْ عَجَمٍ	مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكَوْنَيْنِ وَالنَّعْلَيْنِ
لِكُلِّ هَوٍّ مِنَ الْأَهْوَالِ مُقْتَحِمٍ	هُوَ الْحَيِّبُ الَّذِي تُرْجَى شَفَاعَتُهُ
مُسْتَمْسِكُونَ بِحَبْلِ غَيْرِ مُنْقَصِمٍ	دَعَا إِلَى اللَّهِ فَالْمُسْتَمْسِكُونَ بِهِ
وَلَمْ يُدَاوُهُ فِي عِلْمٍ وَلَا كَرَمٍ	فَأَقِ النَّبِيِّينَ فِي خُلُقٍ وَفِي خُلُقٍ
غَرَفًا مِنَ الْبَحْرِ أَوْ رَشَقًا مِنَ الدَّيَمِ	وَكُلُّهُمْ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ مُلْتَمِسٍ
حَدٌّ فَيُغَرِّبُ عَنْهُ نَاطِقٌ بِقَمٍ	فَإِنَّ فَضْلَ رَسُولِ اللَّهِ لَيْسَ لَهُ
مِنْ مَعْدِنِي مَنْطِقٍ مِنْهُ وَمُبْتَسَمٍ	كَأَنَّكَ اللَّوْلُؤُ الْمَكْنُونُ فِي صَدَفٍ

Hz. Muhammed iki cihanın (dünya ve ahiretin), insanlar ile cinlerin ve Arap ile Acem milletlerinin de efendisidir.

O Hazret-i Resûlullâh, Allah’ın, karşılaşılan her türlü sıkıntı ve belada kendisinin şefaati umulan Habîbidir.

⁴⁵⁴ Sâlim Muhammed, *el-Medâihu’n-Nebeviyye hattâ Nihâyeti’l-‘Asri’l-Memlûki*, 103-104; Demirayak, Uzunyaylalı, Karakuş, 33.

⁴⁵⁵ Demirayak, Uzunyaylalı, Karakuş, 33-34.

Allah’a itaate davet etti bu peygamber, o zaman kesilmesi mümkün olmayan bir ipe sarılmıştır onun davet ipine sarılanlar.

Yaratılıştta ve huyda her peygambere üstün oldu O, denk olamadı O’na hiçbir peygamber ne ilimde ne soylulukta.

İster irfan denizinden bir avuç su, ister kerem yağmurundan bir damla olsun, Allah’ın resulünden bekler bunları bütün peygamberler.

Yoktur Allah resulünün erdeminde bir sınır, yoktur ki konuşan biri dil ile bu erdemi ifade edebilsin!

Sanırsın ki sedef içindeki gizli inci, O’nun sözü ve tebessümünün madeninden yapılmıştır.⁴⁵⁶

1.3.9.2. Zühhd ve Tasavvuf Şiirleri

Zühhd kelimesi, lügatte vazgeçmek, kaçınmak, elini eteğini çekmek ve dünya zevklerine yüz çevirmek gibi manalara gelmektedir. İstılahta ise Allah’a yaklaşma maksadıyla dünyayı küçük görme, nimetlerinin izlerini kalpten silme, dinin yasakladığı şeylerden uzaklaşıp emrettiklerini yerine getirme ve Allah ile meşgul olmaktan alıkoyan şeylerden uzaklaşıp inzivaya çekilmek demektir.⁴⁵⁷

Lügatte “samimi olmak, şüpheden ve şekten uzak olmak,” manalarına gelen “safâ” kelimesiyle, “hakkını tam olarak vermek” anlamına gelen “vefâ” kelimesinden meydana gelen⁴⁵⁸ tasavvuf terkibi yalnızca Allah’a bağlanmak, başkalarından yüz çevirmek, hep O’nu anmak ve O’na kulluk etmek, dünya zevklerini ve süslerini terk etmek üzerine kurulu bir ibadet ve davranış biçimi olduğundan, başlangıçta zühhd ile ilişkilendirilmiştir.⁴⁵⁹ Zühhd, tasavvufun sistemli bir ilim haline gelmesinden sonra tasavvufun bir unsuru olarak değerlendirilmiş, bu yolu benimseyenlere ise sûfî

⁴⁵⁶ Muhammed b. Sa’îd el-Bûsîrî, *Dîvânü’l-Bûsîrî*, nşr. M. Seyyid Kîlânî, Kahire 1955, 33-34; Demirayak, Uzunyaylalı, Karakuş, 191-199.

⁴⁵⁷ İbn Manzûr, III, 196-198; el-Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu’l-Muhît* thk. Muhammed Na’îm el-‘Arkasûsî, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut 2005, 286; Muhammed Mecîd es-Sa’îd, 261.

⁴⁵⁸ Ebû Nu’aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Esfîyâ*, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire 1979, I, 17-28.

⁴⁵⁹ Sâlim Muhammed, 243.

denilmiştir. Arap edebiyatında zühd veya tasavvuf şiirleri, zâhidane ve tasavvufî bir yaşamı konu almıştır.⁴⁶⁰

Zühd ve tasavvuf arasındaki benzerliğin yanı sıra birçok ayrıldığı nokta göze çarpar. Zühd şiirlerinde dünya lezzetlerinden uzak durma ve geçmişe duyulan pişmanlık duygusu işlenirken zühdden daha genel kullanımı olan tasavvuf şiirlerinde ise günahlar sebebiyle utanma ve yaşama çekincesi vurgulanır.⁴⁶¹

Zühd ve tasavvuf olgusunun Câhiliye Dönemi'nden itibaren var olduğu görülmektedir. Zira o dönemde, Arap yarımadasında birbirine düşman, farklı dinlerin varlığı, hanif dinne mensup kimseleri dinî baskıyla ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu kimseler içerisinde Allah'ın birliğine inanıp zâhid bir yaşam sürmeyi kendine gaye edinen 'Amr b. Nevfel, Varaka b. Nevfel gibi mütedeyyin kimseler, zühd konusundaki görüşlerini insanlara aktarmıştır.⁴⁶²

İslamiyet ile birlikte geniş kitlelere yayılmaya başlayan yeni öğreti, zühd hayatını yaşamaya ve bu dünyanın geçici güzelliklerinden uzak durmaya teşvik ederken Kur'an-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîf gibi zühdün temel kaynağını oluşturan dinî referanslar şiirlerde kendine yer bulmuştur.⁴⁶³ Emevîler Dönemi'nde ise başta yönetime gelen valilerin zulüm ve siyasî baskıları, mezhep çatışmaları ve fetihler ve sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik birçok sebeplerle bu dönem toplumunda zühd hayatına etki etmiştir. Bahsi geçen bu etmenler dönemin birçok şairini de bu minvalde şiirler söylemeye yönlendirmiştir.⁴⁶⁴ Abbâsîler Dönemi'nde sosyal ve iktisadî değişimle birlikte zenginlik ve refahın, lüks yaşam şartları ve bolluk gibi toplumun tüm kesiminde halk arasındaki tabaka farkı daha da netleşmiş, fukara tabakasının da çoğalması bu dönemde tezat bir şekilde görülmüştür. Dönemin Ebû Nuvâs ve Ebu'l-'Atâhiye gibi bazı şairler, zühdü müstakil bir konu olarak

⁴⁶⁰ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, İstanbul 2011, XL/119-126; Mahmut Üstün, *Endülü's Edebiyatı: Benî Ahmer/Nasrîler Dönemi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2021, 278-279.

⁴⁶¹ Fatih Kılıç, *Endülü's Edebiyatı: Murâbitlar Dönemi*, Kitap Dünyası, İstanbul 2022, 286.

⁴⁶² Sirâceddîn Muhammed, *el-Zuhd fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'r-Râtıb el-Câmi'iyye, Beyrût 2011, 5.

⁴⁶³ Sirâceddîn Muhammed, *el-Zuhd fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, 5-6; Faruk Çiftçi ve Harun Özel, "Cahiliye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımaları", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/17, Haziran 2018, 395-419.

⁴⁶⁴ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus*, 347.

ele almış, şiirlerinde takva, şehvetten uzak olma, ölümün yakınlığı ve dünyadan el etek çekme gibi konuları işlemişlerdir.⁴⁶⁵

Eyyûbîler Dönemi'nde ülkenin başına gelen tüm bu musibetler Mısırlıları bir nevi Allah'a tevekkül ve zâhidane bir yaşama meylettirmiş, bu da mutasavvıfların ilkelerini yaymalarını kolaylaştırmıştır.⁴⁶⁶ Dönemde kıtlıkların artması ve salgın hastalıklar ve vebaların yayılması ekonomik koşulların bozulmasına yardımcı olduğu gibi, zühd, ahlâk sızlığın yayılmasına ve din değerlerine ve güzel ahlâka bağlılığın tasdikine bir tepki olmuştur. Ayrıca Selâhaddîn Eyyûbî'nin başta Kudüs'ün fethi olmak üzere Haçlılarla gerçekleştirdiği birçok mücadelede zâhidler ve sûfiler önemli rol oynamışlardır.⁴⁶⁷

Eyyûbîler devri ve bu devri takip eden devirlerde Mısır hayatında dikkate değer olgulardan biri tasavvuf olmuştur. Mısır'da tasavvuf, Selâhaddîn Eyyûbî'nin ülkeye hâkim olması, Fâtımî Devleti ve onların akideleri İsmâiliyye mezhebini ortadan kaldırması ve ülkede zâviyeler ve hangâhlar inşa edip vakfetmesiyle birlikte yeni bir aşama kaydetmiştir. Ancak görünen o ki, tasavvufun bu şekilde teşvik edilmesi, daha ziyade ülkede Fâtımîler aracılığıyla tesis edilen İsmâilî-Şîî çağrılarına karşı izlenen politiklardan biriydi. Bu durum tasavvufun görüşleri ile İsmâilî görüşleri arasındaki güçlü yakınlaşmadan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Eyyûbîlerin, tasavvuf yoluyla İsmâilîyye akidesine karşı tasavvufu kullandıkları görülmüştür.⁴⁶⁸

Tasavvuf, zaman geçtikçe yaygınlaşmış, kendi içinde farklı kollara ayrılmış, faaliyet alanını genişletmiş, bu devirde zirveye ulaşmış, kategorileri tamamlanmış, fikirlerini, yönelimlerini, şartlarını toplayan bir bilgi üretim mirası haline gelmiştir. Dinî şiir, Arap şiirindeki simgesel akımı yakaladığı yüksek bir sembolik anlatım düzeyine ulaşmış ve bazı şairler bu konuda ustalaşarak nefsin koşullarından ilham alan ustaca şiirler sunmuşlardır. Tasavvuf şairleri düşünce ve hallerini birincisi doğrudan, ikincisi sembolik olmak üzere iki şekilde ifade etmişlerdir. Tasavvuf tecrübesi mahrem ve içsel olduğu için dil ile ifade edilmesi zordur ve dil böyle bir tecrübeye aşına olmadığı için

⁴⁶⁵ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 102-104; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 121-122; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 102-103; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 169-170.

⁴⁶⁶ Hüseyin, 146-147.

⁴⁶⁷ Ebû Zeyd, 73.

⁴⁶⁸ Hüseyin, 63-64.

edebiyat ve tasavvuf ehli, sûfîlerin sözlerini yorumlamak için şarap ve ceylan yoluyla sembolik anlatıma başvurmuşlardır.⁴⁶⁹

Eyyûbîler Dönemi'nde farklı ülkelerden çok sayıda yabancı mutasavvıf Mısır'a gelerek Mısır halkının daha önce bilmediği birçok yeni düşünceyi beraberinde getirmişlerdir. Bunların arasında belki de en önemlileri ve etkileyicilerinden olan Muhiddîn İbnu'l-'Arabî, Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî ve Seyyid Ahmed el-Bedevî gibi isimler, Mısır'da tasavvufun gelişmesinde etkili olmuşlardır.

İbn Kalâkıs, aşağıdaki beyitlerinde zühdün özüne ve derinliğine temas etmiş, insanın dünya dertlerini taşıdığını ve zevklerini elde etmek için bu sıkıntılarda ıstırap çektiğini ve onu kaybetmekten korktuğuna değinmiştir. Bütün bunlardan kurtulmak için kalbini ona olan düşkünlükten uzaklaştırmalı ve onun ziynetini terk ederek yaratıcısına yönelmelidir. Bu şekilde dünyada rahatlık ve ahirette güzel bir mükafat bulmalıdır.⁴⁷⁰

شَيْءٌ بِهِ تَتَعَبُ الْفُلُوبُ	الْفِكَرُ فِي الرِّزْقِ كَيْفَ يَأْتِي
فِي عِلْمٍ مَا تَحْجُبُ الْغِيُوبُ	وَحَامِلُ الْهَمِّ دُوْ دُعَاءِ
أَوْ قَرَعَتْ بَابَكَ الْخُطُوبُ	فَإِنْ أَلَمْتَ بِكَ الرِّزَايَا
تُكْشِفُ إِلَّا بِهِ الْكَرُوبُ	فَجَانِبِ النَّاسِ وَادِّغْ مَنْ لَا
وَسَائِلُ اللَّهِ لَا يَخِيْبُ	مَنْ يَسْأَلُ النَّاسَ يَحْرَمُوهُ

Rızık elde etme fikri insana nasıl gelir? O öyle bir şeydir ki kalpler peşinde yorulur.

Dert sahipleri saklı olanları örten ilmi elde etme hususunda duacıdırlar.

Seni bir musibet üzerse veya aksilik kapını çalarsa,

İnsanların yanında ol ve üzüntülerin onunla giderildiği kimseye dua et.

Kim insanlardan isterse o yoksun bırakılır. Allah'tan isteyen istediğini elde eder.

Kaleme aldığı şiirlerinde zühd hayatını etkili bir şekilde aktaran Yusuf b. Fazlullâh es-Sekâkînî, Halep'te İbnu's-Şe'âr'a okuduğu kasidesinde dünya hayatına bağlanarak ebedî yaşamı unutan ve elde ettikleriyle kibirlenen mağrur insanlara tavsiye mahiyetinde önerilerde bulunmuştur. es-Sekâkînî'ye göre insan ruhu için bir hapisane olan bu dünya

⁴⁶⁹ Sâlim Muhammed, 243.

⁴⁷⁰ İbn Kalâkıs, 17.

hayatına düşen insanlardan kendilerini kurtarmalarını istemiştir. Şairin beyitlerinde ifade ettiği gibi zühd, insanı dünyanın esaretinden kurtararak selamete götüren bir durumdur.⁴⁷¹

نَفْسَكَ أَيُّهَا الْمَعْرُورُ صُنْهَا عَنِ الدُّنْيَا وَبُتَّ هَذَا طَلَاقَا
وَلَا تَرْكُنْ إِلَيْهَا فَهِيَ سَجْنٌ سَفِيَةٌ مِّنْ رَّجَا مِنْهَا إِبَاقَا
وَلَا تَفْرَحْ بِزُخْرَفِهَا فَلِإِيَّيْ رَأَيْتُ تَمَامَ لَا تُعْطَى مُحَاقَا
وَلَكِنْ مِّنْ تَلَفٍّ ثَوْبَ زُهْدٍ يُفُكُ بِزُهْدِهِ عَنْهَا الْوَثَاقَا

Ey aldatılmış kişi! Nefsini bu dünyadan muhafaza et ve ondan boşanma kararı al!

Dünyaya meyiletme, zira dünya bir zindandır. Bu zindandan kurtulabileceğini uman kimse akılsız bir kimsedir.

Dünyanın süsüne sevinme; zira ben verdiklerinin tamamını geri aldığımı gördüm.

Oysa kim zühd elbisesini giyerse bu elbise ile zühdünün zincirlerini açmış olur.

İbn Kalâkis'e göre dünyada gerçek mutluluk sahibi olan kimse dünyanın zevklerini terk eden, eğlencelerinden uzaklaşıp Cenab-ı Hakk'a itaat ve ibadete yönelen kimsedir. Çünkü şaire göre iyilik baki olandır ve onun dışındaki her şey gelip geçicidir. O hâlde fani olandan vazgeçmek ve bâki olana yönelmek gerekir. Bu hususu beyitlerinde şöyle dile getirmiştir:⁴⁷²

طُوبَى لِّمَن تَرَكَ اللَّذَاتِ وَازْدَجَرَ وَكَانَ لَمْ يَقْضِ مِنْ جَهْلِ الصَّبَا وَطَرَا
طُوبَى لِّعَبْدٍ أَطَاعَ اللَّهَ خَالِقَهُ وَحِجَّ حَجًّا زَكِيًّا ثَمَّتَ اغْتَمَرَا
مَا الْعِيشُ إِلَّا لِمَنْ مَا زَالَ لَيْلَتُهُ جَنَحَ الدُّجَى قَائِمًا عَنْ ذَاكَ مَا فَرَا

Gençliğin verdiği cehalet içinden çıkamamış ve ona gömülmüşken dünya lezzetlerini terk edip kendine yasaklayan kişiye ne mutlu!

Ne mutlu yaratıcısı olan Allah'a itaat eden ve faziletli bir hac yapıp sonra umre yapan kula!

⁴⁷¹ İbnu's-Şe'âr, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn, *Kalâidu'l-Cumân fî Ferâidi Şu'arâ hâze'z-zamân el-Meşhûr b. 'Ukûdu'l-Cumân fî şu'arâ hâze'z-zamân*, thk. Kâmil Süleymân el-Cubûrî, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût 2005, X, 283-284.

⁴⁷² Sâlim Muhammed, 236; Şiirin tam metni için bkz. <https://www.aldiwan.net/poem2452.html> (Erişim Tarihi: 10.05.2023)

Yaşamak, zifiri karanlıkta, dinginliğe ulaşamamış, gecesi henüz sona ermemiş olanlar içindir.

İnsanın dünyada peşinden koştuğu birçok amel ona fayda vermeyeceği ancak salih amel, iyilikte yarışmanın insana fayda veren amellerden olduğu düşüncesi dönemin zühd şiirlerinin konusunu oluşturmuştur. Devrin pek çok şairi gibi bu düşüncede şiirler kaleme alan İbn Senâ' el-Mulk, kasidesinin beyitlerinde dünyada sahip olduğu evinin onun gerçek evi, komşularının da gerçek komşuları olmadığını ifade ettikten sonra asıl evinin kabri, komşularının da mezarının çevresindeki ölü canlar olduğunu dile getirmiştir. Şair, kabrini salih amellerle genişletmeye çalışacak ve kefenini giyip karanlık cehennemine inmeden önce dünya hayatında zühd elbiselerini giymek için acele edecektir:⁴⁷³

أَقُولُ دَارِي وَجِيرَانِي مُعَالَطَةً	وَالْقَبْرِ دَارِي وَالْأَمْوَاتِ جِيرَانِي
سَأُوسِّعُ الْقَبْرَ بِالْأَعْمَالِ أَصْلَحُهَا	جُهْدِي وَالْبَسَ زُهْدِي قَبْلَ أَكْفَانِي
وَقَدْ أَجَبْتُ نِدَاءَ اللَّهِ حِينَ دَعَا	وَقُلْتُ لَبَّيْكَ عَنْ شَوْقِي وَأَشْجَانِي

Diyorum ki evim ve komşularım aldatmadır. Mezar benim evim, ölüler komşularımdır.

Mezarı genişleteceğim ve onu amellerle yapabildiğim kadar onaracağım. Kefenimden önce zâhidlik elbisemi giyeceğim.

Çağırdığında Allah'ın nidasına karşılık verdim. Dedim ki arzum ve üzüntümden sana boyun eğdim.

Sıbt İbnu't-Te'âvîzî, dünyanın önemsiz olduğuna vurgu yaparak ve ölüm gerçeğinin ölenlerden sorulması gerektiğine işaret etmiştir:⁴⁷⁴

سَلِّ عَنِ الْمَاضِيْنَ إِنْ نَطَقْتُ	عَنْهُمْ الْأَجْدَاثُ وَالْأَمْوَاتُ
أَيُّ دَارٍ لِلْبَلَاءِ نَزَلُوا	أَوْ سَبِيلٍ لِلرَّذَى سَلَكُوا
مَلَكَوْا الدُّنْيَا فَمَا دَفَعُ الْ	مَوْتَ مَا حَازُوا وَمَا مَلَكَوْا

⁴⁷³ Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî:Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât eş-Şam*, 345; Muhammed Mubârekî, I, 75.

⁴⁷⁴ İbnu't-Te'âvîzî, 320.

Eğer (çürümüş) cesetler ve topraklar konuşabilirse, geçip giden (ölülerden)kendi hallerini sor!

Nasıl bir evde konakladılar ve nasıl bir yola koyuldular?

Dünyaya sahip olmuşlardı da sahiplendikleri ve işgal ettikleri şey onlardan ölümü savabildi mi?

Dönemin şairleri, şiir vasıtasıyla insanlara farklı açılardan ele aldıkları zühdün hakikatini anlatarak dünya malları için giriştikleri mücadeleyi bırakmasını tavsiye etmişlerdir. Ayrıca bedenlerini ve ruhlarını bu yükten kurtarmaları için zühde çağırmışlar, dünyanın gelip geçici olduğunu ve ölümün her canlının kaderi olduğunu ve geçici olan şeylere tutunmanın hiçbir anlamı olmadığını ifade etmişlerdir.⁴⁷⁵

Tasavvufun ittihâd, vahdeti vücûd ve hulûl doktrinleri, bu dönemde Müslümanları kendisine karşı kışkırtan felsefî tasavvuf sisteminin bir parçası olmuş ve onlar bunu bir şirk biçimi olarak görmüşlerdir. Şairler, kâinatın bütün tecellilerinin, insanların hal ve hislerinin, eğlencelerinin ve ibadetlerinin yaradan'ın varlığının tecellileri olduğunu kavramışlar ve her ne kadar onun tecellileri çeşitlilik arz etse de varlığın bir olduğunu kabul edip Allah'a yönelmişlerdir. İbnu'l-Fârız, aşağıdaki beyitlerinde fenâ halinin etkisinde kaldığı görülmüş olup ikiliği kaldırıp Allah'ın mutlak varlık olduğunu şöyle ifade etmiştir:⁴⁷⁶

وَعَيَّبْتُ عَنْ إِفْرَادِ نَفْسِي بِحَيْثُ لَا	يُزَاحِمُنِي إِبْدَاءُ وَصَفٍ بِحُضْرَتِي
وَهَا أَنَا أُبْدِي فِي اتِّحَادِي مَبْدِي	وَأَهْلِي أَنْتَهَائِي فِي تَوَاضُعٍ رَفْعَتِي
فَوْضَفِي إِذْ لَمْ تُدْعَ بَانْتَيْنِ وَصَمُّهَا	وَهَيْئَتُهَا إِذْ وَاحِدٌ نَحْنُ هَيْئَتِي
فَإِنْ دُعِيتُ كُنْتُ الْمُجِيبَ وَإِنْ أَكُنْ	مُنَادِيٌّ أَجَابْتُ مَنْ دَعَانِي وَلَبَّتُ
فَقَدْ رُفِعَتْ تَاءُ الْمُخَاطَبِ بَيْنَنَا	وَفِي رَفْعِهَا عَنْ فُرْقَةِ الْفَرْقِ رُفْعَتِي

Nefsimin yalnızlığından dolayı yitip gittim, öyle ki varlığım sebebiyle vasfın zuhûru benimle rekabet edemez oldu.

Ben, sevgiliyle olan birliğimin başlangıç halini gösteririm ve tevâzumun son mertebesini tamamlarım.

⁴⁷⁵ Sâlim Muhammed, 244-245.

⁴⁷⁶ Sâlim Muhammed, 245-246; İbnu'l-Fârız, *Dîvânu İbni 'l-Fârız*, Dâru Sâdır, Beyrut, 2011,66-76

Benim tarifim iki kişi davet edilmediğinde onun tarifidir. Onun şekli biz bir arada olduğumuzda benim şeklimdir.

Eğer bana seslenilirse bana seslenen kişiye o sevgili karşılık verir, buyur eder.

Sevgilimle aramızdaki hitap te'si kalktı, onun kalkmasında ehl-i tefrika fırkasından yüksek olma özelliğim vardır.

Bu asırda felsefe ile tasavvufun birlikteliği, Sühreverdî ve İbnu'l-'Arabî ile daha da açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sühreverdî, işrâk felsefesi, İbnu'l-'Arabî, vahdet-i vücûd felsefesi, İbnu'l- Fârız ise ittihad olarak isimlendirilen mezheple ortaya çıkmıştır. Felsefî tasavvuf edebiyatının önemli şairlerinden olan Yahya b. Habeş es-Suhreverdî, Aristo, Eflatun ve Pisagor gibi felsefecilerin görüşlerine dayandığı işrak felsefesi adı altındaki felsefî ve tasavvufî görüşlerini şiirlerinde de işlediği görülmüştür. Aydınlık ile karanlığı, diğer bir ifade ile madde ile mananın karşılaştırmasını yapan Suhreverdî, işrak ile gayb âlemini, ilâhî marifeti, yüce ve ruhânî aleminden telakki etmeyi önermiştir. Bunun da ancak tarikat ve tasavvufu elde edileceğini ve bunun mümkün olacağını ileri sürmüştür. Dolayısıyla mevcudat hakkındaki görüşlerini sembolik olarak açıklamıştır.⁴⁷⁷

Kadın sembolü, tasavvuf şairlerinin şiirlerinde ilahi varlığın sevgisini gösteren simgelerden olmuştur. Şair Suhreverdî, ilahî varlığa olan aşkını, sevgiliyi görme hevesini, ilahî tecelliye olan hasretini ve kadının güzelliğini ve heybetini aşkla dile getirdiği beyitleri şöyledir:⁴⁷⁸

أَبَدًا نَحْنُ إِلَى كُفِّ الْأَرْوَاحِ	وَوَصَّالُكُمْ رَحْمَتُهُ وَالرَّاحِ
وَقُلُوبُ أَهْلِ وَدَادِكُمْ تَشْتَأِفُكُمْ	وَالِي لَذِيذِ لِقَائِكُمْ تَزْنَتَانُ
وَأَرْحَمُهُ لِلْعَاشِقِينَ تَكْلِفُوا	سَثْرَ الْمَحَبَّةِ وَالْهَوَى فَضَّاحِ
عُودُوا بِنُورِ الْوَصْلِ مِنْ غَسَقِ الدُّجَى	فَالْهَجْرُ لَيْلٌ وَالْوَصَالُ صَبَاحِ
صَافَاهُمْ فَصَفَوْا لَهُ فُقُلُوبَهُمْ	فِي نُورِهِ الْمَشْكَاةُ وَالْمَصْبَاحِ
وَمَتَّعُوا فَالْوَقْتُ طَابَ لِقَائِكُمْ	رَاقِ الشَّرَابِ وَرَقَّتِ الْأَقْدَاحِ

Ruhlar daima size özlem duyar, kavuşmanız ise onların ıtı ve şarabıdır.

⁴⁷⁷İbn Hallikân, VI, 269-271; Selami Bakırcı, IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258), 154.

⁴⁷⁸Sâlim Muhammed, 255; Sıbt İbnu'l-Cevzî, XXI, 396-397.

Size muhabbet besleyenlerin kalpleri sizi özlemektedir, buluşmanızın lezzetini tatmaktadır.

Sevgi ve aşkı gizlemeyi üstlenen, kusurları ifşa eden âşıklara acırım.

Cefanın derinliklerinde vuslata dönün; zira ayrılık gece, vuslat ise sabaktır.

Onların safası, onların kalplerini berraklaştırın, onun nurunda ılık kaynağı ve kandil vardır.

(Zevklerden) faydalanın, vakit güzel ve yakınlarındadır, şarap ince ve kadehler naziktir.

Bütün bu ilmî ve felsefî gelişmeler içerisinde, edebiyat alanında da tasavvuf edebiyatı birçok yönüyle gelişmiş, tasavvuf edebiyatının içerisinde felsefî tasavvuf alanında birçok şair şiir söylemiştir. Bu şairlerin başında, pratik hayatta uyguladığı tasavvufî yaşantısını şiirlerine yansıtan İbnu'l- Fârid, neredeyse tamamı tasavvufla ilgili olan bu türdeki şiirlere birçok yenilik getirmiştir.⁴⁷⁹

Dönemin mutasavvıfları, akılsız varlıklar ve vahyin ulaşmadığı kimseler dışındaki Allah'ın bütün mahlukatının O'na ibadet ettiğini ileri sürerek şirki, vesveseyi ve ateizmi reddetmişlerdir. Aynı şekilde Allah'tan başkasına kulluk etme eğilimi, aslında içgüdüsel olarak Allah'a tapma eğilimden kaynaklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre insanlar farkında olmasalar da yaratıcılarına ibadet etmeye eğilim gösterdikleri aşikârdır. İbn 'Arabî'nin de bu görüşü farklı bir biçimde ifade ettiği kasidesinden beyitler şöyledir:⁴⁸⁰

فَمَرَعَىٰ لِيْغَزْلَانٍ وَدِيرٌ لِّلْهُبَانِ	لَقَدْ صَارَ قَلْبِي قَابَلًا كُلِّ صَوْرَةٍ
وَأَلَوَاحُ نَّوْرَةٍ وَمُصْحَفُ قُرْآنِ	وَيَبِيتُ لِأَوْتَانٍ وَكَعْبَةٌ طَائِفِ
رَكَائِبُهُ فَالْحُبُّ دَيْنِي وَلَيْمَانِي	أَدِينُ بِدَيْنِ الْحُبِّ أَلَيْ تَوَجَّهَتْ

Kalbim her surete uygun hale geldi. Geyikler için bir otlak, keşişler için bir manastır oldu.

Putperestlere bir ev, tavaf edenler için Kâbe, Tevrat kitabesi, Kur'an mushaf'ı oldu.

⁴⁷⁹ Hüseyin, 63-64; Selami Bakırcı, IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258), 187.

⁴⁸⁰ Sâlim Muhammed, 251.

Ben aşkın dinine boyun eğirim, onun yoluna uyarım, çünkü aşk benim dinim ve inancımdır.

Bu dönemin tasavvuf şairlerinin, ilahî tecelliden dolayı sarhoşluk ve vecd hallerine işaret etmek için sıklıkla şarap metaforunu kullandıkları görülmüştür. İbnu'l-Fârız, kadeh, testi, meyhane gibi şarapla ilgili sembollerini kullanarak ilahî aşkın tüm yönlerini işlediği “Hamriyye” isimli kasidesinin beyitlerinde maddî şarap vasfıyla manevî şarabın vasfını harmanlar. Ona göre şarabın kokusu etkilidir ve onu içen sarhoş olur. Şarap sevgilinin hatırlanması için bir vasıta. O, ilahî aşkı şarap olarak sembolize ederken o zaman üzümün henüz yaratılmamış olduğuna değinir. Şair devam eden beyitlerinde şarabı akıl sahibi olmayanlardan gizler ve onu ruhlarla birleştirir. Onun şarabı dünyada ki bilinen şaraptan farklıdır ve onu ilahî varlığın veya ilâhî aşkın lezzetinin sembolü yapar:⁴⁸¹

سَكِرْنَا بِهَا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُخْلَقَ الْكَرْمُ	شَرِبْنَا عَلَى ذِكْرِ الْحَبِيبِ مُدَامَةً
وَلَوْلَا سَنَاها مَا تَصَوَّرَهَا الْوَهْمُ	وَلَوْلَا شَذَاها مَا اهْتَدَيْتُ لِحَاثِها
نَشَاوِي وَلَا عَارٌ عَلَيْهِمْ وَلَا إِثْمُ	فَإِنْ ذُكِرْتُ فِي الْحَيِّ أَصْبَحَ أَهْلُهُ
أَقَامَتْ بِهِ الْأَفْرَاحُ وَانْتَحَلِ الْهَمُّ	وَإِنْ خَطَرْتُ يَوْمًا عَلَى خَاطِرِ امْرِئٍ
لَعَادَتْ إِلَيْهِ الرُّوحُ وَانْتَعَشَ الْجِسْمُ	وَلَوْ نَضَحُوا مِنْهَا ثَرَى قَبْرِ مَيِّتٍ
بِهَا لَطَرِيقُ الْعِزِّ مَنْ لَا لَهُ عَزْمُ	تُهَذَّبُ أَخْلَاقُ النَّدَامَى فَيَهْتَدِي
قَدِيمًا وَلَا شَكْلٌ هُنَاكَ وَلَا رَسْمُ	تَقْدَمُ كُلُّ الْكَائِنَاتِ خَدِيدُهَا
لِلطُّفِ الْمَعَانِي وَالْمَعَانِي بِهَا تَنْمُو	وَلُطْفُ الْأَوَانِي فِي الْحَقِيقَةِ تَابِعُ
فَأَرَوَّاحُنَا حَمَرٌ وَأَشْبَاخُنَا كَرْمُ	وَقَدْ وَقَعَ التَّفْرِيقُ وَالْكُلُّ وَاحِدُ
وَمَنْ لَمْ يَمُتْ سُكْرًا بِهَا فَاتَهُ الْحَزْمُ	فَلَا عَيْشَ فِي الدُّنْيَا لِمَنْ عَاشَ صَاحِبًا

Sevgilinin şerefine şarap içtik ve bu şarapla sarhoş olduk daha üzüm yaratılmazdan evvel.

Eğer onun güzel kokusu olmasa meyhaneyi bulamazdım. Eğer onun parıldaması olmasa hayal dahi onu canlandıramazdı.

⁴⁸¹ İbnu'l-Fârız, 140-143; Sâlim Muhammed, 259; Selami Bakırcı, IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258), 187.

Eğer mahallenin içinde adı zikredilse oranın halkı mest olurdu. Bunda onlar için ne utanç ne de günah vardır.

Bir gün o şarap, birinin hatırına gelecek olsa onunla sevinçler yaşar, dertler çekip gider.

Şayet o şaraptan ölülerin kabirlerine serpseler, ruh derhal bedene döner ve ceset dirilir.

O şarap ki tövbekâr olanın ahlâkını terbiye eder. İradesini kaybeden onunla doğru yolu bulur.

Ezelde hiçbir biçim ve suret yokken o şarabın varlığı bütün yaratılmışlardan önce gelir.

Hakikatte, bedenlerin letafeti ruhların letafetine tâbi'dir. Ruhlar o bedenler ile yücelir.

Ayırım vuku bulmuş, bütün tek olmuştur. Zira ruhlarımız şarap, siluetlerimiz asmadır.

Ayık-sahv halde yaşayan kimse bu dünyada gerçek yaşamış sayılmaz. Sarhoş olup ölmeyenin de akli yok demektir.

İKİNCİ BÖLÜM

NESİR

2.1. KLASİK ARAP NESİRİNE GENEL BİR BAKIŞ

Sözlükte yaymak, saçmak, serpiştirmek, dağıtmak, sözü çoğaltmak ve düzyazı şeklinde yazmak manalarına gelen nesrin, ıstılahtaki anlamı ise vezin ve kafiyeyle bağlı kalmadan ve herhangi bir dizim kuralına uymaksızın nazımın zıddı olarak yazılan sözlerdir.⁴⁸²

Arap edebiyatçılarının hangi söz veya yazıların nesir kabul edileceği hususundaki görüşleri ihtilaflı olmakla birlikte, nesri çeşitli kısımlara ayırmışlardır. İnsanların gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için söyledikleri ve herhangi bir sanatsal ilmî ve edebî değer taşımayan nesir türü “Âdi nesir” olarak tanımlanırken tarih, coğrafya, felsefe gibi birçok ilim dalında telif edilen eserleri kapsayan ve yalnızca ilmi gerçekleri ifade etmek maksadıyla sanat yönünün arka plana atıldığı türe ise “İlmî nesir” denilmiştir. İlmî nesir, günlük konuşma dilinden uzak olup sadece fikir ve mana aktarmayı amaçlarken daha çok şiirin belirli bir ahenginden ve mecazlı dilinden yola çıkarak, söze süs ve letâfet katarak sanatsal haz elde etmeye yönelik hayal gücünü harekete geçiren sözler olarak tanımlanan “Fennî nesir” ile birlikte toplamda üç başlık altında incelenmektedir.⁴⁸³ Fennî nesir ise kendi içerisinde temelinde dil olan hutbe/hitabe türü ile kaleme isnat edilen kitâbet türü olmak üzere ikiye ayrılır.⁴⁸⁴

Arap toplumları nezdinde şiir kadar ilgiye mazhar olmayan nesrin, şiirden daha eski olmasına rağmen öncelik ve sonralık hususunda güvenilirliği, birtakım şüpheleri beraberinde getirerek ihtilaflı bir mesele olmuştur. Bazı edebiyat tarihçileri, Arapların nübüvvet devrinden önce nesir türünde edebî ve siyasî varlıklarının olmadığı görüşünü savunurken, diğer bir görüş ise Cahiliye Dönemi’nde şiirden daha önce nesir faaliyetlerinin daha çok ve yaygın olduğu, ancak nesrin, şiirin ezberini ve rivayetini

⁴⁸² el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-‘Ayn*, thk. ‘Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrût 2003, IV, 188; İsmail Durmuş, “Nesir”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 6.

⁴⁸³ ‘Abdülhakîm Belbe’, *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz fîh*, Mektebetu'l-Encilu'l-Mısıriyye, İskenderiye 1955, 1.

⁴⁸⁴ Mustafa Mahmûd Zâid, *en-Nesru'l-Fennî:fî Âhdî'd-Devleteyn ez-Zenkiyye ve'l-Eyyûbiyye fî Mısır ve 'Şâm*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2004, 65.

kolaylaştıran vezin ve kafiye mahrum olması sebebiyle ravilerin nesir ezberine kıyasla şiire daha çok yönelim gösterdiği. Ayrıca şiirin, belagatı daha etkili bir şekilde kullanmaya imkân sağlaması nedeniyle edipler tarafından daha fazla önem verildiği görülmektedir.⁴⁸⁵

Câhiliye Dönemi'nden günümüze intikal eden nesir türleri az olmakla birlikte bu türlerin içerisinde hikmetli sözler, hutbeler, darb-ı meseller, vasiyetler, secîli kâhin sözleri ve kabileler arası savaşların anlatıldığı hikâye ve kıssalar yer alır. Arap kabileleri için temsil noktasında şair yetiştirmenin yanında güzel ve belîğ bir şekilde konuşan hatibin varlığı kabileler için büyük bir gurur vesilesi sayılmış, bu dönemdeki nesir örnekleri arasındaki bu durum gerek dinî gerekse sosyal hutbelerin varlığı ve gelişiminde pay sahibi olmuştur. Dönemin önemli hatipleri arasında Kuss b. Sâ'ide, Eksem b. Seyfî, ve İbn Kabîse eş-Şeybânî yer almıştır. Ayrıca bedevî ahlâk ve kültürüyle harmanlanan bu dönem nesir örneklerinde süslü ve abartılı lafızlar yerine manayı bozmayacak uygun lafızların seçimine özen gösterilmiştir.⁴⁸⁶

İslamî Döneme gelindiğinde, yeni din ve toplumun sorun ve konularıyla alanı genişleyip gelişen nesir türünde, başta hitabeler, irşad ve tebliğ faaliyetleri, cihada teşvik gibi hususlar da gelişme göstermiş, kitâbet, tevki'at, vasiyyet, ve hikmetli sözler gibi türler dönemin nesrini oluşturmuştur.⁴⁸⁷

Emevîler Dönemi'nde Şiiler, Hariciler, Zubeyriler ve Emevî taraftarları olmak üzere siyasî gruplar arasındaki çatışmalar ve idarecilerin, halkın kendilerine itaat etmesini sağlaması yönünde aldıkları kararları yine halka duyurulmasının gerekli olması, başta hutbeler olmak üzere nesir türlerinin propaganda aracı olarak kullanılmasına neden olmuştur. İslami fetihlerle birlikte sahabe ve tabiin'in dini insanlara anlatma noktasında kitâbet türü gelişim göstermiş, siyasî ve sosyal içerikli risaleler dîvân risaleleri ile tevki'âtlar dönemin diğer nesir türleri arasına girmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî: el-Edebu'l-Kâdim*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1986, 108-109; Taha Hüseyin, *Fî'l-Edebi'l-Câhilî, Müessesetu Hindâvî, Kâhire*, 1967, 288-290.

⁴⁸⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 290; Ferrûh, I, 88; Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Asru'l-Câhilî*, 398.

⁴⁸⁷ Ferrûh, I, 254, 259. Sadru'l-İslam Dönemi nasir örnekleri için bkz. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Asru'l-İslamî*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2010, 106-136; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi: Sadru'l-İslam Dönemi*, 207-266.

⁴⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-III; Emevîler Dönemi*, 268-272.

Emevîler Dönemi'nin sonlarına doğru gelişme gösteren nesir, Abbâsîler Dönemi'nde medeniyetin büyük bir coğrafyaya yayılması sebebiyle çok yönlü bir yaklaşımı doğurmuştur. Bir önceki dönemdeki sınırlı nesir türlerinin aksine Yunan, Hint ve Fars kültürlerine ait pek çok eserin Arapça'ya tercüme edilmesi neticesinde ilmî ve edebî kitapların yazımında önemli bir artış görülmüştür. Ayrıca bu dönem nesir türünde daha önceki dönemlerde örneklerine rastlanmayan risâle ve makâme gibi edebî türler ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁹

Fâtîmîler, Mısır'a hâkim olduklarında hâkimiyet alanlarının genişlemesiyle ülkede bilimi teşvik etmek adına adeta bir edebî rönesans gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde Fâtîmîler'in şiir ve şaire verdikleri önemden daha çoğunu nesir ve kâtiplere gösterdiklerini görmekteyiz. Kuşkusuz bunun nedeni, yaşamlarının ve otaritelerinin kapsamlı yönlerini, ihtişamlarını sergileme ve dünya halklarına tanıtmak konusunda divân kâtiplerine özel dikkat gösterme mecburiyeti hissetmeleridir.⁴⁹⁰ Mısır'da temelleri Tolunoğulları hanedanı kurucusu Ahmed b. Tolun'a kadar uzanan Divânu'l İnşâ kâtipliği, Fatîmîler Dönemi'nde önemli bir mesafe kaydetmiş, dönemin divân kâtiplerinin çocuklarını yazı sanatını öğrenmeleri için yazışma divânlarına göndermeleri gelenek halini almıştır. Ayrıca bu divânlara, kâtiplerin yazdıkları yazıları gözden geçirmeleri için dilbilimci ve gramercilerden seçkin bir grup yerleştirilerek yazıların hatasız olmasının sağlanması dönemin nesir yazımı konusundaki gelişimin ulaştığı boyutu göstermesi açısından dikkat çekici olmuştur.⁴⁹¹

2.2. EYYÛBİLER DÖNEMİNDE NESİR

Eyyûbîler devrinde Arap nesri, en parlak devirlerinden birini yaşamıştır.⁴⁹² Bu dönemde nesir, kendi başına bir ilim dalı olarak kabul edilerek önceki dönemlerdeki gibi tevki'ât veya belirli bir konu hakkında yazılan kısa yazılar şeklindeki sınırlamanın dışına çıkmıştır. Bunun yanında bu dönemdeki resmî yazışmalar, savaşlardan sonraki tebrikler, elçiler vasıtasıyla ülkelere gönderilen mektuplar vs. gibi askerî ve siyasî konulardaki

⁴⁸⁹ Nurullah Yılmaz, Üçüncü Abbâsî Asrında Nesir Sanatı ve Öncüleri, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, sayı: 58, s. 37-47; Demiryak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 138-139.

⁴⁹⁰ Hüseyin, *Fî Edebî Mısır el-Fâtımî*, 325-326.

⁴⁹¹ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, I, 196; Hüseyin, *Fî Edebî Mısır el-Fâtımîyyu*, 327.

⁴⁹² Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 373.

yazışmalar, nesrin gelişim kaydetmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu atmosferden doğrudan etkilenen dönemin edipleri, Haçlı seferlerinin tanıkları olarak bu savaşlarla ilgili duygularını ve gözlemlerini düşmanlara karşı mücadelede ve cihada teşvik hususunda da önemli eserler kaleme almışlardır. Bunun yanı sıra gerek savaşları tasvir ettikleri gerekse Müslümanlara birlik ve beraberlik çağrısı yaptıkları ve önemli kahraman simaları anlattıkları nesir örnekleri bu dönemde de görülmüştür.⁴⁹³ Dönemin önemli ediplerinden İbn Şeddâd ve Usâme b. Münkız gibi simalar, Haçlı seferleri sırasında meydana gelen hadiseleri şairlerden daha anlaşılır geniş manalı üsluplarla ifade etmişler, Haçlı seferleri ile ilgili gözlemlerini anlattıkları otobiyografik eserleri döneme edebî anlamda ışık tutmuştur.⁴⁹⁴

Bu dönemde ediplerin genel olarak nesir yazımına olan ilgisinin arttığı görülmüştür. Bu durum birkaç faktörden kaynaklanmıştır. Bunlardan en önemlisi, dönemin şairlerinin Abbâsîler Dönemi'nde el-Mütenebbî, Ebû Temmâm gibi şairlerin sultan ve hükümdarlara yakın olduklarında elde ettikleri imtiyazların benzerini elde edememiş olmalarıdır ki bu durum nesir yazımını önemli kılmıştır. Yine bu dönemde nesir sanatlarında uzmanlaşmış olan Usâme b. Munkîz, Kâdî el-Fâzıl, İbn Şeddâd ve 'Îmâduddîn el-İsfahânî gibi yazarların, sultan ve hükümdarlarla yakınlaşarak, bürokraside ve ordu komutasında önemli görevlerde bulunmaları nesrin, yöneticiler tarafından birçok konuda teşvik edilip gelişimine imkân sağlamıştır.⁴⁹⁵

Öte yandan Eyyûbîler Dönemi'nde hitâbet sanatında dinî hutbelerde önemli aşamalar kaydedildiği görülmüştür. Emevîler devrinde olduğu gibi bu dönemde de siyasî hutbeleri tesis edecek veya güçlendirecek muhalif gruplar veya mezheplerin olmayışı ve Abbâsî Dönemi'ndeki Mu'tezile'nin elinde güçlenen edebî hutbenin aklî ve edebî mezhep hareketlerine çağırان faaliyetlerin yokluğu, bu dönem dinî hutbeler üzerine odaklanılmasını gerektirmiştir. Müslümanların Haçlılar karşısında kendilerini aciz hissetmeleri ve azimlerini seferber ederek onları cihada sevk ederek canlarını ve kıymetlilerini feda etme istekleri, din unsurunun nefse hâkim olması ve insanların içinde

⁴⁹³ 'Abdu'l-Hamîd 'Abdu'l-Vehhâb Muhammed, *Eseru'l-İslam fî'n-Nesri'l-Fennî fî Karnî's-Sâdis el-Hicrî*, (Yayımlanmamış, Doktora Tezi), Câmi'atu Ummu Durman el-İslamiyye, Dirâsâtu'l-'Âlemi'l-İslamiyye, Sudan 2014, 35; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 219-220.

⁴⁹⁴ Polat, 283-284

⁴⁹⁵ eş-Şeyh Ahmed, 75.

bulundukları musibet ve tasalardan kurtulmak için dine başvurmaları, dinî hutbelerin gelişimini sağlamıştır. Hatipler, hutbelerine Allah'a hamd ile başlayıp dinleyenleri etkilemek için Kur'an'dan konuya yakın ayetler seçerek başlamışlar, secîli cümlelerin seçimine riayet etmişlerdir. İbnu'l-Cevzî'nin Bağdat'ta insanlara vaaz verdiği sırada yaptığı konuşması ve İbnu'z-Zekî'nin Kudüs'ün fethi ile ilgili meşhur hutbesi bu duruma örnek teşkil etmiştir.⁴⁹⁶

Bu dönemde yaşanan siyasî ve sosyal gelişmeler beraberinde devleti ilgilendiren konularda uluslararası diplomatik yazışmaların ihtiyacını doğurmuş, sultan veya halife adına yazılan dîvan risâleleri, nesir sanatı için büyük öneme sahip olmuştur. Ayrıca ihvânîyyât risâleleri başlığı altında çeşitli münasebetle yazarların tebrik ve taziyelerini sundukları risâleler, askerî ve savaş risâleleri kapsamında cihâda teşvik risâleleri, fetihleri müjdeleyen risâleler, bir tür psikolojik savaş taktiği olarak görülen tehdit risâleleri dönemin önemli nesir örneklerinden sayılmıştır.

Ayrıca dönemin kitâbet sanatında, yazarlar, hikâye, haber, şiir ve atasözlerine risâlelerinde bolca yer vermişler, onları gerek bazı mana ve lafızlarda gerekse cümle ve ibâreleri süslemede kullanmışlardır. Kimi yazar ise bu ibâreleri öne çıkarıp okura bırakarak okurun başka olaylarla bağlantı kurarak sonuç çıkarmasını ve geri kalanını şiir veya hikâye olarak tamamlamasını beklemiştir.⁴⁹⁷

Dönem içerisinde sıklıkla Eyyûbî Sultanlarıyla temas içerisinde olan önemli edip ve kâtiplerden İbnu'l-Esîr, gerek lügat, tarih ve soy bilim gibi ilimlere vukûfiyetinin bulunması gerekse yazdığı eserlerinde nesrin temel ilkelerini kurallarını belirleyerek idealize ettiği bu yöntemleri kendi yazılarında uygulaması dönemin nesrine büyük katkı sağlamıştır. İbnu'l-Esîr, döneme ve sonraki dönemlere ışık tutan "el-Meselu's-Sâir" adlı eserinde günümüzdeki kompozisyon kuralları olarak tabir edeceğimiz nesir ve nazım telif etmenin kurallarını tespit etmiş veya diğer bir ifadeyle usûlî-edeb terimini edebiyat terminolojisine kazandırmıştır.⁴⁹⁸

Bu dönemde tebrik vs. gibi konularda kaleme alınan risâlelerin özelliklerinden biri de halife ve sultana son derece övgü ve saygı ifadelerinin çokça kullanılması olmuştur.

⁴⁹⁶ Zağlûl Sellâm, 196,197; İbn Hallikân, III, 365-371.

⁴⁹⁷ 'Abdu'l-Vehhâb Muhammed, 43; Zağlûl Sellâm, 198.

⁴⁹⁸ Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 222.

Risâlelerde duadan sonra yer verilen bu kısımda onlara itaat ve bağlılıklarını bildiren manalar taşıyan girişlerde الخادم يقبل الأرض بين يدي المولى “Kul efendisinin huzurunda yeri öper” şeklinde bir ifade sıklıkla kullanılmıştır.⁴⁹⁹

Bu dönemde fennî nesir türünde Kâdî el-Fâzıl, Ziyâuddin İbnu'l-Esîr ve 'Îmâduddîn el-İsfahânî gibi sanatlı nesir kaleme alan yazarlar döneme damgasını vurmuştur. Bu ediplerden inşâ sanatında özgünlüğü ile eşsiz olan Kâdî el-Fâzıl, kendinden sonrakileri etkilemiş hatta “Sınâ'atu'l-Fâdıl” olarak isimlendirilen ekol haline dönüşmüştür.⁵⁰⁰ Nuveyrî, inşâ sanatının Kâdî el-Fâzıl'la birlikte nihâyete ermiş olduğunu, onun ilmi derinliği ve faziletinden kendisinden sonraki belağat sahibi kimselerin faydalandığını dile getirmiştir.⁵⁰¹

Hicrî IV. asırdan itibaren popüler hale gelmeye başlayan seci sanatını kullanma bu dönemin nesir öncüleri olarak kabul edilen Kâdî el-Fâzıl ve 'Îmâduddîn el-İsfahânî'ni ile bir ekol haline dönüşmüş ve zirvesine ulaşmıştır. Kelimelerin seçiminde büyük bir gayret içerisine giren söz konusu edipler, yazdığı risâlelerde secî sanatı ve süse önem vermeleri tekellüf de beraberinde getirmiştir. 'Îmâduddîn el-İsfahânî'nin Kâdî el-Fâzıl'a gönderdiği bir risâlesinde: “Bu risâlede cinâs ve tıbâk sanatının hakkını verdim.” şeklindeki ifadesi onun bedîî sanatının farklı türlerine bağlı kaldığını ve el-Fâdiliyye metodu olarak isimlendirilen yöntemi izlediğinin ifadesi olmuştur.⁵⁰²

Dönemin edipleri tarafından nazım türünde oldukça ustaca kullanılan bedîî sanatlar nesirde de aynı şekilde özenle sergilenmeye çalışılmış ve titizlikle eserlere işlenmiştir. Yazarlar bu sanatlardan başta secî', cinas, tıbâk'ı yazılarında ustaca işleyerek ayet ve hadislerden iktibaslar yapmışlar, yazılarını süslemede fasılaları şiirdeki kafiyelere benzetmişlerdir. Nitekim dönemin birçok nesir yazarı bu sanatları ustaca kullanmak suretiyle eserlerine yön vermişlerdir. Dönemin önemli nesir temsilcileri arasında devletin sözcüsü konumunda hadiseleri, savaşları ve kahramanlarını kayda geçiren Kâdî el-Fâzıl ve 'Îmâduddîn el-İsfahânî'nin kaleme aldıkları risâlelerinin edebî değerinin yanında târihî kıymetlerinin olması bu dönemde yazılıp günümüze ulaşan eserlerden anlaşılmaktadır.⁵⁰³

⁴⁹⁹ Zağlûl Sellâm, 187.

⁵⁰⁰ 'Abdu'l-Vehhâb Muhammed, 41-42.

⁵⁰¹ en-Nüveyrî, VIII, 3.

⁵⁰² Hüseyin, 196; Selami Bakırcı, IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258), 226.

⁵⁰³ Selami Bakırcı, IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258), 228.

Bu devirde Ruknuddîn el-Vehrânî tarafından gerçekte hayali bir araya getirerek uyku yoluyla cennet, cehennem ve Araf'a yaptığı yolculuğu ele aldığı "Eyyûbîlerler" (rüyalar), Yâkut el-Hamevî'nin coğrafi bilgilerin yanı sıra edebiyat, şiir ve biyografik bilgiler ihtiva eden ansiklopedi türündeki "Mu'cemü'l-Buldân"ı ve biyografik eseri "Mu'cemu'l-Udebâ"sı, kâtib 'Îmâduddîn el-İsfahânî'nin "el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî" adlı Selâhaddîn'in Kudüs'ü fethedip orayı imar edişini anlatan tarih kitabı, İbn Cubeyr'in uzun bir hac yolculuğunda kaleme aldığı "Rihletu İbn Cubeyr"i, Usâme b. Münkız'ın "Kitâbu'l-İ'tibâr"ı ve Abdullatîf el-Bağdâdî'nin Mısır'ın coğrafyası, sosyal ve iktisadî yapısını kendi gözlemlerine dayanarak ele aldığı "el-İfâde ve'l-i'tibâr"ı bu devrin nesir türünde kaleme alınan önemli eserleridir.⁵⁰⁴

2.3. EYYÛBİLER DÖNEMİNDE NESİR TÜRLERİ

2.3.1. Hitâbet

Hitâbet, sözlükte şahıs veya topluluğun karşısında hutbe okuma, vaaz ve nasihat verme ve ölçülü ve metotlu bir şekilde duygularını katarak söz söyleme anlamlarına gelmektedir. İstilahî yönden farklı tanımları olan hitâbetin bir topluluğa bir fikri veya bir maksadı duyurmak, bir görüşü akıcı ve etkileyici bir şekilde ifade etmek veya bir olaya teşvik etmek gibi amaçlarla muhatabı etkileme sanatıdır.⁵⁰⁵

Arap toplumunun fesahate ve belâğate olan düşkünlüğü, şiirin yanında hitâbete olan yönelimi de beraberinde getirmiştir. Câhiliye Dönemi'nde medih, zem, taziye, tehnie gibi sosyal konular olmak üzere kabileler arası ilişkiler ve kabile içi meseleler ve ülkelerle olan savaşımlara teşvik etme ve sonlandırma gibi münasebetler, hitâbete ihtiyacı doğurmuş, bu tür gelişip revaç kazanmıştır.⁵⁰⁶ Cahiliye toplumunda birçok saikle kabilelerin çıkarlarını koruma noktasında müdafî olan şairlere verilen önem ne denli ise fasih ve belîğ söz söyleme etkileri ile kabileler arasında temsilci olarak gönderilerek savaşları başlatıp bitirme gibi bir etkileri mevcut olan hatipler de o derece itibara layık görülmüşlerdir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ 'Abdu'l-Vehhâb Muhammed, 38-39; Faruk Toprak, "Yâkut el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-buldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış", EKEV Akademi Dergisi, VIII, 21, Ankara 2004, s. 173-181.

⁵⁰⁵ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 75; İbrahim el-Bedevî, *Fennu'l-Hitâbe*, Dâru'l-Kavli's-Sâbit, Beyrut 2008, 19-20; Mahmut Kaya, "Hitâbet", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 156; Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 425.

⁵⁰⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi- I: Cahiliye Dönemi*, 244.

⁵⁰⁷ 'el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 117.

İslamî Döneme gelindiğinde, Câhiliye hitâbetinin birikiminden ve tecrübesinden tevarüs eden birçok konu İslamî dönem hutbelerinde mevcudiyetini korumakla birlikte yeni dinin insanlara anlatılması ve İslamî fetihler gibi konular da eklenmiştir. Psikolojik tesir gücüne inanılan hitâbetin Hz. Peygamber'in İslamiyet'in ilk tebliğ dönemlerinde dine davette etmede etkili olduğu görülmüştür. Bu dönem hitâbetini Câhiliye hitâbetinden farklı kılan özellikler arasında hutbelerin girişlerindeki Allah'a hamd ve sena, Hz. Peygamber'e salat ve selam ifadeleri yer almıştır.

Hz. Peygamber'den sonra meydana gelen karışıklıklar özellikle siyasî hitâbetin gelişerek önem kazanmasını sağlamıştır. Özet olarak söylemek gerekirse hitâbet Sadru'l-İslam Dönemi nesrinin en önemli türü olarak ön plana çıkmıştır.⁵⁰⁸ Câhiliye Dönemi'nden farklı olarak bu dönemden itibaren gerek maksat gerekse mana yönüyle değişime uğrayan hitâbet, ayetlerle süslenerek üslup ve belagat yönüyle daha görkemli hale gelmiştir.⁵⁰⁹

Hitâbet, Emevîler Dönemi'nde altın çağını yaşamış, dönem içerisindeki siyasî, sosyal ve edebî çevre, hitâbetin gelişip mesafe kat etmesi için son derece uygun bir ortam oluşturmuştur. Daha çok siyasî ve dinî mahiyet taşıyan hutbeler, İslamî fetihlerle birlikte Arapların diğer kavimlerle kaynaşması, çeşitli grup ve fırkalar arasındaki üstünlük kurma amacının doğurduğu bir silah olarak kullandıkları güçlü bir hatibin varlığı ve diplomatik temaslar sebebiyle devlet erkânının hitâbete önem vermesi bu dönem hitâbetinin gelişimine katkı sağlayan başlıca faktörlerden olmuştur.⁵¹⁰

Emevîler Devleti'nin yıkılışının ardından Abbâsîler'in gelmesiyle Alevîler, Emevîler ve Haricilerden oluşan taraflar ile iktidar sahipleri arasındaki çatışma şiddetlenmiştir. Hutbeler, arzu edilen olgunluk aşamasına daha I. Abbâsî asrında erişmişti. Günümüze ulaşan hutbeler açısından bu dönem, kendisinden önceki dönemin bir uzantısı olduğundan olgunluk ve gelişim unsurlarını korumuştur. Abbâsîler Dönemi hutbeleri yazıldığı şartların tabiatından çok ve çeşitli olup, muhtelif konuları ihtiva etmiştir. Bu hutbeler arasında halifelerin ve sultanların meclislerinde övgü, tebrik, teşekkür ve şikâyetlerin dile getirildiği karşılama hutbeleri, mezarlıklarda veya taziye meclislerinde merhumun ailesine ölen kişinin faziletlerinin ve iyiliklerinin zikredildiği ve

⁵⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 207-208.

⁵⁰⁹ Ferrûh, I, 254; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslamî* (26. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2010; 106-114.

⁵¹⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 270-272.

Allah'ın emirlerine itaat etmenin tavsiye edildiği merasim hutbeleri, savaş meydanlarındaki askerlere, şevklerini uyandırmak ve onları düşmanla karşılaşmaya hazırlamak için etkili olan savaş hutbeleri, cuma ve bayram namazı hutbeleri ve büyük bir bölümünü kapsayan siyasî hutbeler olmak çeşitli konulara ayrılmıştır.⁵¹¹ Hutbelerin dinî bir hüviyet kazandığı Abbâsîler Dönemi'nde hitâbetin üslup özelliklerinde kimi zaman icâz ve itnâba yer verilerek secî'den uzak sade bir dil kullanılmıştır.⁵¹² Dönemin sonlarına doğru birçok alanda istikrar ve refahın temin edilmesiyle birlikte hutbelerde azalma görülmüş, kitâbet önem kazanmıştır.⁵¹³

Eyyûbîler Dönemi'nde hitâbetin büyük bir önem ve etkiye sahip olduğu bir gerçektir. Zira bu dönem İslam ümmetinin içinden geçmekte olduğu vahim olayların bir sonucu olarak dönemin hatipleri, halkı etkilemede ve onları Allah yolunda cihat etme azimlerini harekete geçirmede mühim roller üstlenmişlerdir. Kudüs'ün fethine katılan edipler arasında fetih sonrası Sultan Selâhaddîn ilk hutbeyi okuma ayrıcalığını verdiği Dımaşklî baş Kadı İbnu'z-Zeki'nin hutbesi bu devirde hitâbet sanatının harika bir örneği olmuştur.⁵¹⁴

Bu dönemin hitâbet sanatında meydana gelen gelişmede birçok faktörün açık bir şekilde rol oynadığı görülmüştür. Genel olarak nesir sanatının gelişmesi özelde ise ve kitâbet sanatları, bunun yanı sıra Kâdî el-Fâzıl'ın başını çektiği Divân ve İhvâniyyât risâlelerindeki ustalaşma bunlara en iyi örnek olmuştur. Biçim, üslup ve kompoze etmede risâlelerle hutbelerin birbiriyle benzeştiğini belirten Ebû Hilâl el-Askerî ve el-Kalkaşendî'nin bunu destekleyen görüşü dönemin hitâbet sanatındaki gelişimi ispatlar niteliktedir.⁵¹⁵

Yine bu dönemde gerçekleşen siyasî ve askerî reformlar beraberinde öncü bir bilimsel ve edebî gelişme getirdiğine şahit olunmuştur. Bu gelişmeler Selâhaddîn Eyyûbî ve dönemin diğer sultanlarının yakınında yer alan birçok âlim, kadı ve yazarın Kudüs'ün

⁵¹¹ Hüseyin 'Abdu'l-'Âli el-Lehîbî, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel*, Câmî'atu'l-Kâdisiyye, Irak 2008, 93-116.

⁵¹² İsmâ'il 'Ali Muhammed, 68-73; Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 149-150; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmış Doktora Tezi), 210.

⁵¹³ 'Ferrûh, II, 46; el-Fâhûrî, *el-Câmî 'fî Târihi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 528.

⁵¹⁴ 'Alî el-Hâzîmî, II, 529-530; Mahmûd Zâ'id, 211.

⁵¹⁵ eş-Şeyh Ahmed, 75-76.

fethi ve diğer fetihler hakkında hutbeler irâd etmelerine sebebiyet vermiş, dolayısıyla bu durum hitâbet sanatının gelişmesine yardımcı olmuştur.⁵¹⁶

Hitâbet sanatının gelişmesinde önemli olan diğer bir faktör ise Eyyûbîler'in dinde yeni bir âlimler neslini ihya etme ve Fâtımî akidesinin izlerini silmede dönemin çeşitli dinî ilimler ve lügat öğretiminde öneme sahip olan camiler, medreseler ve zaviyeler inşa ederek buralarda Sünnî müfredat ilkelerine bağlı kalarak vaaz ve hitâbet vasıtasıyla âlimler arasında rekabet ortamları oluşturmalarıdır. İbn Şeddâd ve Selâhaddîn Eyyûbî'nin ilk danışmanı olup, sultanın elde ettiği zaferlerde büyük rolü olan Kâdî el-Fâzıl gibi şahsiyetleri kendilerine yakınlaştıran Eyyûbîler, onları devletin önemli mevkilerine getirmekle hitâbetin, etkili bir silah olarak kullanıp gelişiminin önünü açmışlardır.⁵¹⁷

Bu dönemde görülen hitâbet türleri siyasî, dinî ve askerî olmak üzere çeşitli konulara ayrılmıştır.

Bu dönemde gerçekleşen önemli hadiseler, askerlerin kalplerindeki şevki harekete geçirmek için hutbelerin gelişimini gerektirmiştir. Devrin koşullarının doğası gereği askerî hutbeler, âlimler ve komutanlar tarafından geniş çapta uygulanarak önemli gelişim kat etmiştir. Dönem içerisinde kaleme alınan askerî hutbelerde sıkça îcâz'a yer verilmesi, tekellüf, secî ve süs'ten uzak olması, üslup yönünden hamâsî hutbelerin ağırlıkta olması önceki dönemlerden farklılık arz eden hususlar olmuştur.⁵¹⁸

Haçlılar tarihinde, Müslümanların tedbirsiz davranmalarını fırsat bilerek Hassâ topraklarına gerçekleştirdiği akınlar sonrası burayı kuşatmışlar, bu zafer onlarda Kudüs'ü tekrar geri alabilme ümidini yeniden doğurmuştu. Bu durum karşısında Sultan Selâhaddîn Haçlıların Kudüs üzerine yürümelerini engellemek için Emir ve komutanlarını bir araya topladığı çadırında İbn Şeddâd'dan bir konuşma yapmasını istemesi üzerine onun cihada teşvik eden şu giriş konuşmasını yaptığı rivayet edilir:⁵¹⁹

أن النبي صلى الله عليه وسلم لما اشتد به الأمر بايعه الصحابة رضي الله عنهم على الموت في لقاء العدو، ونحن أولى من تأسى به صلى الله عليه وسلم، والمصلحة الاجتماع عند الصخرة والتحالف على الموت، فلعل ببركة هذه النية يندفع هذا العدو.

⁵¹⁶ İbn Hallikân, IV, 230; eş-Şeyh Ahmed, 76.

⁵¹⁷ eş-Şeyh Ahmed, 76-77.

⁵¹⁸ Mûsâ Başâ, *el-Edeb fî Bilâdi 'ş-Şam: 'Usûru 'z-Zenkiyyîn ve 'l-Eyyûbîyyîn ve 'l-Memâlik*, 731.

⁵¹⁹ eş-Şeyh Ahmed, 107; İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve 'l-Mehâsinu'l Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, 321.

“Peygamber düşmanla karşılaştığında başı sıkışınca (darda kaldığında) sahabe ona ölüm pahasına bağlılıklarını bildirdi. Bizim de bulunduğumuz şartlar gereğince, onu örnek almamız en uygun davranış olur. Bu münasebetle bizim faydamıza olan şey, kayalığın yanında toplanarak, ölüm üzerine sözleşip yemin etmektir. Umulur ki bu niyetin ve azmin bereketiyle bu düşman püskürtülür!”

Bu sözleri dinleyen topluluk, susarak tek tek hatibin sözlerini dinlemeye ve anlamını kavramaya gayret gösteriyordu. Sultan Selâhaddîn bir süre sükût ettikten sonra düşünceli bir şekilde konuşmak istemiş Allah’a hamd ve Peygambere salât ve selam okuyarak şu sözlerine başlamıştır.⁵²⁰

الحمد لله والصلاة على رسول الله، اعلّموا أنكم جند الإسلام اليوم ومنعته، وأنتم تعلمون أن دماء المسلمين وأموالهم وذرائعهم معلقة بدمكم، وأن هذا العدو ليس له من المسلمين من تلقاه إلا أنتم، فإن لو يتم بأنفسكم - والعياذ بالله - طوى البلاد كطي السجل للكتاب، وكان ذلك في ذمتكم فإنكم أنتم الذين تصدّيتهم لهذا وأكلتم مال بيت المال، فالمسلمون في سائر البلاد متعلقون بكم والسلام.

“Kendisine hamd edilen Allah’ın adıyla, salat ve selam Resulünün üzerine olsun. Biliniz ki bugün sizler, İslam’ın askerî ve dayanma gücüsünüz. Biliyorsunuz ki, Müslümanların kanları, malları ve nesilleri sizin zimmetiniz altındadır. Bu düşmana sizin dışınızda karşı koyacak başka bir Müslüman gücü yoktur. Şayet buna sırt çeviresiniz - Allah korusun- düşman kitap sayfalarını katlarcasına memleketlerinizi katlar. Bu iş, zimmetinizde olan bir iştir. Çünkü buna siz göğüs gerip karşı çıktınız, Beytül-mâl’den siz nasiplendiniz ve başka memleketlerdeki Müslümanlar da size bağlı insanlardır, vesselam!”

Eyyûbîler Dönemi, bu araştırmanın tarihsel aşamasında gördüğümüz şekilde, taraflı dinî sloganlar altında pervasızca kampanyalarını yürüten işgalcilerin emellerine karşı aşılamaz bir engel olmak için halk nezdinde bir diriliş ve gizli bir dinî uyanış Dönemi olmuştur. Bu sebeple dinî hutbeler icra edilen hutbe çeşitlerinin en çok görülen türleri arasında bu dönemde yerini almıştır.⁵²¹

Bu dönemde cuma namazı vakitleri, dinî hutbelerin en yoğun okunduğu zamanlar olmuştur. Geleneksel şekliyle icra edilen, Müslümanların kalabalık bir şekilde yer aldıkları cuma hutbelerinde hatip önce minbere çıkıp Allah’a hamd-ü senâ’da bulunarak

⁵²⁰ İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru’s-Sultâniyye ve’l-Mehâsinu’l Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, 321.

⁵²¹ eş-Şeyh Ahmed, 101-102.

hutbesine giriş yapar, ayakta yüksek sesle irad ettiği ilk hutbesinin ardından kısa bir süre oturarak dinlenir, ardından ayağa kalkar, ikinci hutbesini okur, sonra önce halifeye ve sultana daha sonra da tüm Müslümanlara dua ederek sonlandırır.⁵²²

Dinî hutbeler, özellikle cemaate hitaben okunan hutbeler bu devirde cihada davette ve insanları can ve mal hususunda fedakârlığa teşvik etmede önemli bir rol oynamıştır. Selâhaddîn'in kadısı ve onun biyografisini kaleme alan İbn Şeddâd, cuma günü minberden okunan hutbe ve vaazların Müslümanların zaferinde büyük etkisi olduğunu şöyle ifade eder:⁵²³

Cebele'den Sermâniye'ye kadar sahildeki bütün fetihler, hep cuma günlerine denk gelirdi. Bu durum, cuma namazında minbere çıkıp dua eden Müslüman hatiplerin cemaat içerisinde ettikleri duanın kabulü ve yapılan iyilikler karşılığında sevabın katlandığı ve fetihlerin müyesser kılındığı cuma günlerinde Sultan Selâhaddîn'in başarısının alametidir. Birbiri ardına gelen bu fetihlerin cuma günlerinde gerçekleşmesi nadir olan şeylerdendir ve tarihte benzeri görülmemiştir.

Moğolların bu devirde Anadolu'yu istilasının sonucunda bölgede gerçekleştirdikleri barbarlık ve işlediği suçlar, direniş ateşini ve düşmanları yenme kararlılığını sürdürmek isteyen beliğ ve fasih sözler söyleyen hatiplere ilham kaynağı olmuştur. Bunun açık bir örneği Bedreddîn el-'Aynî'nin "İkdu'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zamân" adlı eserinde 1257 yılı olaylarını konu aldığı bölümünde yer alan hutbe Konya vaizinin Müslümanları dinlerini ve namuslarını müdafaa etmeye ve vatanlarını korumaya teşvik ettiği hutbesidir.⁵²⁴ Moğolların liderinin Konya'ya hareket edeceğini duyan halk, şehrin kapılarını kapatmış, halkı vahim kaderiyle yüz yüze bırakmak istemeyen şehrin vaizi Müslümanların kanının akmamasını garanti altına alacak şekilde şehri savunma görevini üstlenerek, şehri yıkımdan korumuştur. Vaiz, sahip olduğu değerli mallarını ve kadınlarının ziynet eşyalarını yanına alıp mescide gelmiş ve minbere çıkarak şu sözleri söylemiştir:⁵²⁵

⁵²² Mûsâ Başâ, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şam: 'Usûru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 722-723; Polat, 286

⁵²³ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, 148.

⁵²⁴ eş-Şeyh Ahmed, 78.

⁵²⁵ Bedreddîn Mahmûd el-'Aynî, *'İkdu'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zamân: 'Asru Selâtîni'l-Memâlik*, thk. Muhammed Muhammed Emîn, Daru'l-Kutub ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire 2010, I, 154-155.

يا معشر المسلمين، إنا قد ابتلينا بهذا العدو الذي دهننا وما لنا فيه من يعصمنا، فابذلوا أموالكم واشتروا نفوسكم بنفائسكم، واسمحوا بما عندكم لتجمع من بيننا ما نفدى به نفوسنا وحرماننا وأولادنا.

Ey Müslüman topluluğu! Bizler aniden üzerimize gelen bu düşmanla sınıyoruz ve bizi ondan koruyacak kimsemiz yok. Öyleyse paranızı harcayın ve değerli eşyalarınız karşılığında canlarınızı satın alın. Sahip olduğunuz şeyleri gönülden verin ki canlarımızı, hanımlarımızı ve çocuklarımızı kurtarmak için aramızda bir şeyler toplayabilelim.

Avrupa'nın Papa II. Urbanus'un onayıyla Doğu'ya karşı yürüttüğü Haçlı seferleri, devrin âlimlerini birlik içerisinde mukavemet göstermede ve direnişi kışkırtma kararlılığını seferber etmede büyük bir etkiye sahipti. Dönemin âlimlerinin Müslümanları Kudüs'ü kurtarmaya ve Hristiyan hacıların intikamını almaya yönelik çabaları, hatipler, vaizler ve sultanlar tarafından karşılık bulmuş, devrin hatipleri direnişin gerekliliğine ikna etmeye yönelik konuşmalarıyla Müslümanların duygularını alevlendirmede ve şevklerini ateşlemede mühim rol oynamışlardır. Söz konusu hutbelerinin içerisinde Selâhaddîn Eyyûbî'nin Akkâ kuşatması sırasında yaptığı konuşma, bu hutbelere örnek teşkil etmiştir. 1189 yılında Akkâ'da Müslümanların mağlup olmak üzereyken Selâhaddîn Eyyûbî liderliğinde Haçlılara yapılan geri püskürtmenin ardından sultan, ordusuyla birlikte "Harrube" denilen bölgeye çekildi. Selâhaddîn, emirlerini ve istişare kurulunu toplayarak onlarla görüştü. Bunun akabinde ordusunu motive etmek için şu sözleri söyledi.⁵²⁶

بسم الله، والحمد لله، والصلاة على رسول الله. اعلّموا أن هذا عدو الله وعدونا، قد نزل في بلدنا، وقد وطئ أرض الإسلام. وقد لاحت لوائح النصر عليه، وإن شاء الله تعالى، وقد بقي في هذا الجمع اليسير، ولا بد من الاهتمام بقلعه، والله قد أوجب علينا ذلك، وأنتم تعلمون أن هذه عساكرنا ليس وراءنا نجدة ننظرها سوى الملك العادل، وهو واصل، وهذا العدو إن بقي وطال أمره إلى أن يفتح البحر جاءه مدد عظيم، والرأي كل الرأي عندي مناجرتهم، فليخبرنا كل منكم ما عنده في ذلك.

"Allah'ın adıyla hamd, onadır. O'nun elçisine salât ve selam olsun. Biliniz ki bu savaştıklarımız Allah'ın düşmanıdır ve bizim de düşmanımızdır. Bizim ülkemize girmiş ve İslam topraklarını ayakları altına almışlardır. Allah'ın izniyle, düşmana karşı zafere ulaşmamıza işaretler belirmiştir. Düşman az sayıdaki bu topluluğuyla kalmıştır. Onun da kökünü kazımaya önem göstermek zorundayız. Allah, bunu yapmayı bizim üzerimize zorunlu kılmıştır. Hepiniz biliyorsunuz ki askerimiz bu kadardır ve el-Melik el-Âdil'den

⁵²⁶ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, IV, 93-94; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, 171-172.

başka arkamızda beklediğimiz yardımcı olabilecek hiç kimse yoktur ve o da bize ulaşmak üzeredir. Eğer bu düşman burada kalır ve kalışı da uzarsa denize kadar yayılır ve oradan büyük destek güç gelecektir. Benim görüşüm onunla savaşılmamasından yanadır. Bu konuda başka bir görüşü olan bizi haberdar etsin...”

Eyyûbîler Döneminde hitâbetin sanatsal ve edebî özelliklerinden bahsedecek olursak; bu dönemdeki icra edilen bazı hutbeler, geçmiş dönemlerdeki hutbelerin sanatsal ve edebî özellikleriyle benzerlikler taşıdığı görülmüştür. Ancak dönemin edebiyatına gölge düşüren siyasî, askerî ve dinî koşullar nedeniyle hutbelerin bir kısmında bir grup farklı sanatsal ve edebî özelliklere rastlanılmıştır.⁵²⁷

İncelediğimiz hutbe örnekleri ışığında Eyyûbî Dönemi hatiplerinin giriş, sunum, gelişme ve sonuç açısından hutbenin kompozisyon yapısına bağlı kaldığı, hutbelerin birçoğunda görülmüştür. Ayrıca dönemin hutbeleri, duruma göre uzunluk ve kısalık bakımında çeşitlilik arz ederken genel olarak birçoğunda dolaysız ve ölçülü bir anlatıma başvurulmuştur. Öte yandan önceki dönemlerde görülen hatiplerin doğaçlama ve sezgisel anlatım biçimi bu dönemde de varlığını devam ettirmiştir. Özellikle Kâdî Muhyiddîn Zekî'nin, Kudüs'ün fethinden sonra Mescid-i Aksâ'da irad ettiği meşhur hutbesi başta olmak üzere, askerî hutbeler ve iyiliği emredip kötülükten sakındırma hutbeleri bu dönemde irticalen söylenen hutbeler arasında yerini almıştır.

Kudüs, 88 yıllık Haçlı işgali sonrası 2 Ekim 1187'de Mi'rac Gecesine denk gelen bir cuma gününde, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından Müslümanlara yeniden kazandırılmıştır. Bu vesileyle Kâdî Muhyiddîn Zekî, ilk hutbeyi okuma ayrıcalığını elde etmiş, Müslümanların sevincine tercümanlık etmiştir. Hatibin belîğ bir üslup ve bedîî sanatların en güzelleriyle süslediği söz konusu hutbesi, Allah'a hamd ve şükranları dile getiren özenle seçilmiş ayetlerle başlamış ve şöyle devam etmiştir:⁵²⁸

أيها الناس: أبشروا برضوان الله الذي هو الغاية القصوى، والدرجة العليا، لما يستره الله على أيديكم من استرداد هذه الضالة من الأمة الضالة، وردها إلى مقرها من الإسلام بعد ابتذالها في أيدي المشركين قريبا من مائة عام، وتطهير هذا البيت الذي أذن الله أن يرفع ويذكر فيه اسمه... وهو موطن أبيكم إبراهيم، ومعرّاج نبيكم محمد عليهما السلام، وقبلتكم التي كنتم تصلون إليها في ابتداء الإسلام، وهو مقر الأنبياء، ومقصد الأولياء، ومقر الرسل، ومهبط الوحي،

⁵²⁷ eş-Şeyh Ahmed, 119-120.

⁵²⁸ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, III, 386; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbar Benî Eyyûb*, II, 221-222; Polat, 300-301.

ومنزل تنزل الأمر والنهي، وهو في أرض المحشر، وصعيد المنشر وهو في الأرض المقدسة التي ذكرها الله في كتابه المبين، وهو المسجد الذي صلى فيه رسول الله - صلى الله عليه وسلم - بالملائكة المقربين، وهو البلد الذي بعث الله إليه عبده ورسوله وكلمته التي ألقاها إلى مريم وروحها عيسى الذي شرفه الله برسالته، وكرمته بنبوته، ولم يزرحه عن رتبة عبوديته فقال تعالى: لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يُكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ، وهو أول القبلتين، وثاني المسجدين، وثالث الحرمين... جدتكم للإسلام أيام القادسية، والوقعات اليرموكية، والمنازلات الخيرية، والهجمات الخالدية.

“Ey insanlar! Nihai hedef ve en yüksek mertebe olan Allah’ın rızasını kazandığınızı müjdelirim. Zira Allah, sizlere yaklaşık yüz seneden beri müşriklerin ellerinde kirlenen, “Allah yücelmesine ve içlerinde isminin anılmasına izin verdiği”⁵²⁹ bu evin sapkın bir kavimden kurtararak temizlenmesini ve İslamdaki yüce konumuna geri getirilmesini size müyesser kıldı. Bu ev (Mescid-i Aksa), babanız İbrahim (a.s.)’in vatanı, Nebiniz Muhammed (s.a.v.)’in mi’raca yükseldiği yer, İslam’ın ilk günlerinde yönelip namaz kıldığınız kıbleniz, peygamberlerin uğrak noktası, evliyaların ulaşmak istedikleri bir mekan, resûllerin ikametgâhı, vahyin beşiği ve emir ve yasakların indirildiği yerdir. Burası toplanma ve diriliş yeri, Allah’ın kitabında bildirdiği topraklar üzerinedir. Burası Resûlullah’ın Mukarrebîn makamındaki meleklerle birlikte namaz kıldığı, Allah’ın kudretinin delili olan peygamberlik vazifesiyle şereflendirdiği ruhu olarak nitelediği İsa’yı, Meryem’in rahmine düşürdüğü yerdir. Allah, onu asla kulluk derecesinden çıkarmadı. Nitekim Allah şöyle buyurdu: “Mesih (Hz. İsa), hiçbir zaman Allah’ın bir kulu olmaktan çekinmez.”⁵³⁰ Burası iki kıblenin ilki, iki mescidin ikincisi, harem de üçüncüsüdür. İslam’a, Kâdisiyye, Yermuk ve Hayber zaferinde yaşanan günlerini ve Hâlid b. Velîd (r.a.) zamanındaki akınları yeniden yaşattınız.”

Bu devirde söylenen hutbelerin çoğunda dinî duyguların ağır bastığının görülüyor olması dinî söylemin hâkim olduğu dönemin genel karakteriyle uyumlu olduğunun göstergesidir.

2.3.2. Kitâbet

Kitâbet, hayalde canlandırılan bir konuyu kâğıt vb. şeyler üzerinde yazmak, yazıyla tespit etmek gibi manalara gelip, Arap edebiyatında nesrin ilk şekli olarak bilinmektedir.

⁵²⁹ (Nur: 24/36).

⁵³⁰ (Nisa: 4/172).

Istilahî bir terim olarak kitâbet, yazma sanatını icra etmek anlamına gelmektedir.⁵³¹ Kitâbet zamanla bina etmek söz dizmek gibi anlamlarına gelen inşâ, ile özdeşleşmiştir.⁵³² İnşâyı resmî kitâbetin konuları içerisine dâhil eden el-Kalkaşendî, cümle ve anlam düzeni kurmaya yönelik kaleme alınan resmî yazışmalar, atamalar, iktâ beyannameleri, savaş ve barış kararları, emannâmeler gibi konulardaki kitâbet sanatına “inşâ kitâbeti” demiştir.⁵³³

Cahiliye Dönemi’nde nesrin var olup olmadığı, eğer varsa özelliklerinin ve mahiyetinin nasıl olduğu hususuna daha önce değinmiştik. Bu doğrultuda Cahiliye Dönemi’nde kitâbeler edebî amaçlı kullanılmasa da kabileler arası siyasi, sosyal, ticarî ve askerî konularda yapılan anlaşmaların kayıt altına alınması vb. amaçlarla kullanılmıştır.⁵³⁴ Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in borçları ticarî alışverişleri vb. yazmayı teşvik etmesi, kitâbetin Cahiliye toplumu arasında yaygın olduğuna işaret etmektedir.⁵³⁵

Sadru’l-İslam Dönemi’nde Kur’ân ayetlerinin tedvini, hükümdarlara gönderilen risalelerin yazımı ve çeşitli görevlerde yazım işlerini yürütmek için kâtiplerin görevlendirilmesi kitâbeti etkileyen önemli hususlardan olup özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde dinî emirlerin ulaştırılmasında veya devletin idârî yapısında kitâbete olan ihtiyacın artması kitâbeti bu dönemde kitâbetin gelişmesini etkileyen önemli hususlardan olup bu dönemde şiirin yerini yavaş yavaş nesre bırakmaya başladığının göstergesi olmuştur.⁵³⁶

Emevîler Dönemine gelindiğinde İslam Devleti’nin sınırları genişleyip iç ve dış siyasetin daha da belirginleşmesiyle devletin kurumları gelişmiş, Mu’âviye b. Ebî Sufyân tarafından Dîvânü’r-Resâil ve Dîvânü’l-Hâtim olmak üzere önemli iki divân kurulmuştur.⁵³⁷ Ayrıca Abdulhamid b. Yahyâ’nın öncülüğün başlatılan resmi kitâbet

⁵³¹ el-Kalkaşendî, Ebu’l-‘Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, *Subhu’l-A‘şâ fî Sinâ‘ati’l-İnşâ*, Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, Kahire 1922, I, 36; Ayrıca bkz. Ahmet Yücel, “Kitâbet”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 81-83.

⁵³² Mustafâ Mahmûd, 133; Selami Bakırcı “Klasik Arap Edebiyatında Nesrin Biçim ve İlkelerinin Şekillenmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (30), Haziran 2003, 55-79.

⁵³³ el-Kalkaşendî, I, 54; Abdulhadi Timurtaş, *Arap edebiyatında Dîvân Kitâbeti: Ziyâuddîn Ibnu’l-Esîr Örneği*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2018, 59.

⁵³⁴ Hüseyin Nassâr, *Neş‘etu’l-Kitâbeti’l-Fenniyye fî’l-Edebi’l-‘Arabî*, Mektebetu’s-Sekâfe, Kahire 2002, 31; ‘Ali el-Cündî, *Târîhu’l-Edebi’l-Câhilî*, Mektebetu’l-Câmi‘iyyeti’l-‘Arabîyye, Beyrut 1966, 205

⁵³⁵ (Bakara: 2/282).

⁵³⁶ el-Kalkaşendî, I, 125; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi‘ fî Târîhi’l-Edebi’l-‘Arabî (el-Edebu’l-Kadîm)*, 243; Selami Bakırcı “Klasik Arap Edebiyatında Nesrin Biçim ve İlkelerinin Şekillenmesi”, 57; Sadru’l-İslam Dönemi’nde kitâbet sanatının durumu için bkz. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II (Sadru’l-İslam Dönemi)*, 226-236.

⁵³⁷ Dayf, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî (el-‘Asru’l-İslamî)*, 451-479; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 317-321.

tarzına dayanan bir risâle türünün geliştirilmesi, kitâbetin ve dolayısıyla nesrin gelişmesindeki önemli aşamalardan olmuştur. Kelam, tefsir, hadis ve dil gibi çeşitli ilimlerin sistematik hale getirilmesiyle dönemin kitâbet sanatı ilmî alana da hitap etmeye başlamıştır.⁵³⁸

Abbâsîlerle birlikte kitâbet sanatı yeni bir ivme kazanmıştır. Başta idari ve mali görevleri yürüten, aynı zamanda halifenin veya sultanın yazışmalarını sağlayan Dîvânu'l-Kâdî, Dîvânu'l-Mezâlim, Dîvânu'l-Harac ve Dîvânu'l-Hisbe adındaki çeşitli dîvânların oluşturulması, kitâbetin bu dönemde gelişmesine önemli katkı sağlayarak nesir alanında yeni bir üslubun gelişmesine katkı sağlamıştır.⁵³⁹ Dönemin şartları gereği kitâbet üslubu Fars, Yunan ve Hint birlikte felsefî akımların etkisiyle sosyal, siyasî ve kültürel, ilmî ve ahlâkî cihetten yeni bir döneme girmiş, yeni bir metot ve yeni bir üslup kazanarak dönemin kültür ve medeniyetinin gerektirdiği şekilde pek çok konuyu bünyesinde barındırmıştır. Ayrıca nesirde şekil ve muhteva bakımından yeni bir üslup geliştirmeye çabalayan Dîvânu'l-İnşâ ve Dîvânu'r-Resâil kâtipleri risâlelerinde secî'nin yanında az da olsa 'itnâb ve îcâza meylettikleri görülmüştür.⁵⁴⁰

Kitâbet, Abbâsîlerin nüfuzu altında olan bölgelerin yanında Mısır bölgesinde de Fâmîlerle birlikte başlamış ve hızla gelişmiştir. Eyyûbîler Dönemine kadar pek çok Müslüman kâtiplerin yanında gayri Müslim kâtipler de yetişmiştir. Eyyûbîler ile birlikte dönemin en güçlü kalemi sayılan el-Kâdî el-Fâdîl, Dîvânu'l-İnşâ başkanlığı yapmıştır.⁵⁴¹

2.3.2.1. Dîvân Risâleleri/Resmî Yazılar

Dîvân risâleleri, günümüz tabiriyle özel kalem müdürlüğüyle özdeşleştirilen Dîvânu'r-Resâ'il tarafından yayınlanan, resmiyete tabi bir tür resmi yazışma olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda Sultâniyye risâleleri olarak da isimlendirilen risâleler, devletin idare ve yönetim işleriyle ilgili olup halife veya sultanların yanlarında

⁵³⁸ Selami Bakırcı "Klasik Arap Edebiyatında Nesrin Biçim ve İlkelerinin Şekillenmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57.

⁵³⁹ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 374; Oluşturulan dîvânlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zubeydî, Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, Bağdat 1981, 21-64.

⁵⁴⁰ Abbâsîler Dönemi kitâbet türü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 151-168; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 173-178; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 160-164; Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 232-236.

⁵⁴¹ Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 234.

bulundurdıkları kâtipler vasıtasıyla gerek ordu komutanları gerekse valilerle veya iç veya dış siyasî çevrelerle yapılan yazışmalar olarak nitelendirilir.⁵⁴²

Câhiliye Dönemi'nde sanatsal anlamda bu tür bir kitâbetin olmadığını ifade eden Şevkî Dayf, bir nesir türü olarak dîvân risâlelerinin İslam'ın ilk döneminde ortaya çıktığını belirtmiştir.⁵⁴³ Şevkî Dayf gibi bu alandaki birçok araştırmacı da dîvân risâlelerinin ilk kez Hz. Peygamber Dönemi'nde görüldüğü üzerinde ortak fikirlerini beyan etmiştir. Bu şahsiyetlerden biri olan Tâhâ Hüseyin, İslamî Dönemde Müslümanların yazmaya ihtiyacı olduğunu belirterek risâlelerin önce Peygamber tarafından yazıldığını daha sonra halifelerin bu görevi üstlenmiş olduğunu ifade etmiş, fakat yazılan bu risâlelerin kısa olmakla birlikte sanatsal özellikten yoksun, yalnızca temsil amaçlı kaleme alındığını belirtmiştir.⁵⁴⁴ Hz. Ebu Bekir Dönemi'nde İslam Devleti'nde meydana gelen olaylarla birlikte risâlelerinin konuları genişlemiş, Resâilu'l-Harbiyye olarak isimlendirilen askerî risâle türü ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁵

Dîvân risâleleri, ortaya çıkan risâleler arasında ilk risâle türü olmakla birlikte İslam'a davet ve diğer devletlerle yapılan antlaşmalar, kısacası din ve devlet işleriyle ilgili bütün konularda duyulan ihtiyaca binaen kısa zamanda gelişip ve hızlı bir şekilde yayılarak konu ve maksatlarında çeşitlilik görülmüştür.⁵⁴⁶

H. VII. asırdan itibaren risâleler çeşitlilik kazanarak birçok konuyu ele almıştır. Bu konular arasında başta edebî risâleler, nasihat, vaaz veya çeşitli ilmî konuları tartışma ve tebrik, taziye ve teşekkür vb. konuların ele alındığı risâleler (ihvâniyyât) olarak tasnif edilmiştir.⁵⁴⁷

Eyyûbîler Dönemine gelindiğinde ise risâleler, gerçekleşen siyasî, sosyal ve ekonomik hadiselerin etkisiyle yasaklama, yardım isteme ve savaşa teşvik etme, fetihleri müjdeleme ve tebrik etme gibi konuları ele almıştır. Dönem içinde hadiselerin çokluğu ve bunları yazmakla görevlendirilen yetenekli ve tecrübeli devrin büyük yazarlarının

⁵⁴² Gânim Cevvâd Rızâ, *er-Resâilu'l-Fenniyye fi'l-'Asri'l-İslamî hattâ Nihâyetu'l-'Asri'l-Emevî*, Câmî'atu Bağdâd, Bağdat 1978, 217; Râkân Hüseyin 'Alî Bekâr, *Fennu'r-Resâil fi'l-'Asri'l-Eyyûbî: Dirâsetun Fenniyyetun Belâğiyetun*, (Yüksek Lisans Tezi) Câmî'atu'l-Yermûk, Kuliyetu'l-Âdâb, Ürdün 2002, 26.

⁵⁴³ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi's-Şi'r il-'Arabî*; Timurtaş, 85; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 238.

⁵⁴⁴ Tâhâ Hüseyin, *Min Hadîsi's-Şi'r ve'n-Nesr*, Dâru'l-Me'arif, Kâhire 1969, 26.

⁵⁴⁵ 'Alî Bekâr, 27.

⁵⁴⁶ Timurtaş, 80.

⁵⁴⁷ Selâm, 197.

devlet bürokrasisinin önemli kademelerinde yer alması üstün sanatsal özelliklere haiz olan bu risâlelerin varlığını doğurmuştur.⁵⁴⁸

Bu dönemde risâle türü, Kâdî el-Fâzıl ile yaratıcılığın zirvesine ulaşmıştır. Eyyûbîlerden önce Kâdî el-Fâzıl, Mısır'da Fâtımîlerin Dîvânü'l-İnşâ'sında görevli iken, daha sonraları ise Selâhaddîn Eyyûbî'nin veziri ve en yakın adamlarından biri olmuştur. Bir devletin çöküşünden diğer devletin kuruluşunu gözlemleme fırsatı yakalayan Kâdî el-Fâzıl, risâle sanatında döneminde emsalsiz bir kişilik olmuştur. Eyyûbî Devleti'nin kuruluşundan başlayarak dönem içerisinde diplomasideki siyasî manevralarından orduların hazırlamasına kadar birçok hususta önemli hamleleri olan Kâdî el-Fâzıl, tarihte Eyyûbîler'e miras kalan önemli bir şahsiyet olmuştur. Sultan Selâhaddîn'in Kâdî el-Fâzıl'a olan takdiri öyle bir boyuta ulaşmış ki, askerlerine ve devlet adamlarına hitaben onlara rolünü ve Frenklere karşı kazandığı zaferlerdeki önemini vurgulamak için: *"Zannetmeyin ki ben bu topraklara ne kılıçlarınızla ne de mızraklarınızla sahip oldum. Bilakis Kâdî el-Fâzıl'ın kalemıyla sahip oldum."* dediği nakledilmiştir. Sultan Selâhaddîn'in vefatının akabinde Kâdî el-Fâzıl, sırasıyla sultanın oğlu el-Melik el-Azîz Osmân ve kardeşi el-Melik el-Âdil'in divân kâtipliğini üstlenmiştir.⁵⁴⁹

Şüphesiz Eyyûbîler Döneminin meşhur risâle yazarlarından biri de Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr'olmuştur. İbnu'l-Esîr, ilmi ve edebî yetkinliğini hissettiği andan itibaren vezir Kâdî el-Fâzıl aracılığıyla Selâhaddîn Eyyûbî ile görüştüktan sonra divânda çalışmaya başlamış, görevi süresince gerek Eyyûbîler ve Zengîler adına merâsim, tayin, tahzîr, tevkiât, yardım talebi, sosyal, siyasî, askerî ve iktisadî alanlardaki farklı konularda resmi mektuplar kaleme almıştır. İbnu'l-Esîr'in asıl ününü nesrin kaide ve kuralları hususunda kaleme aldığı "el-Meselu's-Sâir" adlı eseriyle kazandığını belirten İbn Hallîkan, İbnu'l-Esîr'in, hayatında birçok devlet adamıyla çalıştığını, pek çok risâlesi olduğunu ve şiir üzerinden kompozisyon yazmaya oldukça önem veren bir kişilik olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁰

Bu dönemde birçok kâtip çalıştığı kurumla ilgili hususları kitâbet ve inşâ sanatında eserler telif ederek yazılı hale getirmeye çalışmıştır. Eyyûbîlerde, Dîvânü'l-Mâl reisi

⁵⁴⁸ Sâlim Muhammed, 427.

⁵⁴⁹ 'Alî Bekâr, 28; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fî 'ş-Şi'ril-'Arabî*, 27; Timurtaş, 90

⁵⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, V, 390-392; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 238; Timurtaş, 143.

olarak isimlendirilen “Nâzırü’l-Devâvîn”⁵⁵¹ görevine getirildikten sonra önemli işlere imza atan İbn Memmâtî, “Kavâvinu’l-Devâvin” adıyla on beş bölümden oluşan eserinin ilk bölümünde kitâbet sanatı ve kâtibin faziletlerinden bahsederken bu husustaki âyet-i kerimeler ve rivâyet edilen hadîslerden ve Hz. peygamber için yazan bir zümreden bahsetmiş ve o zümredeki isimleri detaylarıyla açıklamıştır. Son olarak kâtiplerin iyi bir eğitim disiplininden geçtikten sonra edip olmasının gerektiğine işaret etmiştir.⁵⁵²

Ayrıca bu dönemde, İbnu’l-Esîr’in kitâbet ve inşâ sanatının inceliklerine dair samimi bir üslupla kaleme aldığı “el-Miftâhu’l-Munşâ li-Hadîkati’l-İnşâ” adlı eseri önemlidir. Müellif, bu eserinde kâtip olma yolunda olan kimselere öğretici bir tarzda bu işin tüm usûl ve tekniklerini anlatmaktadır. Giriş ve iki bölümden oluşan eserin giriş bölümünde kitâbetin önemine, kâtibin ahlâkî ve fizikî özelliklerine ve onun sahip olması gereken yüksek vasıflardan bahsettikten sonra yazışmaların seviyeleri ve muhatap kişilerin statüleri hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümde ise resmi yazışmalarda okunan dualar ve geçen terimleri açıklamış ve örnek manzum beyitlerle bitirmiştir.⁵⁵³

Bu dönemde devleti ilgilendiren konularda halife, sultan ve diğer devlet bürokrasisine yazılan dîvân risâlelerinde hitap şekli yazan ve yazılan makama göre derecelere ayrılarak diplomatik bir sisteme tabi tutulmuştur. Eyyûbî emirlikleri ve bunların bir alt kademesindeki üst düzey memurlara, asker ve ilmiye sınıfına ve devlet adamlarına nasıl ve ne şekilde hitap edileceği konusunda kurallar belirlenerek bir düzen içerisinde yazışmalar yapılmıştır.⁵⁵⁴

Dîvân risâleleri, bu dönemde vuku bulan hadiselerle göre konu ve kaleme alan kâtibe göre üslup bakımından farklılık arz ederek belirli bir edebî kurgu üzerine inşâ edilmiştir. Sadece bir kitâbet türü olan dîvân risâlelerine has olan bu format ihvâniyyât risâlelerinde geçerliliğini yitirmiştir. Risâlelerin giriş bölümleri, kâtibin maksadını en iyi biçimde ifade ettiği ve edebî seviyesini belirleyen bir ölçü olarak kabul görmüştür.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Cengiz Tomar, “Nâzır”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 449.

⁵⁵² İbn Memmâtî, *Kavâvinu’l-Devâvin*, Thk. Aziz Suryâl Atiyye, Matba‘atu Mısır, Kâhire, 1943, 61-69; Mustafâ Mahmûd, 262.

⁵⁵³ Mustafâ Mahmûd, 262; İbnu’l-Esîr, *el-Miftâhu’l-Munşâ li-Hadîkati’l-İnşâ*, thk. ‘Abdu’l-Vâhid Hasan eş-Şeyh, el-Matba‘atu’l-İş‘â‘u’l-Fenniye, İskenderiye 1999, 14,16-17,20.

⁵⁵⁴ el-Kalkaşendî, VIII, 213-36.

⁵⁵⁵ Timurtaş, 156.

Dönemin risâlelerinin bir kısmı ya konuyla ilgili bir âyet, hadis veya şiirler başlamış veya kâtip risâlesinde direk dua ile söze girmiştir. Besmele ve hamdele ile başlayan risâlelerde gelişme bölümündeki asıl konuya geçiş için “emmâ ba‘d” ifadesi tercih edilmiştir. Bu kullanımı gerek Kâdî el-Fâzıl’ın ve gerekse aynı ekolün mensubu olan ‘Îmâduddîn el-İsfahânî’nin yazılarında sıkça görmek mümkündür.⁵⁵⁶

Bu dönemde Bağdat’taki Abbâsî halifesi ile Kahire’deki Sultan Selâhaddîn arasında gidip gelen dîvan risâlelerinin sayıları oldukça fazladır. Sultan Selâhaddîn’in yetkisi üzere Kâdî el-Fâzıl tarafından kaleme alınıp Hatip Şemsuddîn b. Ebî’l-Madâ’ tarafından Bağdat vezirine gönderilen risâlede Selâhaddîn tevazu göstererek doğrudan halifeye hitap etmemiş bunun yerine Kâdî el-Fâzıl’ın kalemiyle dîvan sahibi olan halifenin vezirine hitap ederek halifeden Mısır’da Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi kesip tekrar Abbâsî halifesi adına okunmasını ve kendisine Mısır’ı yönetmek için gerekli yetkinin verilmesini önermiştir.⁵⁵⁷

كتب الخادم هذه الخدمة من مستقره، ودين الولاء مشروع، وعلم الجهاد مرفوع، وسؤدد السواد متبوع، وحكم السداد بين الأمة موضوع، وسبب الفساد مقطوع ممنوع، وقد توالى الفتوح غربا ویمنا، وشأما وصارت البلاد بل الدنيا والشهر بل الدهر حرما حراما وأضحى الدين واحدا بعدما كان أديانا والخلافة إذا ذكر بها أهل الخلاف لم يخرؤا عليها صما وعميانا والبدعة خاشعة والجمعة جامعة والمذلة في شيع الضلال شائعة ذلك بأنهم أتخذوا عباد الله من دونه أولياء وسموا أعداء الله أصفياء وتقطعوا أمرهم بينهم شيعا وفرقوا أمر الأمة وكان مجتمعا وكذبوا بالنار ففعلت لهم نار الختوف ونثرت أقلام الطي حروف رؤوسهم نثر الأقلام للحروف ومزقوا كل ممزق وأخذ منهم كل مخنق وقطع دابرهم ووعظ آتيهم غابرهم ورغمت أنوفهم ومنابرهم وحقت عليهم الكلمة تشريدا وقتلا وتمت كلمات ربك صدقا وعدلا وليس السيف عمن سواهم من كفار الفرنج بصائم ولا الليل عن سير إليهم بنائم.

ولا خفاء عن المجلس الصاحبي أن من شد عقد خلافة وحل عقد خلاف وقام بدولة وقعد بأخرى قد عجز عنها الأخلاف والأسلاف فإنه مفتقر إلى أن يشكر ما نصح ويقلد ما فتح ويبلغ ما أقترح ويقدم حقه ولا يطرح ويقرب مكانه وإن نزع وتأتية التشريعات الشريفة وتتواصل إليه أمداد التقويات الجليلة اللطيفة وتلبي دعوته بما أقام من دعوة وتوصل غزوته بما وصل من غزوة وترفع دونه الحجب المعترضة وترسل إليه السحب المروضة.

فكل ذلك تعود عوائده وتبدو فوائده بالدولة التي كشف وجهه لنصرها وجرى سيفه لرفع منارها والقيام بأمرها وقد أتى البيوت من أبوابها وطلب النجعة من سحابها ووعد آماله الوائقة بجواب كتابها وأنقض لإيصال ملطفاته وتنجز تشريفاته خطيب

⁵⁵⁶ Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi’nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 240.

⁵⁵⁷ Sâlim Muhammed, 434; Ebû Şâme, *Kitâbu’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, IV, 495,497.

الخطباء بمصر وهو الذي اختاره لصعود درجة المنبر وقام بالأمر قيام من بر واستفتح بلباس السواد الأعظم الذي جمع الله عليه السواد الأعظم أملاً أنه يعود إليه بما يطوي الرجاء فضل عقبه ويحلد الشرف في عقبه.

“Sultanın hizmetkârı hizmetleri bulunduğu yerden yazdı. Dostluk bağı başladı. Cihat sancağı çekildi. Sevâd bölgesinin efendileri kontrol altına alındı. Ümmetin arasında fesada mâni olacak engeller konuldu. Fesada sebebiyet veren unsurlar sona erdirilip yasak kılındı. Fetih faaliyetleri peşi sıra doğuda batıda kuzeyde güneyde birbirini takip etti. Sadece ülke; hatta bütün dünya sadece bir ay değil bütün zaman haram aylar gibi oldu. Din birden fazla iken tek oldu. Hilafet bu hizmetleri dile getirdiği vakit muhalefet edenler kör sağır kesilmediler. Bidatler yok edildi. Cuma günü bütünleyici oldu. Zelillik hali sapkın Şîî fırkaların arasında yaygındır. Bunun sebebi, Allah’ın kullarının Allah’tan gayri dostlar edinmeleri ve Allah’ın düşmanlarını da temiz kimseler olarak isimlendirmeleriydi. Durum böyle olunca da onların işleri bölük pörçük oldu. Ümmetin işleri param parça oldu. Onlar cehennemî yalanlayan bir topluluk haline geldiler. Bu yüzden onlara cehennem ateşi onların üzerini hemen kapladı. Hakikat kalemlerinin yazdığı harfleri değil kendi kafalarındaki harfleri satırlara döktüler. Ve gerçek harflerle yazılan sayfaları yırtıp attılar. Onlardan her biri boyunları vurularak cezalandırıldı ve kökleri kazındı. Onların liderleri ve çıktığı kürsüler ortadan kaldırıldı. Tevhid inancı onlar için artık kaçınılmaz oldu gerek korkutarak gerekse öldürerek. Rabbinin ayetleri doğru ve adil bir şekilde onlara anlatılması tamamlandı. Kılıç, Frenk kafirlerin dışındaki kimseler için oruç tutuyor değildir. Gece, onların yürümeleri için uykusundan vazgeçmez.

Artık kimin hilafete bağlı olduğu kimin de hilafetin karşısında olduğuna dost meclisinde hiçbir korku kalmamıştır. Kimin devleti ayakta tuttuğuna kimin devleti çaresiz bıraktığına dair hiçbir şüphe kalmamıştır. Artık o önceki ve sonraki muhalifeler de devleti çökertmekten aciz kalmışlardır. O dost meclisinin öğüt verdiği şeylerden dolayı kendisine teşekkür edilemeye ve yaptığı fetihlerde örnek alınmaya ihtiyaç vardır. Önceden belirlenen hedefe ulaşılmasında ona teşekkür edilmesi gerekir. Hakkının teslim edilmesinde geciktirilmemesinde ne kadar uzakta olsa bile ona yakın olmaya ihtiyaç vardır. Yüce protokolün onun huzuruna gelmesi ona devam etmesi ve iyilik adına yapılan yüce yardımların ona kesilmemesi, sürekli yapılması ve nasıl davet ettiyse onun davetine icabet edilmesi gerekir. Savaşa ulaştığı gibi hemen onun savaşına da ulaşılması gerekir.

Muhallif görevlilerin de onun önünde yükseltilmesi ve bereketli bulutların ona gönderilmesi gerekir.

Bütün bunlar onun gelirlerini ilgilendiriyor ve devlete ne denli yararlı olduğunu gösteriyor. Onun yüzü devletin zaferini ortaya çıkardı. Kılıcını, nurunu yükseltmek ve devletin emrini yerine getirmek için çekti. Bütün evler onun kapısından çıkmıştı. Bulutlardan bereket istedi. Onun mektubuna karşılık olarak yapılabilecek vaatlerde bulundu. Onun protokollerini, Mısır baş hatibi uyguluyor. Selâhaddîn, o hatibi minberin basamaklarına çıkması için seçti. Emri yerine getirdi en büyük siyah elbiseyle söze başladı eninde sonunda onu o kulunun kendisine döneceği ümidiyle Allah onu bu muhteşem siyah renkler içerisinde topladı.

Kâdî el-Fâzıl, risâlesini cinas ve vezin dengesi teşbih ve mecazın hâkim olduğu sanatsal bir edebî üslupla kaleme almış, birkaç yer dışında manada kapalılığa sebep olan lafızlar seçmeyerek genel olarak konuyu kapsamlı halde ele almıştır. Müellifin, edebî yazının tüm özelliklerinin işlendiği risâle sanatına hâkimiyetini gösterdiği bu risâle her ne kadar bir dîvân risâlesi olmasa da büyük oranda onun şartlarını yerine getirmiştir. Ayrıca yazar risâlesinde Arap terminolojisine yabancı olan hitap türlerini kullanmayarak sözlerinin alıcı üzerinde daha büyük bir etkisi olduğunu göstermek istemiştir.”⁵⁵⁸

2.3.2.2. Askerî ve Savaş Risâleleri

Bu risâleler, bu dönemde Müslümanlar ile Frenkler arasında dinî bir nitelik kazanan Haçlı seferleri gibi İslam milletinin içinden geçtiği siyasî olayların doğal bir sonucu olarak savaşların arkasında bıraktığı felaketi, yıkımı ve sürgünü konu almıştır. Aynı şekilde bu risâleler, yazarın ve çevresindeki insanların bizatihi içerisinde bulunduğu şartlar gereği sevinçli ve üzüntülü hallerini ifade etmede önemli bir referans olmuştur.⁵⁵⁹

2.3.2.2.1. Cihâda Teşvik Risâleleri

Bu dönemde insanları Allah yolunda cihada çağırmada, İslam’ı ve Müslümanları Haçlılara karşı koyma kararlılığını güçlendirmede devrin sultan, emir ve valilerinin rolleri mühimdi. Devrin âlim ve ediplerinin genellikle yöneticilerin ağzından kaleme aldıkları

⁵⁵⁸ Sâlim Muhammed, 435.

⁵⁵⁹ Alî Bekâr, 45.

risâleler aracılığıyla savaş zamanlarında emir ve askerlerin motive edilip morellerinin yüksek tutulmasını sağlamışlardır.⁵⁶⁰

Eyyûbîler devrinde cereyan eden en önemli zaferler arasında, doksan yılı aşkın bir süre Haçlı işgali altında kaldıktan sonra Kudüs'ün fethini takip eden Hittîn Zaferi, dönemin ediplerinin ruhlarında derin bir yankı uyandırmış ve bu hususta risâleleriyle öne çıkan şahsiyetler olmuştur. Sultan Selâhaddîn'in yetkisi üzerine 'Îmâduddîn el-İsfahânî, Haçlıların Akka şehrini kuşatması sırasında emirlerinden birine yazdığı Allah yolunda cihada teşvik konulu mektubu şöyledir.⁵⁶¹

قد أحاط العلم بما عرا من المُلَمِّ، وعرض من الخطب المدلهم. ووصل من العدو الثائر، ونزل من النازلة التي هي أم النوازل، والدائرة التي هي أم الدوائر.. فقد قذف البحر من الفرنج بزیده، والبر أتى أتيه من كل بلد للكفر بسببه ولبدته، ووصل الألمانى - المخذول - بعدده وعدده. وهذا خطب قد دهم، وعدو قد هجم، وشر قد نجم. وجر داهية قد وقد، وجمع طاغية قد وفد. في جيوش جائشة، وجموع طائشة. وجنود محشورة، وبنود منشورة، وخيول مجفجة، وسيول مجحفة. وهذا أوان تحرك ذوى الحمية، ونهوض أهل الهمم الأبية العلية، فأين المؤدون فرض الجهاد المتعين؛ وأين المهتدون في نهج الرشاد المتبين؛ وأين المسلمون؟ - وحاشا أن يكونوا للإسلام مسلمين! وأين المقدمون في الدين؟ - ومعاذ الله أن لا يكونوا في نصرته على الموت مقدمين.

“İlim, gerçek âlimlerin ağzından çıkmayan bilgileri, karanlık bir durumu bize gösteren, asi düşmandan bize kadar ulaşan ve felaketlerin anası olan bir felaket, müsibetlerin anası bir müsibetten müsibetleri kapsadı. Deniz, hristiyanların köpükleri ile taşıtı. Karayı, kafir beldelerinden gelen kuru otlar ve sert yünler doldurdu. Sayısız kaderine terk edilmiş insanlar ortaya çıktı. Düşman üzerimize çullanmış, kötülük her tarafı kaplamış, alev etrafı sarmış, azgınlar grup bölük bölük olmuş, ordular coşmuş ve taşkın bir grup karşımıza geçmiş, ordular bir araya gelmiş, müfrezeler yayımış, atlar dizginlenmemiş, taşkın sular kürenmiştir. İşte böylesi anlar yiğitleri harekete geçirir. İşte bu yüksek hamiyet sahibi kahraman insanların birden silkinip ayağa kalkma zamanıdır. Cihad farzasını yerine getirmek isteyenler şimdi nerede? Apaçık farz olan cihadı yerine getirmek için sabırsızlananlar nerede? Yine apaçık birşekilde doğru yolun eşiğinde hidayete erenler nerede? Müslümanlar nerede? Böyle kişilerin Müslüman olmasını düşünemiyorum bile! Nerede din uğruna öne atılanlar? Onların din üzre öne atılıp ölmeleri sonucunda zafer kazanmalarından Allah'a sığınırım.”

⁵⁶⁰ Alî Bekâr, 45-46

⁵⁶¹ 'Îmâduddîn Kâtib el-İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, Dâru'l-Menâr, Kâhire, 2004, 213-214.

2.3.2.2.2. Fetihleri Müjdeleyen Risâleler

Milletlerin belli zamanlarda yaşadığı sevinçlerini ifade etmede bu risâleler dîvan nesrinin önemli türlerinden biridir. Kâtipler yazıya döktükleri bu risâlelerle ülkenin dört bir yanında gerçekleşen gerek ülke, şehir ve kalelerin fethini gerekse düşmanlara karşı kazanılan zaferleri konu alan birçok müjdeleyici haberi sultanların diliyle başta Bağdat'ta bulunan halife olmak üzere çeşitli merkezlere bildirmişlerdir.⁵⁶²

Selâhaddîn'in Fâtîmîlerle mücadelesi sonrası, hutbeleri Abbâsî halifesi adına okutmuş ve Mısır'daki Şîî İsmâîlî faaliyetlerin tümüne son vermişti. Nureddîn Zengî, Abbâsî halifesine yazdığı mektupta Kostantiniyye ve Kudüs fetihlerinin yakın olduğunu şu sözlerle bildirmiştir:⁵⁶³

قسطنطينية والقدس يجريان إلى أمد الفتوح في مضمار المنافسة، والله تعالى بكرمه يدين قطاف الفاتحين لأهل الإسلام، ويوفق الخادم لحيازة مراضى الإمام ومن جملة حسنات هذه الأيام الزاهرة، ما تيسر في هذه النوبة من افتتاح بعض بلاد النوبة، والوصول إلى مواضع منها، لم تطرقها سنايك الخيل الإسلامية في العصور الخالية، وكذلك استولى عساكر مصر أيضا على برقة وحصونها.. حتى بلغوا إلى حدود المغرب.

“Konstantiniyye ve Kudüs mücadele meydanında fetihlerin sonuna doğru koşuyor. Allah-u Teâlâ keremiyle ehli İslam'a fatihlerin devşirdiklerini yakın kılıyor. Hizmetkâra da bu aydınlık günlerin sevaplarından imamın rızasını kazanmayı muvaffak kılıyor. Nûbe'nin bazı beldelerinin fethinden kolay kılan şey. Nube'de Müslüman atlarının toynaklarının daha önce çiğnemediği yerler ele geçirildi. Yine Mısır askerleri Burka ve kalelerini ele geçirdiler, Magrib hududuna dayandılar.”

2.3.2.3. Tehdit Risâleleri

Bu dönemde Eyyûbîler ile Haçlılar arasında yaşanan mücadeleler sadece savaş meydanlarında gerçekleşmemiş, taraflar, birbirlerine gönderdikleri tehdit konulu risâlelerle karşı tarafın ordularının moralini bozmayı amaçlayan bir tür psikolojik savaş taktiği uygulamışlardır. Bu yazışmalarda gönderen taraf kimi zaman ordusunun çokluğu

⁵⁶² Kifâha Velîd İbrâhim Muhammed, *İtticâhâtü'r-Resâilü'l-Fenniyye fi'l-'Asri'l-Eyyûbî*, (Yayımlanmamış, Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, Kuliyetu'd-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Ürdün 2007, 39.

⁵⁶³ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbar Benî Eyyûb*, I, 235.

ile gurur duyarken kimi zaman da muhatabın ruhuna korku ve panik yayarak kendisine itaat etmeye ve talep ettiği şeyi yaptırmata ikna etmeye çalışmıştır.⁵⁶⁴

İslam dünyasını yaklaşık iki asır boyunca tehdit eden Haçlı saldırılarının ilk asırlık zaman diliminde yalnızca Haçlılar tarafından Eyyûbîler'e gönderilen tehdit risâleleri ve bunun yanı sıra daha sonraki asırda özellikle Haçlılarla yapılan çatışmaların şiddetinin zirveye ulaştığı el-Melik es-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un hükümdarlığı sırasında Haçlılardan gelen tehdit risâlelerine cevap niteliğinde birçok yazışma gerçekleştirilmiştir.⁵⁶⁵ Bu yazışmalardan Fransa kralı IX Louis liderliğinde Mısır'a yönelik gerçekleştirilen VII. Haçlı Seferi sırasında IX Louis'in el-Melik es-Sâlih'e onunla savaşmak için Mısır'a ulaştığını ve kendisine Dimyat şehrini teslim etmesini talep ettiği risâlesi örnek teşkil etmektedir. Fransa kralı tamamını şiddet ve tehdit üzerine temellendirdiği risâlesinde, Müslümanlar ve Haçlılar arasındaki çatışmanın doğasına vurgu yaparak Cezayir ve Endülüs halkına yaptıkları zulümleri sıralamıştır. el-Melik es-Sâlih, Kralın bu tehdit ve şiddet içerikli mektubuna inşa katibi Bahâuddîn Zuheyr'in kaleminden şöyle cevap vermiştir:⁵⁶⁶

بسم الله الرحمن الرحيم، وصلواته على سيدنا محمد رسول الله وآله وصحبه أجمعين، أما بعد: فإنه وصل كتابك، وأنت تهدد فيه بكثرة جيوشك، وعدد أبطالك، فنحن أرباب السيوف، وما قتل منا فرد إلا جددناه، ولا بغى علينا باغ إلا دمّرناه، ولو رأيت عينك أيها المغرور، حدّ سيوفنا، وعظم حروبنا، وفتحنا منكم الحصون والسواحل، وتخربنا ديار الأواخر منكم والأوائل، لكان لك أن تعض على أناملك بالندم، ولا بد أن تزل بك القدم في يوم أوله لنا وآخره عليك، فهناك تسيء الظنون، وسيعلم الذين ظلموا أيّ منقلب ينقلبون، فإذا قرأت كتابي هذا، فتكون فيه على أول سورة النحل: أتى أمر الله فلا تستعجلوه، وتكون على آخر سورة ص: ولتعلمن نبأه بعد حين. ونعود إلى قول الله تعالى، وهو أصدق القائلين: كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة بإذن الله والله مع الصابرين، وقول الحكماء: إن الباغي له مصرع وبغيك يصرعك، وإلى البلاء يقلبك والسلام.

“Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın salâtı efendimiz Allah'ın elçisi Muhammed'e, ailesine ve arkadaşlarının tamamının üzerine olsun. Asıl konuya gelince: Şüphesiz mektubun ulaştı ve sen onun içeriğinde ordularının çokluğu ve kahramanlarının sayısıyla tehditler savuruyorsun. Oysaki bizler kılıç erbabıyız, bizden bir kişi ölür ölmez (ölmeden) biz hemen onun yerini bir başkasıyla doldururuz, bize zulmeden hiçbir zalim yok ki onu mahvetmeyelim. Ey mağrur, eğer gözün kılıçlarımızın keskinliğini, savaşlarımızın kudretini, kalelerinizi ve sahillerinizi nasıl fethettiğimizi, sizden önceki ve

⁵⁶⁴ İbrâhim Muhammed, 38

⁵⁶⁵ Alî Bekâr, 52: İbrâhim Muhammed, 39.

⁵⁶⁶ el-Makrîzi, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, I, 405.

sonraki kimselerin yurtlarını yerle bir ettiğimizi görseydi, sen pişmanlıkla parmak uçlarını ısırırdın. Başı lehimize, sonu aleyhinize olan günden ayağını çekmelisin. Orada bütün zanların sana zarar verecek. “Haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler.”⁵⁶⁷ Sen bu mektubumu okuduğunda Nahl süresinin başında; “Allah’ın emri gelmiştir. Artık onu istemekte acele etmeyin.”⁵⁶⁸ ayetindeki gibi ve Sad suresinin sonundaki; “Onun haberlerinin doğruluğunu bir süre sonra mutlaka öğreneceksiniz.”⁵⁶⁹ Allah’ın sözüne dönüyoruz ki O, söyleyenlerin en doğru sözlüsüdür. “Nice az sayıda bir birlik Allah’ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir, dediler.” Hikmetli kimselerin sözü gibi; “Zalimin sonunda yok olma vardır” senin zalimliğin de seni yok edecek ve belalara çevirecek. Vesselam.”⁵⁷⁰

2.3.2.4. İhvâniyyât Risaleleri/Sosyal İçerikli Yazılar

Sosyal içerikli risâleler olarak da isimlendirilen bu risâleler, devlet ve bürokratik meselelerden bağımsız olarak gayri resmî konularda ediplerin birbirleri arasındaki ilişki ve bağ nispetinde hissettikleri duyguları belirli bir format ve sınırlama olmadan samimi bir dille kaleme döktükleri yazışmalardır.⁵⁷¹

Dîvân risâlelerine oranla ihvâniyyât risâlelerin edebî yönü daha güçlü, konuları itibariyle daha geniş ve sadece yazarın zevkiyle sınırlanan hayal unsurları açısından zengindir.⁵⁷² el-Kalkaşendî, *Subhu’l-‘Şâ’*’ında ihvâniyyât türünün konularını dîvân risâlelerinden farklı olarak tebrik, özlem, özür dileme, taziye, teselli, kutlama, dostluk, nikah, şükür, vâsf, azarlama, sevgi, şikâyet, hac, haber, sitem ve hastanın halini sorma olmak üzere on yedi başlık altında incelemiştir.⁵⁷³

İslami fetihlerle birlikte gelişen ihvâniyyât risâlelerinin ilk örneği olarak Hz. Muhammed’in Mu‘az b. Cebel’e gönderdiği taziye mektubu kabul edilmektedir.⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ (Şuarâ: 19/227).

⁵⁶⁸ (Nahl: 16/1).

⁵⁶⁹ (Sad: 23/88).

⁵⁷⁰

⁵⁷¹ Cevvâd Rızâ, 55.

⁵⁷² Muhammed Nebîh Haccâb, *Belâğatu’l-Kuttâb fi’l-‘Asri l-Abbâsî*, Mektebetu’t-Tâlibî’l-Cami‘i, Mekke 1986,

⁵⁷³ el-Kalkaşendî, IX, 5-228.

⁵⁷⁴ Risale için bkz. el-Kalkaşendî, IX, 80.

Emevîler Dönemi'nde bu duygular genellikle şiirle ifade edilirken nadir de olsa nesir türünde af dileme, serzeniş, teselli, ve kız isteme gibi konuların işlendiği ihvâniyyât türü risâlelere rastlanmaktadır.⁵⁷⁵ Abbâsîler Dönemine gelindiğinde ise ihvân risâleleri gelişme kaydederek konularında çeşitliğe gidildiği görülmüştür. Emevîler Dönemine kıyasla bu dönemde şiirde harikulade bir şekilde mahir olan mükemmel yazarlar sınıfının, özellikle de dîvan kâtiplerinin ortaya çıkması ve ölçü ve kafiye kurallarına bağlı olan şiirin nesrin sahip olduğu esnekliği, ifade kolaylığı ve tasvir etme yeteneğinin şiirle anlatılmaması, nesri şiire nazaran daha kolay kılmış, sosyal konular nesirle daha iyi ifade edilmiştir. Bu dönemde medih, hiciv, öğüt, tasvir, özür, tebrik, merhamet dileme ve taziye gibi kişilerin duygu ve hislerini tasvir eden konular ihvâniyyat risâlelerinin içeriğini oluşturmuştur.⁵⁷⁶

Eyyübîler Dönemi'nde dîvân risâlelerinin gelişmesine paralel dönemin sosyal ilişkilerinde görülen değişimlerin tezahürü olarak ihvâniyyât risâlelerinde konu ve içerik bakımından zenginleşme görülmüştür. Yazarlar bu türle ilgi herhangi bir konuyu işlerken duygularını özgürce ifade edebilmiş, okuyucuya dönemin kişisel ilişkileri hakkında çeşitli görüntüler tasvir etmiştir.⁵⁷⁷

Bu dönemde ihvâniyyât risâlelerini kaleme alan önemli yazarlardan kabul edilen Dîvânü'l-İnşâ başkanı Kâdî el-Fâzıl, gerekse dönemin sultan, melik ve emirlerinin konuşan dili ve yazan kalemi olan İbnu'l-Esîr'in kitâbet sanatına olan hâkimiyetleri aynı şekilde sosyal hayatla ilişkili tüm meseleleri ilgilendiren ihvâniyyât risâlelerinde devam etmiştir.⁵⁷⁸

2.3.2.4.1. Tebrik ve Ta'ziye Yazıları

Eyyübîler Dönemi'nde sosyal münasebetlerin yoğun olması yazarların birbirlerine olan sevgi ve kardeşlik duygularını ifade etmelerine olanak sağlayan tebrik ve taziye gibi toplumun ana unsurlarını oluşturan konularda risâleler kaleme almalarına olanak sağlamıştır.⁵⁷⁹ el-Kalkaşendî, tebrik risâlelerinden bahsederken yazarların idrak

⁵⁷⁵ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî:el-'Asru'l-'Abbâsî el-Evvel*,491;Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-III Emeviler Dönemi*, 331-340.

⁵⁷⁶ Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî:el-'Asru'l-'Abbâsî el-Evvel*, 491.

⁵⁷⁷ İbrâhim Muhammed, 116.

⁵⁷⁸ 'Alî Bekâr, 28, Timurtaş, 147.

⁵⁷⁹ Alî Bekâr, 57.

seviyelerini, sanatsal beceri düzeylerini ve belagat alanındaki derinliklerini en iyi şekilde kanıtladıkları en değerli öznel yazı türlerinden biri olarak nitelemiştir.⁵⁸⁰

Dönemin yazarları, bu türde kaleme aldıkları risâlelerini belirli kalıplara göre inşâ etmişler, muhataplarının bulunduğu konum ölçüsünde uygun ifadeler kullanarak bu kalıpların ihlal edilmemesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Ayrıca yazarların irticalen yazıya döktükleri risâlelerini kısa tutmuşlar ve ayrıntıya girmeden veciz ifadelerle özetlemeye özen göstermişlerdir. Bu dönemin tebrik risâleleri yeni doğmuş bir bebeği, seyahat veya hac görevini yerine getiren kişinin dönüşünü ve hastalıktan kurtulma vb. kişisel konuları, devlet işleriyle ilgili bürokrasideki atamaları ve sosyal ilişkileri güçlendiren Ramazan ve Kurban Bayramı gibi özel gün ve haftaların tebrik edilmesi vesilesiyle kaleme alınmıştır.⁵⁸¹

Tebrik yazışmaları, duygu ve hislerin en iyi ifadesi olarak kabul edilebilir. Kâdî el-Fâzıl, Eyyûbî Sultanlarından el-Melik el-Muazzam'ın Hac görevini yerine getirmesi için gittiği kutsal topraklardan sağ salim dönüşü sonrası ona ithafen yazdığı risâlesinde Allah'a onun için niyazda bulunur ve sultanı tebrik eder:⁵⁸²

فانقلبوا بنعمة من الله وفضلٍ لم يمسسهم بسوءٍ، واتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ، وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ . الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي ثَبَّتَ أَرْكَانَ الْإِسْلَامِ، وَأَنَارَ وَجْهَ الْأَيَّامِ، وَأَوْجَبَ نَذْرَ الْخَدَامِ، بَعُودَةَ الْمَلِكِ الْمُعْظَمِ، وَأَعَزَّ اللَّهَ نَصْرَتَهُ، وَخَلَّدَ نِعْمَتَهُ، وَأَسْبَغَ عِزَّهُ، وَوَفَّرَ مِنَ الْخَيْرَاتِ كَنْزَهُ، وَأَقْرَبَ عَيْنَهُ بِلِقَاءِ أَهْلِهِ، وَضَاعَفَ رِفْعَةَ شَأْنِهِ، وَمَنْعَةَ مَحَلِّهِ.

*“Bunun üzerine, kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan, Allah'ın nimet ve keremiyle geri geldiler. Böylece Allah'ın rızasına uymuş oldular. Allah büyük kerem sahibidir.”*⁵⁸³ *İslam'ın esaslarını sabit kılan, günlerin çehresini aydınlatan ve kullara adak adamayı farz kılan Allah'a hamdolsun. el-Melik el-Muazzam'ın dönüşü ile Allah zaferini aziz tutsun, lütfunu ebedi kılsın, şerefini geniş tutsun, hazinesini iyiliklerle çoğaltsın, ailesiyle buluşmasında içini rahatlatсын, şanının yüceliğini kat kat arttırsın, konumunu korusun.”*

Bu dönemin tebrik yazışmalarının türlerinden biri de yeni doğan bir bebeğin dünyaya gelişini kutlamak olmuştur. Elimizdeki metinleri incelediğimizde birkaç istisna dışında tebriklerin sadece erkek çocukların doğumlarıyla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁰ el-Kalkaşendî, IX, 4.

⁵⁸¹ İbrâhim Muhammed, 117.

⁵⁸² Alî Bekâr, 57; İbrâhim Muhammed, 117-118.

⁵⁸³ (Sad: 3/174).

Kâdî el-Fâzıl, şehzadelerden birinin kız çocuğunun doğumu vesilesiyle yazdığı risâlesinde şu sözlere yer vermiştir.⁵⁸⁴

وعرفنا أن الله رزقه غرة مباركة، ضاحكة مستبشرة، وربحانة عبقة، وشجرة مثمرة.

“Allah’ın ona mübarek bir yüz, neşeli bir gülümseme, mis kokulu bir fesleğen ve bereketli bir ağaç bahşettiğini biliyorduk.”

Farklı bir tür olan “ta‘ziye” içerikli risâleler içten ve dokunaklı olmaları sebebiyle diğerlerinden ayrılır. Her ne kadar ihvâniyyât risâlelerin arasında büyük önem atfedilen taziye türü, tebrik risâleleri ile şekil ve belirli bir olayla ilişkilendirildiği için kısmen de olsa muhteviyat bakımından benzerlik gösterse de ilişkinin doğası ve yazılma amacı açısından iki tür arasındaki farklar oldukça fazladır. Taziye türü mesajlar hüznü ve acılı duyguları ifade ederken tebrik türü risâleler neşeli ve sevinçli anlara tanık olur.⁵⁸⁵

Taziye türünün bir mersiye biçimi olması dolayısıyla, en çok şiir örneklerinde görülmüştür. Ancak Arap nesrinde de meydana gelen gelişme sayesinde bu nesir, en özel amaçlarda şiire ayak uydurabilecek duruma gelmiş, hatta bazı durumlarda onun önüne geçmiştir. Risâlelerin bölümleri mersiye şiirlerinde olduğu gibi dünyadan ve onun geçici olduğundan ve ölüm ve yaşam gerçeğinden bahsedilmiş, vefat edenler için yas tutulmuş ve vefat eden kimsenin faziletleri dile getirildikten sonra merhumun ailesine başsağlığı dilenerek, ona rahmet temennisinde bulunulmuş ve dua ile bitirilmiştir.⁵⁸⁶

Bu devirde tebrik türü risâlelerin yanı sıra vefat eden kişinin yakınının acısını hafifletmek maksadıyla taziye içerikli risâleler de kaleme alınmıştır. Dönemin taziye türü alanı itibariyle önemli ölçüde genişlemiş ve dönemin nesrinin gelişimini temsil eden yeni konuları içermiş ve kısımlara ayrılmıştır. Sultanların diğer ülkelerin krallarına, ediplerin sultanlara, halkın yönetimdeki kişilere taziyelerine bildirdikleri risâleler olmak üzere çeşitlilik arz etmiştir.⁵⁸⁷

Dönemin bazı risâlelerinde taziye ve tebrik konusunun bir arada işlendiği de olmuştur. Kâdî el-Fâzıl’ın Selâhaddîn adına Kudüs Kralı IV. Baudouin’e, babasının

⁵⁸⁴ İbrâhim Muhammed, 120.

⁵⁸⁵ Ali b. Halef, *Mevâddü'l-Beyân*, thk. Hüseyin ‘Abdullatîf, Menşûrâtü Câmi‘ati'l-Fâtih, Trablus, 1986, 603; İbrâhim Muhammed, 122.

⁵⁸⁶ İbrâhim Muhammed, 122.

⁵⁸⁷ ‘Alî Bekâr, 58.

ölümü nedeniyle taziye de bulunurken hem de vâris olarak tahtı devralmasından dolayı tebriklerini şöyle ifade etmiştir.⁵⁸⁸

أما بعد- خص الله الملك المعظم حافظ بيت المقدس بالجد الصاعد، والسعد الساعد؛ والحظ الزائد، والتوفيق الوارد؛ وهنأه من ملك قومه ما ورثه، وأحسن من هداه فيما أتى به الدهر وأحدثه؛ فإن كتابنا صادر إليه عند ورود الخبر بما ساء قلوب الأصدقاء، والنعي الذي وددنا أن قائله غير صادق، بالملك العادل الأعز الذي لقاه الله خير ما لقي مثله، وبلغ الأرض سعادته كما بلغه محله؛ معز بما يجب فيه العزاء، ومتأسف لفقده الذي عظمت به الأرزاء؛ إلا أن الله سبحانه قد هون الحادث، بأن جعل ولده الوارث؛ وأنسى المصاب، بأن حفظ به النصاب، ووهبه النعمتين: الملك والشباب؛ فهنيئاً له ما حاز، وسقياً لقبر والده الذي حق له الفداء لو جاز.

“Şöyle ki: Allah, ulu Kralı büyük bir görkem ve büyük mutlulukla Kudüs’ün koruyucusu olarak seçti. Kavminin otoritesi onu miras bıraktığı şeylerden tebrik etti. Onu yol gösterenlerin en iyisi, onu zaman onu getirdi ve ortaya çıkardı. Şüphesiz bizim mektubumuz, dostların kalplerini üzen şeylerin haberini aldığı anda ona veriliyor. Söyleyeninin dürüst olmadığını istediğimiz ölüm haberi, Allah’ın, kendisi gibi olanların en hayırlısıyla karşılaştırdığı adil, güçlü hükümdar, yeryüzü onun yerinin haberini verdiği gibi mutlu olduğunu da bildirdi. Taziyesini bildiren bu hususta gerekli şeylerle teselli bulur, kederini çoğaltan kaybından dolayı derin üzüntü duyar. Ancak Allah Teâlâ, oğlunu vâris yapıp, üzüntüyü unutturup, onunla kanağı muhafaza ederek ve ona iki nimet bahşederek üzücü olayı kolay kıldı. Bunlar: krallık ve gençliktir. O hâlde elde ettiği şey sebebiyle tebrik eder ve şayet izin verilirse fidye hakkı olan babasının kabrini sulamak isterim.”

2.3.2.4.2. İstincâd, İstiğâse/ Yardım İsteme Konulu Risâleler

Eyyübîler Dönemi içinde bulunulan şartlar ve Müslümanlarla Haçlılar arasında süregelen savaşların bir sonucu olarak Müslüman komutanların birbirlerinden erzak, silah, para ve adam yardımı istemeleri tehlikeyi göğüslemek için gerekli olmuştur. Bu dönemde yardım isteme konulu risâleler Mısır ve Şam topraklarından hilafetin merkezi Bağdat ve diğer İslam ülkelerindeki Müslüman valilere gönderilmiştir. Bu risâleler arasında Sultan Selâhaddîn’in çevre krallarına gönderdiği, onları cihada ve Batı’dan

⁵⁸⁸ el-Kalkaşendî, VII, 121-122.

Doğu topraklarına akın eden Haçlı kuvvelerine karşısında birliğe davet ettiği risâlesi şöyledir:⁵⁸⁹

والمرجو من الله سبحانه تحريك هم المؤمنين في تسكين ثائرهم، وتخريب عامرهم، وما دام البحر يمددهم، والبر لا يصددهم، فبلاء البلاد بهم دائم، ومرض القلوب بأدوائهم ملازم، فأين حمية المسلمين، ونخوة أهل الدين، وغيرة أهل اليقين؟ وما ينقضي عجبنا من تضافر المشركين، وقعود المسلمين، فلا ملبي منهم لمناد، ولا مثقف لمناد! فانظروا إلى الفرنج أي مورد وردوا؟ وأي حشد حشدوا؟ وأي ضالة نشدوا؟ وأي نجدة أنجدوا؟ وأية أموال غرموها وأنفقوها؟ والمسلمون بخلاف ذلك قد وهنوا وفشلوا وغفلوا، وكسلوا ولزموا الحيرة، وعدموا الغيرة وهذا أوان رفض التواني، واستدناء أولي الحمية من الأقاصي والأداني على أنا بحمد الله لنصره راجون، وله باخلاص السر وسر الاخلاص مناجون، والمشركون - بإذن الله - هالكون، والمؤمنون آمنون ناجون.

“Sübhân olan Allah’tan müminlerin, Haçlıların ayaklanmalarını bastırması hususunda azimlerini dürtülemediği arzu edilir. Deniz onları desteklediği ve kara onları geri püskürtmediği sürece, memleketin onlardan dolayı olan belası daim olacaktır. Kalplerin hastalıkları onların ilaçlarıyla zaruridir. Nerede Müslümanların coşkunluğu, dindarların izzeti ve doğru bilgiye sahiplerin şevki? Müşriklerin birliği ve Müslümanların oturmasına olan hayretimiz tükenmiyor. Onlardan hiçbiri çağrı yapana cevap vermiyor, çağrı yapacak âlim kimse de yok! Franklara bakın, hangi kaynağı elde ettiler? Hangi birlikleri sevk ettiler? Hangi yitik şeyi aradılar? Hangi desteği buldular? Ne kadar servet kaybedip ne kadarını harcadılar? Müslümanlar bu durumun aksine zayıf, başarısız ve ihmalkâr kalmış, tembelleşmiş, şaşkınlıklarını sürdürmüş ve gayretten yoksun kalmıştır. Şimdi oyalanmayı bırakma zamanıdır. Allah’a hamd etmemize ve onun bizi muzaffer kılmasını beklememize rağmen yine de içimizdeki uzak ve yakın diyarlardan gelenlerin ilk diyeti ödemesi gerekir. Gizlice ve samimi bir şekilde ile onunla temasa geçilecek ve Allah’ın izniyle müşrikler helak olacak, müminler emniyette ve kurtuluşa erecekler.”

2.3.2.4.3. ‘İtâb ve İ’tizâr/Kınama ve Özür Dileme Yazıları

‘İtâb türü risâleler, fertlerin birbirleriyle olan münasebetlerini ifade etmekle birlikte aralarında muhabbet bağı bulunan kimseler arasında ele alınan risâlelerdir. Sevgi ve dostluk ilişkisi içerisinde gerçekleştiren bu münasebetlerin, bir sebepten dolayı

⁵⁸⁹ Ebû Şâme, *Kitâbu’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, IV, 101-102.

zayıflaması veya araya bir yabancılaşma girmesi neticesinde bu bağları yeniden tesis etme isteği, bu türe yönelimi doğurur.⁵⁹⁰

Eyyûbîler Dönemi'nde bu türde yazılan risâlelerin üslûp yönünden veciz olmasının yanı sıra anlatım ve ifade güzelliği ile karakterize edildiği görülmüştür. Kâdî el-Fâzıl'ın bir arkadaşına mektuplarının aniden kesilmesi üzerine arkadaşına duyduğu özlemi zaman zaman sitemle ifade etmiştir:

على أن القلب يستلذ والله بعتابه، ولكن لا إلى هذا الحد، والمحـب يهوى التجني، ولكن بحيث لا يبلغ إلى الصد.

“Allah onu azarlarken bile kalbi bundan haz duyar; ancak böylesine değil, seven de suçlamayı arzular küskünlük derecesine götürmeyecek şekilde”

İbnu'l-Esîr, arkadaşına duyduğu özlemin yoğunluğuyla taşan bir siteme cevap olarak gelen bir mektubunun satırlarında şöyle der:⁵⁹¹

ولا شبهة في أن كتب الأحبة أحبة لا مغبة. وكم في قطرات الأقلام من شفاء الغليل الأوام، إلا أن هذا الكتاب ورد في عطفه ازورار الصدور، وعلى وجهه قطوب العتاب الذي يظهر في ديباجة السطور.

“Hiç şüphe yok ki sevilenlerin mektupları hoş karşılanır ve kaybolmaz, kalemle mürekkep damlalarında hasrete susamışlar için nice şifalar vardır. Ancak samimi hislerin meyanında yazılmış bu mektuplar, satırlarının üsluplarında görünen sitemin somurtkan çehrelerini yüzlerinde taşımalarına rağmen, yüreklerin muhabbete meyletmesidir.”

İ'tizâr türündeki risâleler ise toplumdaki bireyler arasındaki ilişkilerin bir yönünü tasvir eden en önemli İhvâniyyât risâleleri arasındadır. Bu tür, yazarların sevgi bağı içinde oldukları kardeş ve dostlarına karşı yaptıkları bir hatadan dolayı aralarındaki dostluğu ve sevgiyi yeniden tesis etmek için muhataptan özür dilemek veya özürle birlikte merhamet veya af dilemek için kaleme alınmıştır. Özür mektupları, çağlar boyunca önemli gelişmelere tanık olmuş, ilk etapta bu tür, sadece şiirle sınırlı kalırken sonraları nesrin konuları içine girerek şiire benzer bir anlatımla ifade edilmeye başlanmıştır.⁵⁹²

İbnu'l-Esîr, el-Melik el-Efdâl'ın yetkisiyle, amcası el-Melik el-Âdil'e yazdığı bir mektupta, kendisinden uzaklaşarak onu hayal kırıklığına uğratan arkadaşlarına

⁵⁹⁰ Nebîl Hâlid Rabâh Ebû Ali, *Nakdu 'n-Nesr fî Turâsi 'l-'Arabi 'n-Nakdî hattâ Nihâyeti 'l-'Asri 'l-'Abbâsî, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kuttâb*, Kahire, 1993, 297.

⁵⁹¹ İbrâhim Muhammed, 130.

⁵⁹² İbrâhim Muhammed, 136.

güvenmesi nedeniyle ondan özür dilemektedir. Nitekim mektubunda, hata yapmanın olası bir insan davranışı olduğunu ve kader için bunun kaçınılmaz olduğunu öne sürer.⁵⁹³

من شيمة الأقدار أن تذهب ببصائر ذوي الألباب، ويمثل لهم الخطأ في مثال الصواب، ولو عرف ذنبه باديًا لقرع له سن الندامة، وعاد على نفسه بالملامة، ولما كان عجيبي أن يكون مليما، وأن يكون مولانا كريما، لكنه حمل آصرة الذنب وهو بريء من حملها، وخاف أن تكون هذه كأخواتها التي سلفت من قبلها، وألقى بيده إلى أقوام لم يكونوا له بأقوام، وإذا ضاق على المرء أقربه كان الأبعد له من ذوي الأرحام. وليس بأول من ذهب هذا المذهب، ولا بأول من حمل نفسه على ركوب هذا المركب.

Basiret sahibi akıllı kişilerle yol yürüyor olman kaderin cilvelerinden biridir. Çünkü onların yanında hata, doğru sayılır. Şayet o suçunu anlar ve pişmanlık duyarsa ve buna rağmen tekrar suç işlemeye devam ederse, onun bir başkasını kötölemesi garip olur. Asıl olması gereken Cenab-ı mevlâmızın cömert ve bağışlayıcı olmasıdır. Ne yazık ki o, suç işlemekten uzak olduğu halde, o suça yaklaştı. Bunun kendisinden önce gelen kız kardeşleri gibi olacağından korktu. Kendilerini koruyacak kimselerin olmadığı topluluklara el attı. Bir kimse ki onu en yakını olan kişi daralttığında en uzaktaki kişi onun en yakın akrabalarından biri olur. Bu yolda giden ilk kişi, o değildir. Bu bineğe binmeye çalışan ilk kişi de o değildir.

2.3.3.1. Vasfî /Tasvir İçerikli Risâleler

Şiirin en önemli konularından biri sayılan tasvir sanatında, Eyyûbîler Dönemi'ndeki yazarlar, tıpkı şairlerin şiirlerinde ele aldığı gibi tasvir çeşitlerinin tamamını kullanarak dönemin nesrine uyarlamışlardır. Dönemin edipleri tasvîr şiirlerinde gösterdikleri betimleme yetenekleri ve üstün hayal güçlerini aynı şekilde kaleme aldıkları tasvir içerikleri risâlelerinde usta bir şekilde göstermişlerdir.⁵⁹⁴

Ayrıca bu türdeki risâlelerdeki işlenen konular, sabit ve hareketli olmak üzere genel bir ifadeyle sıralanmış, özellikle savaşların, kuşatma ve fetihlerin tasviri, kale ve hisarların tasviri, alet, eşya ve yazarı ilgilendiren güzelliğinden veya özelliğinde etkilendiği nesnelerin tamamını kapsamıştır. Dönemin resmî ve siyasî risâle metinlerinin içerisinde bölüm şeklinde sıkça karşılaştığımız tasvirlerin yanı sıra müstakil risâleler de

⁵⁹³ 'Alî Bekâr, 59.

⁵⁹⁴ İbrâhim Muhammed, 168.

oldukça fazladır.⁵⁹⁵ İbnu'l-Esîr'in dostuna gönderdiği içeriğinde mumun özelliklerinden bahsettiği risâlesinin giriş bölümü şöyledir:⁵⁹⁶

كتب الخادم هذا الكتاب ليلا وخاطرُه يُغنيه عَنِ الاستِضاءَةِ بمصباح ويكاد يمثُل له في سواد الظلمة بياض الصباح، غير أنه كان بين يديه شمعة وضعت للعادة المَعْتادة لآ للحاجة المرادة، وسنذكر من أوصاف صورتها ما للبيان فيه سبح طويل في ذكره، ولربما كان هناك معنى غريب فينبه على فحوى سره، وذاك أن لها قدا ألفي القوام مشبها في نحوه واصفراره، بحال المستهام، وهي والقلم سيان في أنهما إذا قطع رأسهما صحا بعد السقام، ومن عجيب شأنهما أن روحها تحيا بجسمها، وبالأرواح تكون حياة الأجسام، وقد وصفها قوم بأن لها خلقا كريما في رعاية عهود الإخوان، وأن بكاءها ليس إلا لمفارقة أخيها التي خرجت مَعَه من بطن ونشأت معه من مكان، وهذا الوصف من ألطف أوصافها وهو مما يزيد الاحباب وجدا بأحبائها، يهيج الألف شوقا إلى ألافها، وكانت الريح تتلعب بلهبها لدى الخادم فتشكله أشكالا فتارة تبرزه نجما وتارة تبرزه هلالا ولربما مثلته طورا بالجلنارة في تضاعف أوراقها، وطورا بالأنامل في اجتماعها وافتراقها، وآونة تأخذه فتلفه على رأسها شبيها بالقناع ثم ترفعه عنها حتى يكاد يزايلها بذلك الارتفاع، فلم يزل الخادم ينظر منها إلى هذه الصور ويستملى من بدائعها بدائع هذه الغرر، وأحسن الحديث ما وافقت فيه صورة العيان معنى الخبر وكما كانت الريح تتلعب بالشمعة فتنتقلها من مثال إلى مثال فكذلك الشوق يتلعب بالقلب فينقله من حال إلى حال غير أن حر هذه ليس كحر هذا في الاستعار، والنار التي تتطلع عليها الأفئدة أشد لفحا من هذه النار.

“Hizmetkârınız bu mektubu, bir gece vaktinde yazdı. Düşünceleri, onu ortamın bir lambayla ile aydınlatılmasına gerek bırakmıyordu. Neredeyse karanlığın siyahlığı, ona sabahın aydınlığını andırıyordu. Fakat istenilen ihtiyaçtan ziyade her zamanki bir alışkanlık üzere önüne bir mum konmuştu. Bu mumun suretinin özelliklerinden uzunca söz edeceğiz. Belki de onda ilgi çekici bazı anlamlar olacak, bunların da sırlarının anlamları hususunda bilgi verecektir. Bu da onun zayıflığında ve solgunluğunda kafası karışık kimsenin durumuna benzeyen orta halli bir boyu vardır. O ve kalem başları kesildiğinde, hastalıktan kurtulup sağlıklarına kavuşmaları bakımından farksızdırlar. Onun tuhaf yönlerinden biri de ruhunun bedeni ile hayat bulmasıdır. Halbuki bedenlerin hayat bulması, ruhlarla mümkün olur. Bazı kimseler onu dostlarına verdiği sözlere riayet etmesi açısından yüce bir ahlâkla nitelendirmişler ve ağlamasının da aynı karından çıkıp aynı yerde büyüdüğü kardeşinden ayrılmasından başka bir şey olmadığını belirtmişlerdir. Bu vasıflar, onun en güzel vasıflarından biridir ve aynı zamanda o sevenin sevdiğiyle bağını artıran, binlercesini ona yakın olma hasretiyle coşturan odur. Hizmetkârınızın önünde iken, rüzgâr onun aleviyle oynayarak ona çeşitli şekiller veriyor bazen onu yıldız,

⁵⁹⁵ Sâlim Muhammed, 504-505.

⁵⁹⁶ es-Safedî, XXVII, 25.

bazen de hilal şekline sokuyordu. Zaman zaman çok yapraklı bir narçiçeğini, kimi zamanlar bir araya gelip ayrılan parmakları resmediyordu. Bazen de alevi alıp başına bir örtü gibi doluyor, sonra onu bu yükselmeyle neredeyse gözden kaybolacak kadar yukarı kaldırıyor. Hizmetkârınız, hala oradan bu şekillere bakmaktadır ve onun güzelliklerinden önde gelen görüntülerini yazmaya devam etmektedir. Burada söylenecek en güzel söz şudur ki, orada açık şekiller haberin anlamıyla uyuştur. Nitekim rüzgâr mumla her oynadığında, onu bir şekilden diğer şekle sokuyordu. Aynı şekilde özlem de kalp ile oynuyor onu halden başka bir hale taşıyor. Ancak mumun sıcaklığı diğerininki gibi değildir. Kalplerin üzerinde doğan ateş bu ateşten çok daha şiddetli bir şekilde alevlenmiştir.”⁵⁹⁷

2.3.3.2. Av Konulu Tasvir Risâleleri

Câhiliye Dönemi’nden itibaren Arap edebiyatında şiir türü olarak rastladığımız av şiirlerinin klasik kaside bünyesinde müstakil bir konu başlığı olarak ele alınması Abbâsîler Dönemiyle birlikte başlamıştır. Abbâsîler Dönemi öncesi tasvir amacı gütmeyen bu tür, Ebû Nüvâs ile birlikte “Bâbu’t-Tard, Bâbu’s-Sayd” şeklinde başlıklar altında ele alınmıştır.⁵⁹⁸

Eyyûbîler Dönemi’nde avcılık, özellikle sultanlar ve şehzadelerin sosyal hayatında önemli bir konuma sahip olduğu görülür. Dönemin şiir divânlarında avcılarının ceylan, zebra kuş av hayvanlarından ve köpek, şahin ve at gibi avcılarının avlanmasına yardımcı olan hayvanlardan söz eden Tardiyât şiirlerine rastlanır.⁵⁹⁹

Sözlükte “uzaklaştırmak, kovmak, peşinde olmak, izini sürmek, av aletleri ya da av hayvanlarıyla gerekirse hile yapıp tuzak kurarak avlanmak”⁶⁰⁰ anlamlarına gelen tardiyât, ıstılahî olarak ise av sahnelerinin, av hayvanlarının ve av köpeklerinin tasvir edildiği şiirler manasına gelmektedir.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ Nadir Özkuyumcu, *Zengi - Eyyûbî Dönemi’nden Kalma Bir Münşeât Mecmuası: Resâilü Ziyaeddin İbnu’l-Esir*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2019, 132.

⁵⁹⁸ Yanık, *Arap Şiirinde Tasvir*, 256-257.

⁵⁹⁹ İbrâhim Muhammed, 176.

⁶⁰⁰ İbn Manzûr, XXIX, 2651-2653.

⁶⁰¹ Yanık, *Arap Şiirinde Tasvir*, 253; Ayrıca Arap şiirinde avlanma konusunda geniş bilgi için bkz. ‘Abbâs Mustafâ es-Sâlihî, *es-Sayd ve’t-Tard fi’ş-Şi’ri’l-‘Arabî hattâ Nihâyeti’l-Karni’s-Sâni’l-Hicrî*, el-Muessesetu’l-Câmi’yye li’d-Dirâsât ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Beyrut 1981.

Düzyazının şiire oranla, vezin ve kafiye riayet etmeme açısından hareket kabiliyeti nedeniyle açık bir şekilde üstünlüğünü kanıtladığı görülmüştür. Dönemin nesir yazarları, av gezilerine katılarak, orada geçirdikleri tüm eğlenceli vakitleri, kullandıkları av ekipmanlarını ve av olarak seçtikleri hayvanları risâlelerinde anlatarak resmetmişlerdir.⁶⁰²

İncelediğimiz dönem risâleleri ışığında bu türün özellikle İbnu'l-Esîr'in mektuplarında geçtiği tespit edilmiştir. Müellifin katıldığı av partileri dönemin avlanma kültürünü anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu mektuplar arasında arkadaşlarıyla çita avlamak için yolculuk yaptığını anlatan risâlesinin bir bölümünde İbnu'l-Esîr şöyle diyor:⁶⁰³

ثم إني قصدت بعض الضواحي التي هي للقنص مربع، والوحش مرتع في فتية غدوا بالنعماء وربوا بين القصر فالنخل فالجماء، وهم إن خلقوا من طينة الأرض فإنهم للطفهم من أهل السماء.

*Sonra ben, avlanmak için yabanî hayvanların otlağı, vahşî hayvanların ve nimetlerle beslenen ve sarayların, hurma ağaçlarının ve kalabalıkların arasında yetişmiş gençlerin içerisinde yayıldığı, bazı meskûn bölgelerden birine gittim. Bu gençler, her ne kadar yeryüzünün çamurundan yaratılmışlarsa da şefkatli olmaları hususunda sema ehlindendirler.*⁶⁰⁴

Bazı kaynaklarda bu dönemde çitaların evcilleştirilerek av hayvanı olarak kullanıldığına rastlanmaktadır. İbnu'l-Esîr, risâlesinin ilerleyen bölümlerinde avlanma sırasında kullandıkları av araçlarından bahsederken, dişi çitaların emirleri yerine getirme ve avlarına odaklanma yeteneği konusunda erkek çitalardan daha üstün olduklarını şöyle vurgular:

وللأنثى منها فضل على الذكر، فهي طوع فهادها في تصريف قيادها، كأنما فطرت على الأدب من عهد ميلادها، وإذا نعتها ناعت قال إن الليل والنهار مشاركا في نسج ردائها، أو أن الأطباء أفادتها على نفوسها، فكستها الأحداق من فدائها، وما اتصفت به أنها تنظر إذا أدبرت نظر المقبل، وتغذو إذا أحزنت عدو المسهل، تلتهم وجه الأرض في جرائها.

“Onların dişileri, erkeklerinden daha meziyetlidir. Zira dişiler eğitmenlerinin yönlendirme idaresi hususunda itaatkârdırlar. Sanki onlar, doğdukları andan beri eğitim

⁶⁰² İbrâhim Muhammed, 176.

⁶⁰³ İbrâhim Muhammed, 176;

⁶⁰⁴ Nadir Özkuyumcu, Zengi-Eyyübî Dönemi'nden Kalma Bir Münşeat Mecmuası: Resâilü Ziyaeddin İbnu'l-Esîr, 149.

*için yaratılmışlardı. Onları bir niteleyici vasf ettiğinde şöyle der; “Gece ile gündüz onların elbiselerinin dokunmasında pay sahibi olduğu veya geyiklerin de onların mizaçlarının oluşmasında fayda sağlar ki nitekim kurbanlarına olan keskin bakışlarını onlara giydirmişlerdir. Onları niteleyen şeylerden biri de sırtı dönük olsa bile, karşında gibi bakması ve sıkıntıya düştüğünde ishal olmuş bir koşucu gibi koşmasıdır. Koştuğu esnada sanki yeryüzünü yer yutar.”*⁶⁰⁵

Yazar, beraberindeki gençlerle avlanmak için çıktıkları yolda otlaklar arasında iz sürerken bir geyik sürüsene rastlar. Beraberinde ona eşlik eden av hayvanlarından çitanın geyik sürüsünün üzerine atılmasını şöyle betimler:

فلم نزل نرتاد مواقع الاقتناص وتتوخي آبارها بالاقتصاص حتى اعتراضنا سرب طباء مهمل في مسرحه، غير عالم أن المنايا كامنة في مصبحه، فلما بصرت به الفهود انتصبت انتصاب العوالي وجاذبت فهاديها على الإرسال، فلم تكن إلا أن تطاولنا للنظر فإذا الغبرة عامدة على الأثر، فلم تر إلا صريعاً قد انتصب رجلاه وصار أسفله أعلاه.

“Daha sonra gafil geyik sürüsüyle otlaklarında karşılaşınca kadar avlanma alanlarını keşfe çıkmaya ve izlerini sürerek su içtikleri kaynakları aramaya devam ettik. Ölümün onların sabahında onlara gizlendiğinden habersizlerdi. Çitalar onları fark ettiğinde birden kafalarını kaldırdılar ve eğitmenlerini kendilerini salıvermesi için çekiştirdiler. Çok geçmeden bakışlarımızı çevirdiğimizde birden toz bulutu yükseldi. Hemen ardından bacakları dikilmiş ters dönmüş bir şekilde yere yığılmış halde görüldü.”

606

2.4.1. Makâmeler

Sözlükte “dikilmek, ayakta durmak ve kalkmak” gibi anlamlara karşılık gelen makâme kelimesi tarihsel süreç içerisinde dönemsel olarak anlamsal açıdan farklılıklar gösterir.⁶⁰⁷ Cahiliye Dönemi’nde sosyal yaşamı temsil ederek, insanlardan müteşekkil topluluk veya meclis gibi anlamlar taşıırken İslamî dönemde farklı bir çehre kazanan makâme kelimesi, Emevî ve I. Abbâsî asrında halifelerin, dindar kişilerin ağzından dinî

⁶⁰⁵ Nadir Özkuyumcu, Zengi-Eyyûbî Dönemi’nden Kalma Bir Münşeat Mecmuası: Resâilü Ziyaeddin İbnu’l-Esîr, 150.

⁶⁰⁶ Nadir Özkuyumcu, Zengi- Eyyûbî Dönemi’nden Kalma Bir Münşeat Mecmuası: Resâilü Ziyaeddin İbnu’l-Esîr, 151.

⁶⁰⁷ İbn Manzûr, XII, 496-506; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Muhammed Na’îm el-‘Arkasûsî, Muessesetu’r-Risale, Beyrut 2005, 1152; Zağlûl Sellâm, 199.

ve ahlâkî hikâye ve vaazlar dinlemek için yapılan meclis toplantıları için kullanılmıştır. II. Abbâsî asrında daha ziyade dinî sohbet manasında kullanılan makâme, hicrî III. asırdan itibaren önceki anlamlarını kaybederek “dilenci hitabesi” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁰⁸

Hicrî IV. asırda ise risâle türünün etkisiyle Arap nesrinin içerisinde yeni bir edebî tür olarak yer almaya başlayan makâmeler “Kâtiplerin hikâyelerini secî’li biçimde anlatması” ve “vaaz ve fıkraları dinlemek için insanlar tarafından oluşturulan meclis” şeklinde anlamlandırılmıştır.⁶⁰⁹

Makâmenin dönemsel olarak söz konusu farklılıklarının yanında gelişim süresi içerisinde kendine özgü hususiyetler de kazanmıştır. Bir anlatıcı ve hayali kahraman etrafında şekillenen kısa hikâyeler şeklinde tanımlanan bu tür, dilin inceliklerini, özellikle dildeki garip lafızları öğretmeyi amacı güden secî sanatı ile bezenmiş karşılıklı konuşmalar şeklinde hikâye üslubuyla ifade edilen nesir anlatı türüdür.⁶¹⁰ Bu türde olaylar genellikle, birçok konudaki bilgisi ve etkili konuşmasıyla insanları kendisine hayran bırakan bir dilenci şeklindeki bir kahramanın başından geçen hadiseleri hayali bir râvî tarafından anlatmaya dayanır.⁶¹¹

Makâme sanatının edebî tür olarak ortaya çıkışında İbn Kuteybe, el-Câhiz, İbn Dureyd ve İbn Fâris, gibi nesir yazarlarının kaleme aldıkları eserlerin etkisi büyüktür. Ancak makâmeye asıl ününü kazandırarak onu edebî bir tür haline getiren ve gerek çağdaşları gerekse kendilerinden sonra birçok makâme yazarı tarafından rağbet görerek taklit edilmesine sebep olan Bedû’z-Zamân el-Hemedânî, sonrasında el-Harîrî’nin makâmeleridir.⁶¹²

Arap mirasının en önde gelen anlatı nesir sanatlarından biri olan makâmeler, Eyyûbîler Döneminin bazı yazarları tarafından el-Hemedânî ve el-Harîrî metodu zaman zaman takip edilirken, bazıları diğer zamanlarda bu metottan sıyrılarak makâmelerini

⁶⁰⁸ Yılmaz, III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945), 192-193.

⁶⁰⁹ el-Kalkaşendî, XIV, 110; Yılmaz, III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945), (Yayımlanmamış, Doktora Tezi), 192-193.

⁶¹⁰ Yılmaz, III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945), 193-199, 201-209.

⁶¹¹ Erol Ayyıldız, “Makâme”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 417-419.

⁶¹² Zağlûl Sellâm, 199.

belli bir kalıbım dışında inşâ ederek, üslup ve dil açısından titizlikle işledikleri seci'li nesirler ve dinî, ilmî veya sosyal bir konuyu işleyen bir neşriyat haline getirmişlerdir.⁶¹³

Bu dönemde makame sanatında önemli sayılacak şahsiyetler arasında Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin el-Makâmatu'l-Cevziyye fi'l-Me'ânî'l-Va'ziyye adlı eseri önemlidir. İbnu'l-Cevzî'nin makâmelerini edebî açıdan ve öğüt ve nasihat verme bakımından olmak üzere iki gaye üzere kaleme aldığını görüyoruz. Ayrıca yazarın makâmelerinde göze çarpan diğer önemli husus, gerek el-Hemedânî ve gerekse el-Harîrî'nin kendilerinden uzak tutarak hayali kahramanlar vasıtasıyla canlandırmaya çalıştıkları olaylar İbnu'l-Cevzî'nin makâmelerinde şahsî hikâye üslubunun kullanıldığı bir nevi hatıralar şeklinde kaleme alınmıştır. Bunun yanında İbnu'l-Cevzî, makâmelerini bizzat kendisi şerh etmeye yönelmiştir. Aslında bunu ilk başlatan İbn Nâkiyâ olmuştur. İbnu'l-Cevzî makâmelerine özel bir isim de vermemiş, sadece kaçınıcı makâme olduğunu söylemekle yetinmiştir.⁶¹⁴ İbnu'l-Cevzî geniş bir muhtevaya sahip toplamda 50 makâmeye yer verdiği eserinin on ikinci bölümündeki makâmesine şöyle bir girişle başlamıştır.⁶¹⁵

بت ليلة أسير الغموم، في البيت، وقلبي حسير بالهموم كالميت. فطرق الباب كف طارق، وقال: ضيف"، فقلت: ومن لي بوكف بارق وكيف؟ فدخل ذو قد اميل قد شف، فقلت: بدر ليلتي قد خسف. فتلمح ضيق معاطي، وتلمح ربو باطني، فقال: يا زول، أنا، والقول على البواطن جور. فأفردته في صفة، وأبردته في أهل الصفة، فاجتمع للبرد كانه قفة.

"Evde, kederlerin esiri olarak bir gece geçirdim. Kalbim, tıpkı bir ölü gibi üzüntülerle bezgin bir haldeydi. Avuç içiyle sert bir şekilde kapıyı çaldı. "Tanrı misafiri" dedi. Ben de: "Kimdir beni bu saatte rahatsız eden?" dedim. Çekingen bir tavırla etrafa bakarak içeri girdi. Gecemin ay ışığı söndü. "Sıkıntılı bir haldesin ve nefes alamıyorsun." dedim. O da: "Bittim ben, iç organlarımdan gelen bir ses sıkıntıda olduğumu söylüyor." dedi. Ben de onu, ayrı bir safta oturttum ve onu sohbet ehli kişilerle teskin ettim. O da bir nebze kendine geldi."

İbnu'l-Cevzî'nin makâmet sanatına ait metni bize dönemin bu sanatın gelişimindeki iki unsuru göstermiştir. Birincisi, müellifin makâmelere ait olayları ifade etmede üslubunda mütekellim zamirini tercih etmesi ve bu olayları anlatmak için raviler seçerek

⁶¹³ Sâlim Muhammed, 524.

⁶¹⁴ Abdu'l-Mâlik Murtâza, *Fennû'l-Makâme fi'l-Edebî'l-'Arabî, ed-Dâru't-Tûnisîyye*, Tunus 1988, 198-199; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Dönemi'nde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 247-249.

⁶¹⁵ Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Makâmâtü'l-İbni'l-Cevzî, thk. Muhammed Nağş, Dâru Fevzî, Yemen 1980*, 182-183.

bu anlatıcıları belirli bir isimden seçmiş olmasıdır. İkincisi, İbnu'l-Cevzî, makâmelerini ele aldığı konular veya bedîî sanat usulüne göre ayırt eden özel isim veya özellikler vermemeyi tercih ederek onları ayırt eden başlıklar olmadan, sayısal tanımlamayla yetinmiştir.⁶¹⁶

Dönemin makâmeleri önceki dönemlerde olduğu gibi sadece dilenci ve edepsizlerle ilgili hikâyeleri konu almamış, bu makâmeler aynı zamanda toplum tarafından iyi karşılanmayan bazı insan tiplerini de ele alarak toplumsal eleştiri mahiyetine bürünmüştür. Bu hususta eleştirilerini mizahî hiciv yöntemiyle yapan Ruknuddîn el-Vehrânî, kaleme aldığı makâmeleriyle kimi zaman hedefe aldığı kişileri siyasî eleştiri mahiyetinde alaycı bir üslupla yermiştir.⁶¹⁷ Ayrıca el-Vehrânî, kaleme aldığı makâmelerinde kültürel yönü de göz ardı etmemiş, bu nedenle Fâtımîler, Murâbitlar ve Muvahhidler Devleti hakkındaki makâmesinde ifade ettiği gibi, toplumsal eleştirinin yanı sıra eğitici ve kültürel bir atmosfer yaymayı amaçlamıştır.⁶¹⁸

Makâmat ve benzer metinler yazma konusunda dönemin en parlak yazarları arasında yerini alan el-Vehrânî'nin kaleme aldığı en meşhur makâmesi olan “el-Makâmatu'l-Bağdâdiyye” adlı makâmesini alışlagelmiş tarzda icra etmiş, dilsel yabancılaşmaya veya sanatında aşırılığa gitmeden anlaşılır bir üslup kullanılmıştır. Kültürel birikimini göstermeye hevesli olan yazar, kendinden önceki ediplerin belîğ ifadeleri ve fasih atasözlerinden sıkça iktibaslar yaparak Makâme üslubun zarafetini ve akışını korumuştur. Söz konusu makâmesinin bir bölümü şöyledir:⁶¹⁹

لما تعذرت مأربي، واضطربت مغاربي، ألقيت حبلي على غاربي، وجعلت مذہبات الشعر بضاعتي، ومن أخلاف الأدب رضاعتي، فما مررت بأمر إلا حللت ساحته واستمطرت راحته، ولا وزير إلا قرعت بابه، وطلبت ثوابه، ولا بقاض إلا أخذت سبيه، وأفرغت جيبه. فتقلبت بي الأعصار، وتقاذفت بي الأمصار، حتى قربت من العراق، وسئمت من الفراق، فقصدت مدينة السلام، لأقضي حجة الإسلام، فدخلتها بعد مقاساة الضر، ومكابدة العيش المر. فلما قربها قراري، وانجلى فيها سراري، وطففتها طواف المفتقد، وتأملتتها تأمل المنتقد، فرأيت بحراً لا يعبر زاخره، ولا يبصر آخره، وجنة أبدعت جناحها، وفاز باللذة سكانها، لا يميل عنها المتقون، ولا يرتقي إلى صفتها المرتقون، كمثل الجنة التي وعد المتقون. فأرحت نفسي من سلوك الغور والفج، وجلست انتظر أيام الحج.

⁶¹⁶ Murtâza, 237-238.

⁶¹⁷ Mustafâ Mahmûd, 245; Sâlim Muhammed, 528-529.

⁶¹⁸ Mustafâ Mahmûd, 246-247.

⁶¹⁹ Rukneddîn Muhammed b. Muhammed el-Vehrânî, *Menâmâtü'l-Vehrânî ve Makâmâtuhu ve Resâiluhu*, thk. İbrahim Şa'îlân, Muhammed Nağş, Menşûratu'l-Cemel, Köln 1998, 14-15.

وتأقت نفسي إلى محادثة العقلاء، واشتأقت إلى معاشرة الفضلاء، فدلّني بعض السادة الموالي، إلى دكان الشيخ أبي المعالي. وقال: هو بستان الأدب، وديوان العرب، يرجع إلى رأي مصيب، ويضرب في كل علم بنصيب.

فقصدت قصده، حتى جلست عنده فحين نظر إلي، ورأى أثر السفر علي، بدأني بالسلام وبسطني بالكلام، وسألني عن حالي وعن طريق انتحالي. فقلت: إني رجل غريب وعهدي بالسفر قريب. وقال: من أي البلاد خرجت، وعن أيها درجت؟ فقلت: من المغرب الأقصى والأمد الذي لا يحصى، ومن البلد الذي لا تصل إليه الشمس حتى تكل أفلاكها، وتضج أملاكها، ولا القمر حتى يتمزق سرجه، ويتداعى برجه، ولا الرياح حتى يحجم إقدامها، وتحفى أقدامها.

قال: كيف معرفتك بدهرك، ومن تركته وراء ظهره؟

فقلت: أما البلاد فقد دستها، وجستها، قلبت جنوبها، وكشفت عيوبها، وأما الملوك فقد لقيت كبارها، وحفظت أخبارها، وقد كتبت في ذلك مجلداً، وتركت ذكرهم فيه مخلّداً، فأني الدول تجهل؟ وعن أيها تسأل؟

فقال: ما عسى أن أقول، في ابن عم الرسول؟ خليفة الله في بلاده، ووصيه على أولاده، ومسيح زمانه، مهدي عصره وأوانه، عزيمته أمضى من الحسام، وبمينه أندى من الغمام، ووجهه أبهى من البدر ليلة التمام، قد جمع الله فيه من الفضل والوفاء، ما فرقه في سائر الخلفاء، فكأنه السفاح في حزمه وعزمه، والمهدي في دولته وصولته، والرشيد في سياسته ورياسته، والأمين في بهائه وسخائه، والمأمون في علمه وحلمه، والمعتمض في شهامته وصرامته.

“Arzularımın gerçekleşmesi mümkün olmadığı ve akşamım sıkıntılı olduğunda, ipimi arkama attım. Şiir öğretilerini kendime ticarî bir mal yaptım. Edep konusunda kendisinden miras aldığım kişilerden biri de benim süt annemdir. Ne zaman bir Emir’e uğrasam, sarayını gezer ve onun yardımını talep ederdim. Kapısını çalıp mükafatını talep etmediğim hiçbir vezir ve ihsanını elde etmediğim cebini boşaltmadığım kadı yoktur. Zaman, benim lehime döndü. Bir ülkeden diğerine gezip durdum. Sonunda Irak’a yaklaştım. Ayrılıktan usandım. Sonra Hac farızasını eda etmek için barış şehrine gittim. Sıkıntılara göğüs gerip ve zor bir hayata katlandıktan sonra oraya girdim. Şehre yaklaştığımda, gece karanlığı aydınlanınca, zavallı bir kul edasıyla Kabe’yi tavaf edince, kendi nefsimi muhasebeye çekecek şekilde düşünceye dalınca yüksek dalgalarından geçilemeyen ve sonu görünmeyen bir deniz, içinde güzel bahçeler yaratılmış bir cennet gördüm. Orada oturanlar, o cennetin tadına varmıştı. O öyle bir cennet ki, takva sahipleri oradan ayrılmıyordu, yüksek mertebedeki kişiler bile o cennetin statüsüne yükseleliyordu. Gerçekten o, takva sahiplerine vadedilmiş bir cennetti. Böylece kendimi bir oyuk ve vadiden kurtarmış oldum.

Ruhum bilgilerle konuşmayı ve erdemli kimselerle bir araya gelmeyi arzuluyordu. Mevâlî efendilerinden biri bana yol gösterdi ve beni Şeyh Ebi’l-Me’âlî’nin dükkânına

yönlendirdi. İçlerinden biri şöyle dedi: O bir edebiyat bahçesi ve Arapların Divânı'dır. İsbetli görüşler ortaya atar ve her bir ilim dalında örnek sözler ve temsiller getirir.

Kastettiği dükkâna gittim, yanına oturdum bana doğru baktığında yolculuğun üzerimdeki etkisini gördü ve beni selamlayla başladı. Konuşarak beni rahatlattı ve şecereye dayalı kimliğimi sordu. Dedim ki: Ben yabancı bir adamım ve yolculuğa çıkma vaktim yakındır. Dedi ki: Hangi ülkelerden çıktın, hangi ülkelere girdin?

Ben de dedim ki: Uzak Mağrib'den geliyorum ve uzun zamandan beridir yoldayım. Atmosferlerin(yörüngelerin) yorgun düştüğü, toprakların feryad ü figân ettiği, güneşin dahi oraya ulaşamadığı, ay ışığı olmadığı için yoldaki arabaların kırıldığı, kulelerin yıkıldığı, rüzgâr olmadığı için ayakların yürürken dinlenemediği bir ülkeden geliyorum.

Dedi ki: Ömrünü ve arkanda kimi bıraktığını nereden biliyorsun? Dedim ki: Ülkelere gelince, onları ayaklar altına aldım, keşfetmeye çalıştım, etraflarını didik didik ettim ve kusurlarını ortaya çıkardım. Krallara gelince, onların önde gelenleriyle karşılaştım ve onların havadislerini ezberledim. Bununla ilgili bir cilt yazdım ve oradaki sözlerini ölümsüzleştirdim. Siz hangi ülkelerden habersizsiniz? Ve hangisine soruyorsun?

Konuşmanın devamında el-Vehrânî, el-Me'âlî'ye soru soran birine dönüşerek ona halife el-Müstazî-Biemrillâh hakkında sordu. O da şöyle dedi: Peygamberin amcasının oğlu olma hususu muhtemeldir? Ülkesinde Allah'ın halifesi, çocukları üzerindeki koruyucusu, zamanının Mesih'i, devrinin ve zamanının Mehdi'si, azmi kılıçtan keskin, sağ eli bulutlardan yumuşak, yüzü en mükemmel gecede dolunaydan daha parlaktır. Allah, diğer halifelerden ayırdığı fazilet ve sadakati onda toplamıştır. Sanki o, kararlılığı ve azminde kan dökücü, hâkimiyeti ve nüfuzu hususunda Mehdi ve siyaseti ve yöneticiliği ile er-Reşid idi. İhtişamı ve cömertliğiyle el-Emin, ilmi ve sabrı ile el-Me'mun ve yüce gönüllülüğü ve titizliğiyle el-Mu'tasım idi."

Makâmenin ilerleyen bölümlerinde yazar, el-Me'âlî'ye, Murâbıtlar ve Muvahhidler Devleti ve Fâtımî Devleti hakkındaki görüşlerini sorar. Ayrıca Mısır'ın Eyyûbîlerin kontrolüne geçip Abbâsî hilafetine bağlanmasının nasıl gerçekleştiği hakkındaki sorularının ardından Bağdat halkını, özellikle de cömertliğiyle kendisini zenginleştiren divân sahibini övmektedir.⁶²⁰

⁶²⁰ el-Vehrânî, 10-16.

2.5.1. Menâmât/Rüyaların Kayıt Altına Alınması

Arap dilinde “uyku veya uyumak” gibi anlamlara gelen n-v-m (ن-و-م) kök harflerinde türeyen menâme kelimesi “uyurken giyilen elbise (gecelik) veya uyunulan yer” gibi manaları karşılamaktadır.⁶²¹ İlmî, dinî ve edebî terminolojide farklı tarihî dönemlerdeki pek çok eserde kullanılan menâmât, ıstılahî olarak “uyku esnasında kişinin gördüğü rüyadaki hayali sahneler” olarak isimlendirilmiştir.⁶²²

Arap edebiyatında uyku yoluyla hayal âlemine yolculukları hikâye üslubunda anlatan menâmât türü, Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin Risâletul'l-Gufrân, İbn Şuheyd'in Risâletu't-Tevâbi' ve'z-Zevâbi', İbn Tufeyl'in Hay b. Yakzân adlı eserleriyle içerik bakımından benzerlik gösterir.⁶²³

Eyyûbîler Dönemi'nde Ruknuddîn el-Vehrânî tarafından kaleme alınan ve kendisinin gerçekle hayali bir araya getirerek uyku yoluyla cennet, cehennem ve Araf'a yaptığı yolculuğu temsil ettiği “Menâmu'l-Kebîr” adlı eseri bu türün en meşhur ve en uzun olanıdır.⁶²⁴ İbn Hallikân'ın da değindiği gibi eğer el-Vehrânî'nin el-Menâmu'l-Kebîr'inden başka kaleme aldığı bir eseri olmasa bile tek başına, yalnızca bu eser onun edebî becerisini ölçmeye yeterli olurdu.⁶²⁵ Ayrıca yazarın Emîr Necmeddîn b. Massâl'a yazdığı mektupta bahsettiği birkaç sayfayı geçmeyen kısa bir menâmâtı daha vardır.⁶²⁶ Söz konusu menâmâtlar ilk defa 1968 yılında Kahire'de Muhammed Nağş ve İbrahim Şa'lân tarafından tahkik edilerek, risâleleri, makâmâtı ve menâmâtlarından oluşan bir koleksiyonda Menâmâtul'l-Vehrânî ve Makâmâtuhu ve Resâiluhu adıyla 1998'de Londra'da neşredildi.⁶²⁷

Selâhaddîn Dönemi'nde Mısır'a gelip yerleşen sonrasında Şam'a taşınıp orada vefat eden el-Vehrânî, kâhirede bulunduğu esnada Kâdî el-Fâzıl, İmâduddîn el-İsfahânî

⁶²¹ el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbi, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1987, V, 2047.

⁶²² Da'ad en-Nâsr, *el-Menâmât fi'l-Mevrûsi'l-Hekâyyi'l-'Arabî: Dirâsetun fi'n-Nassî's-Sekâfiyyi ve'l-Bunyetu's-Serdiyye*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Urduniyye, Kulliyetu'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Ürdün 2006, 12-13.

⁶²³ Dayfallah es-Sâfi, *Makâmât ve Menâmâtul'l-Vehrânî beyne't-Te'sîl ve't-Tefâ'ul*, el-Meclisu'l-A'lâ lilugat'il-'Arabiyye, 4, 24, 2022, 684-711; Yeliz Çiçek, *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2021, 9.

⁶²⁴ Zağlûl Selâm, 264-265;

⁶²⁵ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, IV, 385.

⁶²⁶ el-Vehrânî, 75-81.

⁶²⁷ Yûsuf b. İbrâhim b. Seyf el-Kindî, *Âliyâtu's-Serd fi Menâmâtul'l-Vehrânî*, (Yüksek Lisans Tezi) Câmi'atu's-Sultân Kâbûs, Kulliyetu'l-Âdâb, Umman 2004, 9.

ve İbn Senâ' el-Mulk gibi dönemin birçok yazarıyla tanışma fırsatı yakalamıştır. Ancak söz konusu saray edebiyatçıları arasında kendisine yer bulamaması onu, mizâhî hiciv metodunu benimsediği alternatif bir edebî alana yöneltmiştir. el-Vehrânî, mizâhî olmayan yazı konusunda bu kişilerle rekabete girmektense mizah edebiyatını seçmiş ve risalelerini kaleme almıştır. Yine el-Vehrânî, Mısır'a geldiğinde özellikle devletin yazışmalarıyla ilgili birimlerinde kendisine münasip bir görev talep etmiş; ancak kendisine böyle bir görev tevdi edilmeyince, o da bir yandan korkutmak, bir yandan da kendisine bir görev vermelerini sağlamak amacıyla dönemin Mısır'ındaki bilim adamlarını, kadıları, fakihleri, yazarları, şairleri ve bazı vezirleri alaylı bir yolla hicvetme yoluna gitmiştir. Bu vesileyle el-Vehrânî'nin bu yöntemi, onu toplum meselelerini ele alırken ve toplumdaki derin bilinç yapılarını ortaya çıkarırken diğer yazarlardan farklı kılarak, özgün olma fırsatını rüya yoluyla gerçekleştirdiği hayali yolculukla yakalamayı amaçlamıştır.⁶²⁸

Yazar, el-Menâmu'l-Kebîr'inde o dönemde Arap-İslam toplumuna musallat olan ve vücudunu kemiren birçok bozuk ahlâkî ve sosyal olguyu ele almıştır. İnsanların ahlâkını ve doğasını tasvir eden ve genel olarak dönemdeki sosyal olayları eleştiren mesajlar ihtiva eder. Yazarın eserinde yerler, kurguladığı şahsiyetler ve hadiseler aracılığıyla dönemin hukukçu, kadı, yazar, tabip ve devlet adamları da dâhil olmak üzere önemli yüzlerini mizahî hiciv üslubuyla eleştirerek onları alay konusu haline getirir. Ayrıca ve din adamlarını sûfiler ve Şiilerle alay ederek bazı dinî ritüelleri ve ibadetleri yerdiği görülür.⁶²⁹

el-Menâmu'l-Kebîr, el-Vehrânî'nin, el-Hâfizu'l-'Uleymî adlı tüccar olan bir arkadaşından gelen mektuba cevap olarak yazdığı mektuptur. Rüya, hikâyenin kahramanı (el-Hâdim)'in mektubu aldıktan sonra öfkelenmesiyle başlar. el-Vehrânî el-'Uleymî'ye gönderdiği bir önceki mektubundaki hitabında hürmet ve saygı ifadelerini kullanmaz bu durum, el-'Uleymî'yi onu öfkeliendirecek bir mektup yazmasına sebep olur. Rüya, el-Vehrânî'nin uyuya kalıp kıyamet gününde uyanmasıyla kabrinden çıkıp mahşer yerine ilerlemesiyle devam eder. Yorgun ve gördüklerinin dehşetinden korkan el-Vehrânî, ardından karşılaştığı bazı insanlarla sohbetlerine başlar. Rüya, pek çok sürprizle devam eder, kalabalık yoğunlaşıp mizan gökten sarkıtılır ve cehennem meleği (Mâlik), el-Vehrânî ile onu suçlayan arkadaşını alıp ateşe doğru sürükler. İlerleyen satırlarda el-

⁶²⁸el-Kindî, 9; Yeliz Çiçek, 86.

⁶²⁹ 'Abdu'l-Vehhâb Muhammed, 177-178.

Vehrânî, tanıdığı insanlara ait azap sahnelerini aktarır ve bazı çağdaşlarını hicvetmekten de geri durmaz. Dönemin birçok tanınmış simalarını olağanüstü halleriyle ve Müslümanların inançlarındaki farklılıklar başta olmak üzere özellikle iktidar ve veraset mücadelelerini alaya alır ve mutasavvıfları küçümser bir şekilde tasvir eder.⁶³⁰

ولقد فكر الخادم ليلة وصول كتابه إليه في سوء رأيه فيه، وشدة حقه عليه، وبقي طول ليلته متعجباً من مطالبة له بالأوتار الهزلية بعد الزمان الطويل، وامتنع عليه النوم لأجل هذا إلى هزيع من الليل.

ثم غلبته عينه بعد ذلك فرأى فيما يرى النائم كأن القيامة قد قامت، وكأن المنادي ينادي: هلموا إلى العرض على الله تعالى. فخرجت من قبري أيمم الداعي إلى أن بلغت إلى أرض المحشر، وقد ألجمني العرق، وأخذ مني التعب والفرق، وأنا من الخوف على أسوأ حال، وقد أنساني جميع ما أقاسيه عظيم ما أعانيه من شدة الأهوال. فقلت في نفسي: هذا هو اليوم العبوس القمطرير، وأنا رجل ضعيف النفس خوار الطباع، ولا صبر لي على معاينة هذه الدواهي. كنت أشتهي على الله الكريم في هذه الساعة في هذا المكان رغيماً عقيماً وزبدية طباهجة ناشفة، وجبن سناري، ونعارة نبذ صيدناني والحافظ العلمي ينادمني عليها بأخبار خوارزم، وفخر الدين بن هلال يعني لي:

يَا أَهْلَ نُعْمَانٍ إِلَى وَجَنَاتِكُمْ تَعْرِى الشَّقَائِقُ لَا إِلَى النِّعْمَانِ

وأبو العز بن الذهبي يغازلني بعينيه ويسقيني الصرف من النعارة حتى يغرق حسي، وأغيب عن الوجود فتتقضي عني الشدائد وأنا في غير معقول.

فما انقضت أمنيته حتى طلع عبد الواحد بن بدر من جانبي وقال لي الساعة رأيت عدة جوار يطلبونك، مع بعضهم أولاده يزعمون أنهم منك، وأنت تنفيهم عنك، وبعضهم يدعي أنك بعثهم لغيرك وهم حبالى منك.

فقلت له: هون عليك يا شيخ: ولا يكن عندك أخس منهم، قد باعت الأسباط قبلي يوسفاً وهم هم

ووجهت من كلامه ساعة وقلت: لو أني مثل الحافظ العلمي الذي لا يقتني إلا الغلمان الذكور، كلما التحى واحد باعه وأخذ آخر، ما حلت بي هذه المصيبة.

فقال لي عبد الواحد: ذكرني بهذا القول، الساعة كان الحافظ العلمي يقلب عليك الأرض.

فقلت له: وأين أجده؟

فقال: هذا هو واقف مع النبيه بن الموصلي بمسح أفخاده من البول.

فقلت له: وأي شيء أصاب التوبنة المسكين؟

فقال: إنه لما سمع انشقاق السماء الدنيا خري على ساقاته من الزمع.

⁶³⁰ el-Vehrânî, 23-26.

فقلت له: التوبة معذور.

وسرت إلى نحوك وناديتك فأقبلت إلي تجري، وما كلمتني كلمة دون أن لكمتني لكمة موجعة وشتمتني ولعنتني، وطيرت في وجهي خمس أواق بصاق كعادتك عند الكلام.

وقلت لي: يا عدو الله، ما كفاك أنك ما خاطبتني ينون الجمع وكاف المخاطب حتى ذكرت اسمي بغير كنية ولا لقب؟ والله لأ توصلن إلى أذيتك بكل ما أقدر عليه من القبيح.

فقلت لك يا كافر القلب أما ترتدع؟ أما ترعوي؟ أما ترى السماوات تنفطر مثل فطائر المزة في الكوانين؟! أما ترى الملائكة منحدرة من السماء إلى الأرض زرافات ووحدانا؟! أما ترى الميزان يرتعد بما فيه مثل المحموم. إذا أخذه النافض البلغمي يوم البحران. أما ترى الصراط يرقص بمن عليه؟!

رقص القلوص براكب مستعجل

ثم ترتفع الضوضاء وإذا بموكب عظيم قد أقبل من المقام المحمود كأفهم الشمس والأقمار، ركبان على نجائب من نور يؤمون المشرعة العظمى من الحوض المورود فسألنا عنهم فقليل لنا: (هذا سيد المرسلين محمد بن عبد الله صلى الله عليه وسلم)، في أصحابه وأهل بيته.

“Hizmetkâr, mektubun kendisine ulaştığı gece, onun hakkındaki kötü kanaatini ve ona olan nefretinin yoğunluğunu düşündü. Uzun bir gecenin sonunda ona olan alaycı öfke isteği karşısında bütün gece şaşkınlık içinde kaldı ve bu sebeple gece yarısına kadar uykuya direndi.

Sonra uyku bastı ve uyku esnasında adeta kıyametin koptuğunu gördü. Müjdecî sanki şöyle sesleniyordu: Haydi Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna geliniz! Ben de kabrimden çıktım ve çağırıcı yapana yönelerek toplanma yerine ulaştım. Ter her tarafımı sarmış, yorgunluk ve ürkekliği benden götürmüştü. Başıma gelecek en kötü durumdan korkuyordum ve çektiğim onca şey, bana katlandığım dehşetin şiddetinin büyüklüğünü unutturmuştu. Bu yüzden kendi kendime dedim ki: “Bugün kıyamet günü ve ben ruhu zayıf ve tabiatı güçsüz bir adamım ve bu felaketi bir an önce başımdan defetmek için sabırsızlanıyorum. Bu saatte bu yerde kerim olan Allah'tan, yeşil bademden yapılmış bir somun, bir tabak lezzetli omlet ve sinnârî peyniri ve bir fıçı saydânî şarabı arzu ediyorum.” el-Hâfızu'l-'Uleymî Harezmi'den gelen haberleri benimle paylaşarak bana bu sofrada eşlik ediyordu. Fahrüddîn b. Hilâl bana şu beyti mırıldandı:

Ey Ma'arratu'n- Nu'man Halkı, Şakaik çiçekleri sizin yanaklarınızı kızartıyor

Ebu'l- 'Azze b. ez-Zehebî, gözleriyle beni izliyor ve ben akıl dışı bir halde iken bana hislerim boğulana ve varlığı gözden kaçırana kadar testiden su katılmamış şarap içiriyor, felaketler benden uzaklaşıyor.

'Abdu'l-Vâhid b. Bedr yanımdan ayrılana kadar dileğim yerine gelmedi. O da bana, "Kıyamet saati geldi, seni arayan bir sürü cariye gördüm. Onlardan bir kısmı senden olduğunu iddia ettiği çocukları var ve sen ise onların senden olduğunu inkâr ediyorsunuz. Bir kısmı da sizden hamileyken onları başkalarına sattığınızı iddia ediyor.

Ona dedim ki: Sakin ol ihtiyar, onlardan daha alçak birisinin senin yanında olmaması lazım. Benden önce kardeşleri Yusuf'u (Yusuf Peygamberin kardeşleri) satmışlardı. Onlar onlardır.

Sözleri karşısında bir saat afalladım ve şöyle dedim: Ben de erkek kölelerden başka bir şeye sahip olmayan el-Hâfizu'l-'Uleymî gibi olsaydım, İçlerinden birisi sakal bıraksa onu satar başkasını alırdım. Bu musibetten başıma gelmedi.

'Abdu'l-Vâhid bana şöyle dedi: Bana bu sözü hatırlattın "Kıyamet vakti, Hâfiz el-Uleymî, yeryüzünü sana dar ettiği esnada (kıyamet gününde) bu sözü bana söyledi.

Ona dedim ki: Onu nerede bulabilirim? Dedi ki: Bu, Nebîh b. el-Mevsûlî ile birlikte kalçalarını idrardan temizlemekte olan kişidir.

Ona dedim ki: Zavallı bitkinin (el-Hâfizu'l-'Uleymî) başına ne geldi?

Dedi ki: Aşağı göklerin yarılışını işitince, titreyerek ayaklarının üzerine düştü.

Ona dedim ki: Bitkin (el-Hâfizu'l-'Uleymî) affedildi.

Sana (el-Hâfizu'l-'Uleymî) doğru yürüdüm ve sana seslendim, sen de koşarak bana geldin. Ve bana acı bir yumruk darbesi atmadan, bana hakaret etmeden ve bana küfretmeden tek kelime etmedin. Ve genellikle konuşurken yaptığın gibi, yüzüme beş okka tükürük saçtın.

Ve bana dedin ki: Ey Allah'ın düşmanı! Bana cemi nun'u ve muhatap kef'i ile hitap etmemiş olman yetmez, ismini dahi künyesiz ve ünvansız zikrettin? Elimden gelen en kötü bir şekilde sana eziyet edeceğim.

Ben de sana dedim ki, ey kalbin kafîri, hiç ürpermiyor musun? Hiç için titremiyor mu? Göklerin, fırında çatlayan mayhoş ekmeklere döndüğünü görmüyor musun?

Meleklerin topluluk halinde ve tek başlarına gökten yere indiklerini görmüyor musun? Terazinin üzerindkilerden dolayı hummalı bir kimse gibi titrediğini görüyor musunuz? En-Nâfid el-Balğamî sıtmaya yakalandığı günde onu aldığında Sırat köprüsünün üzerinde kişiyle dans ettiğini görmüyor musun?

Müellif, son gün gerçekleşen bazı sahneleri aktarır ve dünyada kötülükleriyle tanınıp cehenneme sürülen insanlardan oluşan bir grupla karşılaşır. Bu kimselerden kimisi edebe uyanlardan, kimisi de iyi amel gerçekleştirenler olarak havuza götürülür. Sonra orada şu olaylar cereyan eder:⁶³¹

Sonra gürültü yükselir ve bir bakarsın, sanki güneş ve ay gibi büyük bir merasim alayı Makâm-ı Mahmûd'dan bize yöneldi. Yüzlerinde ışık saçan soylu biniciler yürüyor, havuzdan akan büyük kanal boyunca yürüyorlar. Biz, onlara kim olduklarını sorduk, bize ashabı ve ehli beytinin arasında Peygamberlerin efendisi Muhammed (s.a.v) olduğu söylendi.

Yazarın zihninde kurguladığı İslam ülkelerinin birbiri arasındaki rekabeti ve bu ülkelerin yozlaşmış idaresi, tabakalaşma ve zayıf sosyal sistem el-Vehrânî'yi içerisinde bulunduğu toplumda karşı karşıya kaldığı adaletsizliğe direnme hususunda acı çektirmiştir. Bu nedenle, dinî tutumlara ve mezhepsel taassup ve siyasî sisteme yönelttiği hicivli eleştirilerle intikam almak ve onları dengeye getirmek için hayal gücüne ve rüyalara başvurmuştur.⁶³²

el-Vehrânî'nin menâmatındaki üslubu, zenginlik ve çeşitlilik açısından öne çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim, Hadis, hikmetli söz ve birçok atasözünden yaptığı iktibasları yazarın dil, edebiyat ve eleştiri konularındaki geniş bilgisini gösterirken aynı zamanda ifadelerini ve eleştirilerini gerçekçi kılmaktadır. Yazar üslubunda sanat kullanmaya bolca başvurmuş, tasvir etmede teşbih ve istiare sanatlarından yararlanmışır. Rüya içindeki çelişkileri tıbâk sanatı yardımıyla ifade etmiş, cinâs sanatını gereksiz yere kullanmaktan kaçınarak bir şekilde dile getirmiş, çoğu kez cümleleri vezinli ve seci' sözlerinin akışı veya ifadesinin kafa karıştırıcı olmamasına dikkat etmiştir. Yazarın aşağıdaki cümlelerinde seci''yi ne derece ustaca işlediğine bize kanıtlamıştır:⁶³³

⁶³¹ el-Vehrânî, 47.

⁶³² Sâlim Muhammed, 534-535.

⁶³³ el-Vehrânî, 23-24.

فخرجت من قبري أيمم الداعي إلى أن بلغت إلى أرض المحشر، وقد أجمني العرق، وأخذ مني التعب والفرق، وأنا من الخوف على أسوأ حال، وقد أنساني جميع ما أقاسيه عظيم ما أعانيه من شدة الأهوال.

“Ben de kabrimden çıktım ve çağırımı yapana yönelerek toplanma yerine ulaştım. Ter, her tarafımı sarmış yorgunluk ve ürkekliği benden götürmüştü. Başıma gelecek en kötü durumdan korkuyordum ve çektiğim onca şey bana katlandığım dehşetin şiddetinin büyüklüğünü unutturmuştu”.

el-Vehrânî, el-Menâmu'l-Kebîr’inde gerçek olaylardan alıntı yaparak ve karakterleri de gerçek hayattan seçerek kurgusal bir dünya kurmada başarılı olmuştur. Yazar, Eyyûbîler Devleti’nin kuruluşunun en önemli sacayağı olan Mısır’ın fethinin gerekçelerini ve Şîî-Fâtımî akidesinin Müslümanlar için ne denli tehlike oluşturduğunu kurguladığı mahşer yerine Necmeddîn Eyyûb ile kardeşi Eseduddîn Şîrkûh’u da dâhil ederek Peygamber (s.a.v) huzurunda bir görüşme gerçekleştirmiştir:⁶³⁴

وأقبل نجم الدين وأسد الدين راكبين على فرسين كالعقابين (من خيل بني ربيعة) ، وعلى كل واحد منهما خلعتان خلعة الحبح وخلعة الجهاد ، وكل خلعة منها خير من خراج الأرض كلها سبعين مرة وأسد الدين رابح يطلب من النبي صلى الله عليه وسلم خلعة فتوح مصر، ونجم الدين يقول : لا تذكره بمصر فهو موغر الصدر لأجلها . فيقول له أسد الدين : ذكر العلماء بالنسب أن ما بينه وبين ملوكها قرابة ، (فكتبوا خطوطهم بذلك) في المصاريح ، فلو كان بينه وبينهم قرابة ماضنا ذلك عنده ، لأننا ما قتلنا أحداً منهم ، ولا نقضنا له عهداً ، ولا قبضنا على أولادهم ، حتى بغوا علينا وأرادوا هلاكنا ، وإخراج الديار المصرية من يد الإسلام إلى أيدي المشركين ، ولو لم يكن إلا هذا لكان عند النبي صلى الله عليه وسلم من الأواخي الحسنة ، ومن القرابة والصحابة.

“Necmeddîn Eyyûb ile kardeşi Eseduddîn Şîrkûh, Benî Rebîâ’ (kabilesine ait) atlarından kartal gibi iki ata binmiş halde geldiler. Her birinin üzerinde hac ve cihat kaftanı olmak üzere birer kaftan vardı. Kaftanların tamamı, bütün arazinin vergisinden yetmiş kat daha üstündür. Zafer kazanan Eseduddîn, Peygamberimizden (s.a.v.) Mısır’ın fethinin kaftanını ister. Hemen ardından Necmeddîn, Eseduddîn’e şöyle der: “Ona Mısır’ı hatırlatma, çünkü O, Mısır’a karşı katı kalplidir.” Eseduddîn ise: “Âlimler Peygamber (s.a.v) ile Fâtımî krallarının soy bağıyla akraba olduğu şerhlerinde zikretmişlerdir. (Yazılarında bu durumu kaleme almışlardır).” Şayet peygamberle aralarında bir akrabalık olsaydı, bu bize zarar vermezdi. Çünkü biz onlardan hiçbirini katletmedik ve O’na olan ahdimizi bozmadık. Onlar bize karşı haddi aşmadıkça ve bizim

⁶³⁴ el-Vehrânî, 49.

helak olmamızı ve Mısır topraklarının İslam'ın elinden müşriklerin eline geçmesini istemedikçe biz onların çocuklarını tutuklamadık. Şayet bundan başka bir şey olmasaydı, Peygamber (s.a.v) ile beraber, Salih kardeşleri, akrabaları ve ashabı arasında olurlardı.”

Dönemin birçok önemli şahsiyetini eleştirmekten geri durmayan el-Vehrânî, her ne kadar saray edebiyatçıları arasında kendisine yer bulamasa da Sultan Selâhaddîn'in kurduğu devleti ve adalet ve merhamet dengeli uyguladığı politikasını her zaman taltif etmiş, kişisel menfaatlerinin onun önüne geçmesine müsaade etmemiştir.

Rüyanın ilerleyen bölümünde aralarına dâhil olan Selâhaddîn, Peygamber (s.a.v)'in duasını alır ve birlikte Makâm-ı Mahmûd'a doğru ilerlerler.⁶³⁵

وانتهى إليهما صلاح الدين فأخذه وأوصاه إلى النبي صلى الله عليه وسلم، وأمره بتقبيل رجله ففعل ذلك، (فدعا له النبي صلى الله عليه وسلم)، ومسح على رأسه ودعا له بالنصر والتأييد، وأوصاه بالضعفاء والمظلومين، ونزلوا على المشرقة العظمى، وأقاموا عليها ساعة زمانية، ثم انصرفوا إلى المقام المحمود.

“Aynı şekilde Selâhaddîn de Necmeddîn ve Eseduddîn'e ulaştı. O ikisi Selâhaddîn'i alıp Peygamber (s.a.v) getirdiler ve ayaklarını öpmesini emrettiler, o da öyle yaptı. (Bunun üzerine Peygamber (s.a.v) onun için dua etti) ve başını mesh ederek zaferler elde etmesi ve devletini daim kılması için Allah'a niyazda bulundu ve onu zayıfların ve mazlumların gözetiminden sorumlu kıldı. Sonra su kaynağına indiler ve orada bir saat kadar kaldılar. Ardından Makâm-ı Mahmûd'a yöneldiler.”

Son olarak rüya, el-Vehrânî'nin şiddetli bir bağırsık sonrası yatağından düşerek dehşete kapılmış bir halde uykusundan uyanmasıyla son bulur.⁶³⁶

2.6.1. Mizah

Sözlükte (م-ز-ح) kök harflerinden türetilerek mastar ismi müzâh olan eğlence, şaka, latîfe ve alay anlamlarına gelir.⁶³⁷ Ciddiyetin zıddı olarak tanımlanan bu kavram” Arap edebiyatında daha ziyade fukâhe “فكاهة” terimiyle özdeşleşmiştir.⁶³⁸ Mizahta temel amaç her ne kadar güldürme olsa da aynı zamanda fert ve toplumdaki zaaf ve eksiklikleri,

⁶³⁵ el-Vehrânî, 50.

⁶³⁶ el-Vehrânî, 60.

⁶³⁷ İbn Manzûr, III,476; İsmail Durmuş, “Mizah”, *DİA*, Ankara 2020, XXX, 205.

⁶³⁸ Sait Uylaş, *Arap Edebiyatında Mizah: Mısır Örneği*, Divân Kitap, Ankara, 2010, 28.

yönetici ve aristokrat gibi siyasî otoritelerin davranış ve anlayışları düzeltme maksadıyla eleştirme amacı da taşıdığı görülür.⁶³⁹

İslam öncesi dönemden günümüze kadar Arap edebiyatı, alay, şaka, gülme, espri, nükte vb. mizah kavramı altında yer alan türler bakımından zengin bir yere sahiptir. Arap edebiyatında Câhiliye Dönemi'ndeki nesir örneklerinde mizahî unsurların bulunduğu edebî türlerden atasözleri, kıssalar, efsaneler ve çeşitli ictimai meseleleri konu alan diyaloglara rastlanır. Bu kavram İslamiyet'in gelişiyle birlikte özellikle Emevîler Dönemi'nde fetihlerle birlikte artan refaha paralel olarak eğlence kültürüne hâkim olmuş ve mizahçı bir sınıf ortaya çıkmıştır. Muaviye Dönemi başta olmak üzere artık bu nüktedan sınıfın saraya davet edilmesi ile gece sohbetlerine iştirak etmeleri, bu türün gelişmesine ortam hazırlamıştır. Şüphesiz dönemin önemli şairleri arasında gerçekleşen şiir atışmaları ve fırkaların siyasî rekabet neticesinde birbirlerine sarf ettikleri alay ve eleştiriler bu türün gelişmesini sağlamıştır.⁶⁴⁰

Abbâsîler Dönemi'nde mizah unsurlarını ihtiva eden edebî kaynaklar I.Abbâsî Dönemi'nde telif edilmeye başlamış, içinde çok sayıda fıkralara, nüktelere ve gülünç tasvirlerle rastladığımız orijinal eserler ise II.Abbâsî Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Mizah'ın en parlak dönemini yaşadığı II.Abbâsî asrında bu türde önceki dönemlerde telif edilen eserler kayıt altına alınmıştır. Bu dönemde telif edilen eserlerin başında, üslubunda toplumu eğitmek maksadıyla her kesime hitap ederek sıkça kinaye ve telmihle, alışılmamış eğlendirici hikâye ve fıkralara yer veren Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhiz'in mizahî eserleri gelmektedir. Câhiz'in toplumdaki cimri tipleriyle alay ettiği ve mizahî fıkralarını topladığı Kitâbu'l-Buhalâ' ile et-Terbî' ve't-Tedvîr adlı eserleri Abbâsî Dönemi'ndeki mizahın zirvesi olarak değerlendirilmiştir. Özellikle bu dönemde Emevî ve Abbâsî arasındaki rekabet ortamı ve Arap olmayan unsurların tepkisi şeklinde ifade edilen Şuûbîlik, taraftarların birbirlerine karşı üstünlük sağlamada mizahı kullanmaları bu türü etkileyen faktörlerden olmuştur.⁶⁴¹

⁶³⁹ İsmail Durmuş, "Mizah", *DİA*, Ankara 2020, XXX, 205-206.. Hasan Çiftçi, "Klasik İslam Edebiyatında Hiciv ve Mizah", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s.10, 1998, 139

⁶⁴⁰ Yusuf Doğan, *İkinci Abbâsî Dönemi'nde Mizah*, (Yayımlanmış doktora tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003, 82-83; Sait Uylaş, *Arap Edebiyatında Mizah: Mısır Örneği*, 28,29; İsmail Durmuş, "Mizah", *DİA*, Ankara 2020, XXX, 205.

⁶⁴¹ Yusuf Doğan, 95-98; Sait Uylaş, *Arap Edebiyatında Mizah: Mısır Örneği*, 28-29; İsmail Durmuş, "Mizah", *DİA*, Ankara 2020, XXX, 26.

Eyyûbîler Dönemi'nde Mısırlılar, Haçlı işgali olmak üzere sosyal ve iktisadî hadiselerle ne kadar meşgul olsalar da mizah anlayışlarını korumuşlardır. Dönemin edipleri arasında Kâdî el-Fâzıl, İbn Senâ' el-Mulk ve Bahâuddîn Zuheyr nadir de olsa topluma mesaj vermek amacıyla eğitici yönü ağırlıkta olan mizahî unsurları yazılarında işlemişlerdir.⁶⁴² Ayrıca, sırf bu tarz konuları ele alan çok sayıda müstakil eser kaleme alınmıştır. Bunların en önemlileri, İbn Memmâtî tarafından kaleme alınan *el-Fâşûş fî hukmi Karâkûş* ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin *Ahbâru'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelîn* ve *Tuhfetü'l-Ezkiyâ fî Tercemeti Kitâbi'l-Ezkiyâ* adlı eseridir.

İstihza sanatını etkili kullanmada devrin ileri gelen yazarlarından biri olan İbn Memmâtî', Selâhaddîn Eyyûbî Dönemi'nde Divânu'l-Ceyş'in başına geçer.⁶⁴³ Yukarı Mısır'ın önde gelen kıpti ailelerinden gelen el-Es'ad b. Memmâtî'nin kaleme aldığı *el-Fâşûş fî hukmi Karâkûş*, daha çok Eyyûbîler Dönemi'nde Selâhaddîn Eyyûbî'nin Türk asıllı önemli komutanlarından biri olan Ebû Saîd Bahâeddîn b. Abdillâh Karakuş⁶⁴⁴'u 22 hikâyede hicvetme ve onu alaya alıp küçümseme hedefiyle telif edilmiştir.

Karakuş'un tarihî şahsiyetine bakıldığında Orta Asya'dan Mısır'a gelip askerî yeteneği, cesareti ve azmi sayesinde kısa zamanda Eyyûbîler nezdinde itibarı artarak askerî ve siyasî alanda önemli başarılarla imza attığı görülmüştür. Kendisine verilen görevleri başarılı bir şekilde yerine getiren Karakuş, Eseduddîn Şirkuh'un vefatı sonrası Selâhaddîn'in hizmetine girerek Fâtımîlere son verilip Eyyûbîler Devleti'nin kurulmasında ve Haçlı ordularına karşı gerçekleştirdiği birçok askerî harekâtı başarıyla yürütme hususunda önemli rol oynamıştır. Tüm bunların yanında Karakuş'un mimarî alandaki donanımı sayesinde çok sayıda imar faaliyetine adını yazdırdığı görülmüştür. Devleti saldırılara karşı savunmada önemli görülen Kâhire ile Mısır'ı çevreleyen surları ve Haçlılara karşı bir karagah olarak kullanılan Cebel kalesini ve Gize'deki piramitlere giden yol üzerindeki kemer, hendek ve sarnıç gibi birçok bayındırlık alanına da adını yazdırmıştır.⁶⁴⁵

⁶⁴² Şevki Dayf, *el-Fukâhe fî Mısır*, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire 2004, 40.

⁶⁴³ Şevki Dayf, *el-Fukâhe fî Mısır*, 41.

⁶⁴⁴ Hayatı hak. bkz. Bahattin Kök, "Karakuş, Bahâeddîn", *DİA*, XXIV, 441.

⁶⁴⁵ İbn Hallikân, *Ve fayâtü'l-A'yân*, IV, 91-92; Ahmed Halîl eş-Şâl, *Hukmu Karakuş*, ed-Dâru'z-Zehbiyye, Mısır 2000, 48.; İbrahim Güngör, "Eyyûbîler Dönemi'nde Devlet Adamları Arasındaki Çekişmeler (Karakuş Ve İbn Memmâtî Örneği)," *Eyyûbîler'de Siyasî Ve Ekonomik İlişkiler*, İstanbul: Hiper Yayın, 2020, 276-290.

İbn Memmâtî'nin bu eseri kaleme alırken, hiç kimsenin alaya almaya cesaret bile edemeyeceği büyük bir komutanı, belki de sırf Arap olmadığı için, aşağılamak, toplum nezdindeki konumunu düşürmek, onun gerçek gücünü ve şahsiyetini topluma farklı yansıtmak ya da onun insanların zihnindeki köklü yerini kazıyıp atmak gibi amaçlar güttüğünü söylemek mümkündür. Karakuş hakkında anlatılan yalanlara dikkatli bir gözle bakıldığında Selâhaddîn'in yokluğunda devletini idare etmede tereddüt etmeden yerine vekil tayin ettiği ve arkasında önemli eserler bırakan bir şahsiyet hakkında söylenenler akılla çelişen ve hiçbir aklın inanamayacağı hikâyelerdir.⁶⁴⁶ Nitekim dönemin önemli edip ve tarihçilerinden 'Îmâduddîn el-İsfahânî ve İbn Hallîkân'ın Emir Karakuş hakkındaki müspet görüşleri, İbn Memmâtî'nin bu eseri Karakuş'un ölümünden sonra kaleme almış iftira mahiyetinde uydurulmuş hikâyelerden ibaret olduğu kanısını temellendirmiştir.⁶⁴⁷

İbn Memmâtî'nin söz konusu hikâyelerini genel çerçevede incelediğimizde hikâyeler, Karakuş'un devletin çeşitli kademelerindeki görevi sırasında insanlar hakkında verdiği birçok yanlış hüküm ve kararları içermektedir. Dolayısıyla yazar, hikâyelerini inandırıcı kılmak için toplum nezdinde daha iyi kavranıp hızlıca yayılmasını hedefleyerek yalın bir halk diliyle kaleme almış ve böylece hikâyelerin herkes tarafından kabul görmesini istemiştir.⁶⁴⁸

İbn Memmâtî, hikâyelerinde hayali mahkemeler oluşturmuş ve bu mahkemelerde Karakuş'u kendisinden adalet beklenildiği halde onu garip ve komik hükümler veren, okuma yazma bilmeyen bir kadı olarak yansıtmıştır. Müellif, Karakuş'u verdiği hükümlerle haklıyı haksızdan ayıramayan, suçsuzları cezalandıracağı yerde masumları cezalandıran zalim ve ahmak bir kişilik olarak resmetmiştir. Nitekim İbn Memmâtî bu hususta örnek teşkil edecek şöyle bir hikâye aktarmıştır.⁶⁴⁹

جاء الى قراقوش ثلاثة رجال: احدهم أجروود وليس له حية ولا شارب. والآخران كبيراً اللحيين. وقد تعدى الاجروود على كل منهما ونتف ذقنه من جذورها. فذهب الرجلان الى قراقوش وقالوا له: يا مولانا بهاء الدين، خذلنا حقنا من هذا

⁶⁴⁶ eş-Şâl, 47,49; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, IV, 91-92; Şevki Dayf, *Fi's-şî'r ve'l-fukâhe fî Mısır*, 92-99.

⁶⁴⁷ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, IV, 484; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, IV, 91-92; eş-Şâl, 47-51.

⁶⁴⁸ İbrahim Güngör, Abdulhadi Timurtaş, İbn Memmâtî'nin el-Fâşûş Fî Ahkâmi Karakuş Adlı Eseri ve Karakuşî Hükümler, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, sayı: 33, s.215-234.

⁶⁴⁹ Abdullatîf Hamza, *el-Fâşûş fî Ahkâmi Karakuş li İbn Memmâtî*, Muntedeyâtu Mecelleti'l-İbtisâme, www.ibtesama.com/vb, 9.

الاجرود ، فقد نتف ذقونا وخرق ثيابنا .. فنظر قراقوش الى الاجرود وقال لصاحبيه : ويلكم نتفتم ذقن هذا الصبي وجئتم تشكونه الي. ودوها الى الحبس ، ولا تخرجوها حتى تطلع ذقن هذا الصبي.

“Karakuş’a üç adam gelir. İçlerinden biri köse olup ne sakalı ne de bıyığı vardır. Diğer ikisinin uzun sakalları vardır. Köse olanı her ikisine saldırmış sakalını köklerinden yolmuştur. Bu durum üzerine iki adam Karakuş’a giderek ona şunu söylediler: “Efendimiz bu köse adamda bizim hakkımız kaldı. Zira sakallarımızı yoldu, elbiselerimizi yırttı.” Ardından Karakuş, köse olana baktı ve iki arkadaşına şunları söyledi: “Yazıklar olsun size, bu çocuğun sakalını yoldunuz ve onu bana şikâyet etmeye geldiniz. Onları hapse atın ve bu çocuğun sakalı çıkana kadar onları dışarı çıkarmayın.”

Bir başka hikâyesinde İbn Memmâtî, Karakuş üzerinden ustaca kara mizah yaparak güldürürken aynı zamanda düşündürmeyi amaçlar.⁶⁵⁰

وحكى أن قراقوش كان له باز يعتز به ويعني بترتيته، فطار الباز يوما من عنده، وبلغ ذلك الأمير قراقوش، فقال: اقفلوا باب النصر، واقفلوا باب زويلة، حتى لا يجد الباز له موضعا يطير منه فيعود الى!

“Rivayet edilir ki: Karakuş’un onunla iftihar ettiği ve bakımına ihtimam gösterdiği bir şahini vardır. Bir gün şahin yanından uçup gider. Bunun üzerine Karakuş şöyle der: “Babu’n-Nasr ve Babu’z-Züveyle’yi kilitleyin ki şahin kendisi için uçacak bir alan bulamasın ve bana geri dönsün.”

Bu dönemde mizâhî unsurları ihtiva eden diğer önemli eser de İbnu’l-Cevzî’nin *Ahbâru’l-Hamkâ ve’l-Mugaffelîn* adlı eseridir. Müellifin genel kompozisyonunda alay ve komiklik üzerine inşa ettiği eseri, tarihte bilinen veya bilinmeyen farklı sosyal ve politik pozisyonlara sahip vali, eğitimci, din adamı veya hatip gibi çeşitli karakterlerin ahmak ve dalgın davranışlarını konu edinir. Kitabının başında, ahmaklığın tanımına, delilikten farkına ve ahmak kimselerin genel özelliklerine yer verir. Daha sonra ahmakça davranışların sergilendiği hikâyeleri, yine çeşitli başlıklar altında tasnif eder.

İbnu’l-Cevzî eserinin giriş kısmında kendisini hikâyeleri bir araya toplamaya iten nedenleri sıralamaktadır. Müellifin amacı sadece insanları güldürmek değil; aksine akıllı kimse ahmak ve dalgın kişilerin hikâyelerini işitince, aklın kendisine bahşettiği nimetin büyüklüğünü idrak eder, bu da onu şükretmeye sevk eder. Yine gafil kişilerin hikâyelerini

⁶⁵⁰ Abdullatîf Hamza, *el-Fâsûş fi Ahkâmi Karakuş li İbn Memmâtî*, 24.

zikretmek, akıllıyı, gafillerin yaptığı hatalara ahmakça hallere düşmemeyi temin etmektir. Diğer bir sebepten kalbi rahatlatmak ve nefsi teskin etmektir.⁶⁵¹

Yazar eserinde bir başkasından rivayetler aktardığı o sırada Antakyada bulunan bir görevlinin kendi adına bölgedeki asayişini bildirmek üzere kâtibine yazdırdığı mektubunda kâtibin düştüğü ahmaklığı şöyle aktarır:⁶⁵²

وعن الحسين بن السميدع الأنطاكي قال: كان عندنا بأنطاكية عامل من حلب، وكان له كاتب أحمق، فغرق في البحر (شلنديتان) من مراكب المسلمين التي يقصد بها العدو، فكتب ذلك الكاتب عن صاحبه إلى العامل يحلب بخبرهما:

بسم الله الرحمن الرحيم، أعلم أيها الأمير أعزه الله تعالى أن شلنديتين، أعني مركبتين قد صفقا من جانب البحر أي غرقا من شدة أمواجه، فهلك من فيهما أي تلفوا. قال: فكتب إليه أمير حلب:

بسم الله الرحمن الرحيم، ورد كتابك أي وصل، وفهمناه أي قرأناه، أدب كاتبك أي اصفعه، واستبدل به أي اعزله فإنه مائق أي أحمق، والسلام أي انقضى الكتاب.

“Antakyalı Hüseyin b. Sumeyda’dan rivayetle şöyle dedi: Antakya’da Halepli bir görevlimiz ve onun da ahmak bir kâtibi vardı. Düşmanın saldırdığı Müslümanlara ait iki savaş gemisi batmıştı. Kâtip, sahibi adına Halep’teki Emir’e durumu bildirmek için haberleri hakkında mektup yazmış ve şöyle demişti:

Rahmân ve Râhim olan Allah’ın adıyla. Ey Emir! Allah seni aziz kılsın. Bil ki iki tane savaş gemisi denizde alabora oldu, yani dalgaların şiddetinden battı. İçindekiler helak oldular, yani telef oldular.” Bunun üzerine Halep Emiri mektubuna cevaben şöyle dedi:

Rahmân ve Râhim olan Allah’ın adıyla. Mektubun elime ulaştı, yani geldi. Onu anladık; yani okuduk. Kâtibini terbiye et; yani ona tokat at. Onu değiştir; yani görevden al. Çünkü o manyak; yani ahmaktır. Vesselam; yani mektup bitti.”

⁶⁵¹ Ebu’l-Ferec İbnu’l Cevzî, *Ahbâru’l-Hamkâ ve’l-Mugaffelîn*, thk. ‘Abdu’l-Emîr Muhannâ, Daru’l-Fikri’l-Lübnânî, Beyrut 1990, 13-14.

⁶⁵² Ebu’l-Ferec İbnu’l Cevzî, *Ahbâru’l-Hamkâ ve’l-Mugaffelîn*, 113.

SONUÇ

İslam tarihinin nispeten kısa ancak kritik döneminden birini yaşadığı, özellikle Haçlı saldırıları nedeniyle Batı ile İslam dünyası arasında gerilimlerin yaşandığı XII. yüzyılın son çeyreğinden XIII. yüzyılın ortalarına kadar geçen yaklaşık bir asra yakın bir zaman diliminde Mısır, Suriye, Filistin, Nûbe, Yemen, el-Cezîre'nin büyük bir kısmı ve Hicaz'ı kontrolü altına alan Eyyûbîler, diğer Türk devletlerinden daha kısa bir zaman diliminde hüküm sürmesine rağmen İslam dünyasının siyasî tarihinde olduğu kadar ilmi ve kültürel sahada da derin izler bırakmıştır.

Askerî ve siyasî faaliyetlerin yoğun yaşandığı bir döneme denk gelen Eyyûbîler Devleti, özellikle Hristiyanların İslam dünyasını tehdit altına aldığı ve İslam devletlerinin dağılık halde bulundukları bir dönemde tarih sahnesinde yerini almıştır.

Zengîler Devleti'nin bir uzantısı olan Eyyûbîler, devletin kurucusu Selâhaddîn, Nureddîn Zengî'nin vefatına kadar ona tabi olarak kalmış, her iki devletin Mısır'ın ele geçirilmesindeki dayanışmaları ortak bir akıldaki hareketlerini ispatlar nitelikte olmuştur. Daha sonra Mısır'da Fâtımî Devleti'nin veziri olarak göreve gelen Selâhaddîn, Şîî-İsmailî akideye mensup Fâtımî Devletine son vererek Sünnî bir devlet siyâset geliştirmiş, tek bir İslami cepheyi tesis etmedeki gayesinde kararlılığını göstermiş ve Haçlıları İslam topraklarından silme hedefine odaklanmıştır.

Selâhaddîn, XI. asrın sonlarında Haçlılar'ın Şam topraklarını istila edip emirlikler kurmasıyla başlayan Haçlı seferleri karşısında mukavemet göstererek önemli başarılarla imza atmıştır. Özellikle devletin sınırları içerisine doğrudan gerçekleştirilen III. Haçlı savaşında Selâhaddîn Haçlı birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmış, Kudüs'ü Haçlıların elinden alarak yeniden Müslümanların himayesine kazandırmıştır. Şüphesiz Eyyûbîlerin gerek Haçlı saldırılarına karşı koymadaki başarıları gerekse sünnî temelli bir siyasî birlik kurmaları, İslam tarihindeki saygın konumlarını gösteren nedenlerin başında gelmiştir.

XII. asrın başlarında İslam devletlerinin dağılık halde siyasî birlikten yoksun olmaları ve Frenklerin bu topraklara gerçekleştirdiği istilaları dolayısıyla Şam ve el-Cezîre'de âlimler için güvenli bir ortam tesis edilememiş ilim hayatı sekteye uğramıştır. Ancak başta Zengîler ve sonrasında Eyyûbîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla Haçlı ordularına karşı el edilen zaferler neticesinde bölgede siyasî birlik sağlanmış, Eyyûbîlerin

önemli merkezlerinden olan bu topraklar çeşitli ilim ve edebiyat alanında kendini ispatlamış âlim ve edipler sayesinde cazibe merkezi olmuştur.

Farklı edebî türler içerisinde kaleme aldıkları eserleriyle birçok tarihî anlara şahit olan dönemin şair ve yazarları, olay ve şahıslar özelinde tarihe tanıklık eden bolca malzeme sunmuşlardır.

Eyyûbîler Dönemi'nde şiir, bu dönemde meydana gelen siyasî, ekonomik ve sosyal olayların çeşitliliği sebebiyle konusu ve maksadında farklılığa gidildiği görülmüştür. Zengîler dönemiyle birlikte şiir sadece şehzadeleri ve padişahları konu alan bir edebî tür olmamış, hayatın kendisi ile ilgili toplum yaşamının bir aynası olmuştur. Haçlılara karşı mücadelede önemli bir işleve sahip olan şiir, kamuoyu oluşturma'nın önemli bir aracı olma görevini üstlenerek Haçlılara karşı direnme ve dağılık olan İslamî cepheyi birliğe teşvik etmede aktif bir rol oynamıştır.

Bu dönemde Eyyûbî Sultanlarının şiire verdiği önem sebebiyle edebiyat ve şiir meclislerine teşviğin arttığı görülmüştür. Eyyûbî Sultanlarından Selâhaddîn'in şiir ve edebiyata olan ilgisi ve Eyyûbî meliklerinden bir kısmının da şair olması, Eyyûbîlerin şiir ve şaire olan eğiliminin bir göstergesi olmuştur. Selâhaddîn'in küçük kardeşi Börî, oğlu el-Efdâl, yeğeni el-Kâmil'in şiirle olan meşguliyetleri şairleri bu alanda teşvik etme hususunda örnek teşkil etmiştir.

Dönemin edebî eserleri içerisinde şiir örnekleri incelendiğinde Arap şiirinin yapı taşını oluşturan geleneksel şiir türlerinin bu dönemin şiirine büyük etkisi olmuştur. Bölgede tehdit oluşturan Haçlı ve Moğol istilalarının hamasî hisleri güçlü kılarak fahr ve hamâset türünün dönemin şiirinde baskın olduğu görülmüştür. Bunun yanında medih şiirleri, devrin şairlerinin ustalıklarını sergiledikleri bir rekabet ortamı oluştursa da aşırı mübalağa, mâna ve imgelerin tekrarı, çoğu medih şiirinin seçkinliğini ve inandırıcılığını kaybettirmiştir. Düşmanların eliyle tahrip edilen veya kaybedilen şehirler için yazılan mersiye şiirlerinde soyut kavramlara oldukça yer verilerek mübalağada aşırılığa gidilmiştir. Şairler hiciv şiirlerinde gelenekselliği sürdürerek çeşitlendirmeye gitmişler ve toplumun her katogorisindeki insana uygulamışlardır.

Dönemin şairleri bu devrin tasvir şiirlerine kısıtlama getirmemişler, insan hayatına dair duyuların ve hayal gücünün ulaştığı her şeyi ele alıp cisimleştirerek duygularını katmışlardır. Şairler, tabiatı ilgilendiren tasvir şiirlerinin yanında anlam, şekil ve üslup

bakımından geçmişin seçkin şairlerini takip ettikleri şarap şiirlerine bu dönemde yaygın olan haşîş tasvirlerini de eklemişlerdir.

Şekvâ, ‘Îtâb ve Zem türüne dönemin şiir divânlarında bolca yer verilmiş ve birçok sosyal olguyu içermiştir. Şiirden başka geçimlerini sağlayacak bir gelirleri olmayan şairler, şiir ve şairin toplumdaki düşük statüsünden muzdarip olduklarını, dolayısıyla yeteneklerinin ve emeklerinin de boşa gittiğini sebep olarak göstererek övgülerinin karşılığını alamamaları şairlerin bu hususta yakınmalarına sebep olmuştur.

Savaş, kıtlık ve doğal afet gibi faktörlerin neden olduğu ekonomik sıkıntılar Eyyûbî toplumunu geçim sıkıntısıyla başbaşa bırakmıştır. Bu durumdan dolayı olarak etkilenen şairlerin fakir bir hayat yaşamaları, onları sefil bir duruma ve sosyal ortamlardan uzaklaşmalarına neden olmuş ve tüm acılarını, başarısızlıklarını ve acizliklerini şiirlerinde bu konulara bağlamışlardır.

Dinî bir kisve altında Doğu topraklarına aralıksız gerçekleştirilen Haçlı istilaları ve halkın başına gelen kıtlık ve doğal afet gibi musibetler Mısırlıları bir nevi Allah’a tevekküle ve zâhidane bir yaşama meylettirmesi dinî şiirlere eğilimi arttırmıştır. Ayrıca şairler ruhsal dinginlik ve toplumsal huzur arayışı içinde zühd şiirleri kaleme alarak bunları insanlara öğreti niteliğinde sunmuşlardır.

Dönemin tasavvuf şairleri inançlarını doğrudan ve sembolik olmak üzere iki şekilde ifade ettikleri görülmüştür. Dönemin şairleri tasavvufî ifadelerin kapalı ve muğlaklığa yol açmaması nedeniyle şarap ve ceylan yoluyla sembolik anlatımlar kullanmışlardır. Öte yandan şairler, ilahî tecelliden dolayı sarhoşluk ve vecd hallerine işaret etmek için sıklıkla şarap metaforu kullandıkları görülmüştür.

Diğer bir dinî şiir türü olan peygamber methiyeleri bu dönemde doruk noktasına ulaştığını söyleyebiliriz. Ayrıca peygamber methiyelerine belli kurallar getirilmiş Medâihu’n-Nebevî ifadesi ilk kez bu dönemde bir terim olarak müstakil bir sanat dalı haline gelmiştir.

Arap nesrinin en parlak devirlerinden birini yaşadığı Eyyûbîler devrinde nesirde gözle görülür bir ilerleme kaydedilmiştir. Hutbeler, siyasî ve sosyal içerikli risaleler makâmeler, menâmatler dönemin önemli nesir örneklerini teşkil etmiştir.

Bu dönemde fennî nesir türünde Kâdî el-Fâzıl, Ziyâuddin İbnu'l-Esîr ve 'Îmâduddîn el-İsfahânî gibi sanatlı nesir kaleme alan yazarlar döneme damgasını vurmuştur. Yaşadığı dönemde bedîî ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olan Kâdî el-Fâzıl yazılarını cinâs, secî ve tıbak gibi edebî sanatlardaki maharetiyle temayüz etmiş, aynı zamanda inşâ sanatında özgünlüğü ile kendinden sonrakileri etkilemiş hatta "Sînâ'atu'l-Fâdıl" olarak isimlendirilen bir ekol haline dönüşmüştür.

Dönemin tabiatı gereği yaşanan siyasî ve sosyal hadiseler beraberinde askerî ve siyasî konulardaki devleti ilgilendiren uluslararası diplomatik yazışmaların ihtiyacını doğurmuştur. Nesir sanatının en güzel örneklerinin icra edildiği inşâ divânlarında Sultan veya halife adına yazılan yazılar nesir sanatı için büyük öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda dönemin resmî yazışmaları içerisinde savaşımlardan sonraki tebrikler, elçiler vasıtasıyla ülkelere gönderilen mektuplar vs. gibi yazışmalarla nesrin gelişim kaydetmesine önemli katkılar sağlamış, nesrin, yöneticiler tarafından birçok konuda teşvik edilip gelişmesinin önünü açmıştır.

Çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturan tarih kaynakları ve biyografi eserlerinin döneme çağdaş olan yazarlar tarafından kaleme alınmaları, dikkate şayan hususlardan biridir. Bu eserler, dönemin siyasî, sosyal ve kültürel atmosferini yakından tanımamıza imkân sağlayan, belli bir kronoloji içerisinde zafer ve sevinç anlarında sultan ve emir gibi devlet erkânını öven şiir ve nesir örneklerine de yer verilmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî'nin danışmanı aynı zamanda tarihçi ve edip olarak Haçlı seferleri ile ilgili duygularını ve gözlemlerini aktaran Usâme b. Munkîz, sultanın divânlarında kâtip olarak görev alan 'Îmâduddîn el-İsfahânî ve sultanın her daim yanında yer alarak birçok önemli olaya canlı şahid olan İbn Şeddâd gibi edipler bu döneme damgasını vurmuştur.

Hîtâbetin gelişim kaydettiği bu dönemde gerçekleşen Haçlı seferleri sırasında bazı şehirlerde Müslümanların Haçlılara karışması, halkın hak dinin esaslarına uymayan adet ve davranışlar sergilemeleri, vaizleri müdahaleye mecbur bırakmış bu durum hitâbet türünün gelişmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca dönem içerisinde cereyan eden savaşlar, Müslümanları cihada teşvik etme ve savaşlarda düşmana karşı koymada cesaretlenmeleri için hutbeler bir araç olarak kullanılmıştır. Dönemin hutbelerinde önceki dönemlerden farklı olarak hamâsî konulara yer verildiği görülmüş ve üslup bakımından sıkça îcâz sanatı kullanılarak, tekellûf, secî ve süs sanatlarından uzak kalınmıştır.

Bu dönemden günümüze ulaşan diğer bir nesir türü olan risâleler maksatlarına göre farklı çeşitlere ayrılır. Devleti ilgilendiren konularda halife, sultan ve diğer devlet bürokrasisine yazılan dîvân risâleleri ve sosyal hayatı ilgilendiren birçok mevzu içerisinde barındıran ihvâniyyât konulu yazışmalar olmak üzere farklı kategorilerde ele alınmıştır. Ayrıca bu dönem mektupları, yazarın kendi iç dünyasını anlattığı kişisel risâleler ve medih, tebrik, mersiye ve vasf gibi şiirin konularını dâhil eden risâleler olarak da katagorize edilmiştir.

Eyyûbîler Dönemi dîvân risâleleri belirli bir düzen dâhilinde hitap şekli yazan ve yazılan makama göre derecelere ayrılarak diplomatik bir sisteme tabi tutulduğu görülmüştür. Dönemin, risâle türü Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr ve Kâdî el-Fâdıl ile zirvesine ulaşmıştır.

Makâme türünde Bedîu'z-Zamân el-Hemedânî, sonrasında el-Harîrî'den etkilenen dönemin yazarları bu sanatın gelişimindeki etkileri büyük olmuştur. Bu dönem makâmeleri önceki dönemlerden farklı olarak hikâyelerde şahsî hikâye üslubunda mütekellim zamirinin kullanılması ve olayları aktarmada belirli isimlerden raviler seçilmesi önemlidir. Ayrıca dönemin makâmeleri geçmiş dönemlerden bildiğimiz dilenci ve edepsiz tiplerle ilgili hikâyeleri değil aynı zamanda toplum tarafından iyi karşılanmayan bazı insan tiplerini de ele alarak toplumsal eleştirinin yanı sıra eğitici ve kültürel bir atmosfer yaymayı da amaçladığı görülmüştür.

Dönemin nesir yazarlarından Ruknuddîn el-Vehrânî, gerçekte hayali bir araya getirerek uyku yoluyla cennet, cehennem ve Araf'a yaptığı yolculuğu gerçek olaylardan alıntı yaparak ve karakterleri de buradan seçerek kurgusal bir dünya kurmada başarılı olmuştur. Yazar bu türde kaleme aldığı yazılarından en meşhuru olan el-Menâmu'l-Kebîri'nin bir bölümünde Eyyûbîler Devleti'nin yöneticilerine değinmiştir. Yazarın dönem boyunca saray edebiyatçılarının arasına dâhil olmaya birçok kez teşebbüs ettiğine ve bu girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığına değinmiştik. Buna rağmen el-Vehrânî, Sultan Selâhaddîn başta olmak üzere Eyyûbî Sultanlarının uyguladığı politikayı eserlerinde takdir etmesi, bize edebiyatçıların gözünden dönemi okumamızda tarihsel süreçle bağdaşmıştır.

Çalışmaya genel olarak göz atıldığında, bu dönemin, aynı zamanda Abbasîler Döneminin bir devamı mahiyetinde İslam kültür ve medeniyetinin zengin bir panoraması

olarak akademik çevrelere ve genel okuyucu kitlesine farklı bir bakış açısı sergileyeceği hususunu gözler önüne serme iddiası ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman, “İbn Cubeyr Seyahatnamesinde Dinsel Hoşgörü”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2, (17), 2004, 128-138.
- ‘Alî Seyyid ‘Ali, Kâsım Abduh Kâsım, *Eyyûbîyyûn ve’l- Memâlik*, ‘Ayn lil-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-İnsâniyye ve’l-İctima’iyye, Mısır 2011.
- Alptekin, Coşkun “Atabeg”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 38-40.
- Altınay, Ramazan, “Satranç”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 178-181.
- ‘Amr, Mey İbrâhîm Hasan, *el-Hanîn fi’ş-Şi’ri’z-Zenkiyye ve’l-Eyyûbîyye (518-648) Hicriyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi’atu’l-Halîl, Külliyyetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Amman 2011.
- Arslan, Ahmet, *İbn Haldun’un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Âşûr, Sa’îd ‘Abdulfettâh, *el-Hareketu’s-Salîbiyye*, Mektebetu’l-Angelo el-Mısriyye, Kahire 2010.
- Aydın Usta, “Taklid” *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 465-467.
- el-Bahâ Zuheyr, *Dîvânu el-Bahâ Zuheyr*, Dâru Sâdır, Beyrût 1964.
- el-Bağdâdî, Abdüllatîf, *Rihletu Abdüllatîf el-Bağdâdî fi Mısır/Kitâbu’l-İfâde ve’l-i’tibâr fi’l-Umûri’l-Müşâhede ve’l-Havâdisi’l-Mu’âyene bi-Arzi Mısır*, el-Hey’etu’l-Mısriyye el-‘Âmme li’l-Kitâb, Kahire 1998.
- Bakırcı, Musa, *İbn Cubeyr ve İbn Fadlân Seyahatnamelerinde Sosyolojik Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.
- Bakırcı, Selami, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Basuğuy, Bedrettin, *el-Melikü’s-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Döneminde Eyyûbî Devleti, (637-647/1240-1249)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.

- Başâ, Ömer Mûsâ, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şam: 'Usûru'z-Zenkiyyîn ve'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlik*, el-Mektebetu'l- 'Abbâsiyye, Dımaşk 1986.
- Bedevî, Ahmed Ahmed, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî 'Asrî'l-Hurûbi's-Salîbiyye*, Nahdatu Mısır, Kâhire 1954.
- Baytop, Turhan, "Esrar" *DİA*, İstanbul 1995 XI/431-432.
- el-Bekûr, Hasan Fâlih, *Dirâsât fî's-Şi'ri'l-'Abbâsî er-Ru'ye ve't-Teşkîl*, Dâru'l-Halîc, Ammân 2018.
- Belbe', Abdulhakîm, , *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz fih*, Mektebetu'l-Encilu'l-Mısriyye, İskenderiye 1955.
- Bezer, Gülay Öğün, "Zengîler" *DİA*, İstanbul 2012, XLIV, 268-272.
- el-Bûsîrî, Muhammed b. Sa'îd, *Dîvânu'l-Bûsîrî*, nşr. M. Seyyid Kîlânî, Kahire 1955.
- Câbir, Râide Mehdî, "el-'Îtâb fî's-Şi'ri'l-'Abbâsî", *Mecelletu Kulluyyeti't-Terbiyeti'l-Esâsiyye*, 10, Câmî'atu Bâbil 2013, 507-509.
- el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, I-IV, Beyrut 1998.
- Can, Hakan, "Abdüllatîf El-Bağdâdî'nin el İfâde ve'l-İ'tibâr Adlı Eserinde Eyyûbî Sultanlarından I.Âdil Döneminde Mısır'da Yaşanan Kıtık ve Doğal Afetler (597/1201-598/1202)", *Abdulhalim Oflaz vd. (Ed.), Eyyûbîler'de Siyasî ve Ekonomik İlişkiler*, Bildiriler (365-378), Hiperyayın, İstanbul 2020.
- el-Cebbûrî, Yahya, *el-Hanîn ve'l-Ğurbe fî's-Şi'ri'l-'Arabî:el-Hanîn ilâ'l-Evtân*, Dâru Mecdulâvi, Ammân 2008.
- Cerâde, Halûd Yahyâ Ahmed, *Fennu'r-Risâ' fî's-Şi'r fî'l-'Asreyni'l-Fâtumî ve'l-Eyyûbî*, el-Câmî'atu'l-Urduniyye, Ürdün 2001.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b.Hammâd el-Fârâbi, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, Thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1987.
- Çiçek, Yeliz, *Klasik Arap Edebiyatında Fizikötesi Yolculuklar*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2021.

- Çelik, Aydın, “Fâtımîler Döneminde Mısır’ın Ticari Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 135, Aralık 2001, 145-154.
- Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011
- Çiftçi, Hasan, “Klasik İslam Edebiyatında Hiciv ve Mizah”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10, 1998, 139-162.
- Çiftçi Faruk, Özel, Harun, “Cahiliye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımaları”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, (17), Haziran 2018, 395-419.
- Dayf, Şevkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fî ş-Şi’ril-‘Arabî*, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 2006.
- Dayf, Şevkî, *el-Fukâhe fî Mısır*, Dâru’l-Me‘ârif, Kâhire 2004.
- Dayf, Şevki, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî: Asru’d-Duvel ve’l-İmârât Mısır ve Şâm*, Dâru’l-Me‘ârif, Kâhire 1990.
- Dayf, Şevki, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî: Asru’d-Duvel ve’l-İmârât eş-Şam*, Dâru’l-Me‘ârif, Kâhire ts.
- Dayf, Şevki, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî: el-‘Asru’l-İslamî*, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 2010.
- Demirayak, Kenan, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum 1998.
- _____, *Arap Edebiyatı Tarihi I: Cahiliye Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2009.
- _____, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru’l-İslam Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2009.
- _____, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, Eser Ofset, Erzurum 2012.
- _____, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, *Doğu Esintileri Dergisi*, 5, 2016, 87-132
- Demirayak, Kenan, Uzunyaylalı, Muhammet Emin, Karakuş, Ömer Faruk, *Üsküplü Abdurrahim Efendi ve İki Dilli Manzum Kaside-i Bürde Çevirisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2022.
- Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 525-546.

- Dernîka, Muhammed Ahmed, Mu‘cemu a‘lâmi Şu‘arâi Medhi’n-Nebî, Dâru Mektebeti’l-Hilâl, Beyrut 2003.
- ed-Dımaşkî , el-Bedrî , *Râhatu’l-Ervâh fî’l-Hasîş ve’r-Râh*, Thk.Danilo Mârînû, , b.y.y., ts.
- Doğan, Yusuf, *İkinci Abbâsî Döneminde Mizah*, (Yayımlanmış doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003.
- Durmuş, İsmail, “Methiye”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 406-408.
- _____, “Mizah”, *DİA*, Ankara 2020, XXX, 205-206
- _____, “Nesir”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 9-11.
- Ebû Hâka, Ahmed, *Fennu’l-Medîh*, Dâru’s-Şarki’l-Cedîd, Beyrut, 1962.
- Ebû Şâme Şehâbuddîn ‘Abdurrahman b. İsmâil, el-Makdisî, *Kitâbu’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, Thk., Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, I-V, Beyrut 2002.
- _____, *‘Uyûnu’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn (en-Nûriyye ve’s-Selâhiyye)*, Thk. Ahmed el-Beysûmî, Vizâretu’s- Sekâfiyye, I-IV, Dımaşk 1991.
- Ebû Zeyd, Sâmî Yûsuf, *Edebu’d-Duveli’l-Mutetâbi’a: Ez-Zenkiyye ve’l-Eyyûbiyye ve’l-Memâlik*, Dâru’l Museyyera, Beyrût 2012.
- Ebû’s-Şeyh, Talâl ‘Abdurrahîm Talib, *el-Medâihu’n-Nebeviyye fî’s-Şi’ri’d-Devleteyn ez-Zenkiyye ve’l-Eyyûbiyye ve Eseruhâ fî’l- ‘Usûru’l-Lâhika*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî‘atu’l-Halîl, Filistin 2005.
- Elmalî, Hüseyin, “Tasvir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/135-136.
- el-Ensârî, Şerefuddîn, *Dîvânu Şerefuddîn el-Ensârî*, Thk. Ömer Mûsâ Bâşâ, el-Mecmau’l-Lugatu’l-‘Arabî, Dımaşk, ts.
- Ercan, Ayşe Beyza ,“Satranç: Doğu Medeniyetinin Batı'ya Bir Hediyesi”, *Humanitas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), Ekim 2021, 74-95.
- Ergüven, Şehabettin, “Eyyûbîler Dönemi Şairi İmâduddîn el- İsfahânî’nin Selâhaddîn Eyyûbî için Nazmettiği Mersiye Kasidesi”, *Abdulhalim Oflaz vd. (Ed.), Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, Bildiriler (264-286), Hiperyayın, İstanbul 2019.

- el-Eşkâr, Ğâzî Tuleymât 'İrfân, eṣ-Ṣî'r fî 'Asri'n-Nübüvve ve'l-Hilâfeti'r-Râside, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2007.
- el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî:el-Edebu'l-Kâdîm*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1986.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm, *Kitâbu'l-'Ayn*, Thk. 'Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-VIII, Beyrut 2003.
- Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-VI, Beyrut 1981.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît* Thk. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005
- _____, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Thk. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 2005.
- Gezer, Onur, *Osmanlılarda Keyif Verici Bir Madde: Esrarın Hikâyesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2016.
- Güngör, İbrahim, Timurtaş, Abdulhadi, "İbn Memmâtî'nin el-Fâşûş Fî Ahkâmi Karakuş Adlı Eseri ve Karakuşî Hükümler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 2016, 215-234.
- Güngör, İbrahim "Eyyûbîler Döneminde Devlet Adamları Arasındaki Çekişmeler (Karakuş ve İbn Memmâtî Örneği)," *Eyyûbîler'de Siyasî ve Ekonomik İlişkiler*, Hiper Yayın, İstanbul 2020, 276-290.
- el-Halîlî, Mehâ Rûhî İbrâhîm, *el-Hanîn ve'l-Ğurbe fî'ṣ-Ṣî'ri'l-Endelusî 'Asru Siyâdeti Ğırnâta 635-897 Hicriyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu'n-Necâhî'l-Vataniyye, Külliyyetu'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Nâblus 2007.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, I-V, Beyrut 1977.
- _____, *Mu'cemu'l-Udebâ: İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* Thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1993.
- Hamza, Abdullatîf, *Edebu'l-Hurûbi's-Salîbiyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire 1948.
- _____, *el-Edebu'l-Mısırî min Kiyâmi'd-Devleti'l-Eyyûbiyyi ila Mec'ul-Hamletu'l-Fransiyyi*, el- Hey'et'ul- Mısıryyet'il-'Âmmeti lil-Kuttâb, Kâhire 2000.

- _____, *el-Fâşûş fî Ahkâmi Karakuş li İbn Memmâtî*, Muntedeyâtu Mecelleti'l-İbtisâme, www.ibtesama.com/vb.
- _____, *el-Hareketu'l-Fikriyye fî Mısr fî'l-'Asreyne'l-Eyyûbîyyî ve'l-Memlûkîyyî'l-Evvel*, Hey'et'ul-Mısıriyyet'il-'Âmmeti lil-Kuttâb, Kâhire 2013.
- Halîl, 'İmâduddîn, *el-Mukâvemetu'l-İslamiyye li'l-Gazvu's-Salîbiyyi*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2005.
- Harhaş, Muhammed Tefvîk Hindâvî, "Şi'ru İbni Kalâkis: Dirâsetun Uslûbiyyetun", *Mecelletu't-Dirâsâtut-Terbeviyye ve'l-İnsâniyye*, 4,(8), 2016, 147-186.
- el-Harîrî, Seyyid 'Alî, *Kitâbu'l-Ahbârî's-Seniyye fi'l-Hurubis-Salîbiyye*, ez-Zehra Li'l-İ'lâmu'l-'Arabî, Kâhire 1985.
- Hasan, Ali İbrâhim, *Mısr fî'l-'Usûri'l-Vustâ: mine'l-fethi'l-Arabî ila'l-Fethi'l-'Usmânî, Mektebetu'n-Nahdatu'l-Mısıriye*, Kâhire 1948.
- el-Haşrûm, Abdurrezzak, *el-Gurbetu fi's-Şi'ri'l-Câhilî, Menşûrâtu İttihâdi'l-Kutubi'l-'Arabî*, Dimaşk, 1982.
- el-Hâzimî, Nâsır Muhammed 'Alî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî Dimaşk fî'l-'Asri'l-Eyyûbî, (Hicri 569-659/ Miladi 1173-1260), Câmî'atu Ummu'l-Kurâ Kulliyetu's-Şeri'a*, Sûdi Arabistan 2000.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen ve Azra Erhat), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- el-Hindâvî, Leylâ 'Abdu'l-Hamîd 'Alî, *el-Hayât ve'l-Mevt fî Şi'r 'Ahdi Benî Eyyûb*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu Bağdâd, Külliyyetu't-Terbiyyetu'l-Benât, Bağdat 2004.
- Hüseyin, Muhammed Kâmil, *Dirâsât fî's-Şi'r fî'l-'Asri'l-Eyyûbîyyîn*, Hindâvî, Kâhire 2017.
- Hüseyin, Taha, *Fî'l-Edebi'l-Câhilî, Müessesetu Hindâvî*, Kâhire, 1967.
- İbn Cubeyr, *Rihletu İbn Cubeyr*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1964.
- İbn Dureyd, *Cemheretü'l-Luğa*, Thk. Remzî Munîr Ba'labekkî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, I-III, Beyrût 1987.

- İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'*, Thk. Nizâr Rızâ, Mektebetu'l-Hayât, Beyrut 1965.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Şark İslam Klasikleri, çev. Zakir Kadiri Ugan, Meb. Yayınları, I-II, İstanbul 1996.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sâdr, Beyrut 1978.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ven-nihâye*, Mektebetu'l-Me'ârif, I-XV, Beyrut 1988.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânu'l-'Arab*, Thk. Ahmed Fâris, Dâru Sâdır, I-XV, Beyrût 1980.
- İbn Nebîh, *Dîvânu İbn Nebîh*, Semerâtu'l-Funûn, 1882 Beyrut.
- İbn Senâ' el-Mulk, *Dîvânu İbn Senâ' el-Mulk*, Thk. Muhammed İbrâhîm Nasr, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî lit-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, Kâhire 1969.
- İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn İbn Eyyûb* Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1994.
- İbn Şuheyd, *et-Teva-âbi' ve'z-Zevâbi*. Thk. Butrus el-Bustânî, Mektebetu Sâdır, Beyrut 1951.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Vizâretu's-Sekâfiyye Mısır, 1963.
- İbn 'Uneyn, *Dîvânu İbn 'Uneyn*, Thk. Halîl Merdem Bek, Dâru Sâdır, Beyrût 1959.
- İbn Vâsıl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâr Benî Eyyûb*, Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Vizâratu't-Ta'lim ve't-Terbiyye'l-Mısriyye, I-V, Kâhire 1957.
- İbnu'd-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybeg, *Kenzu'd-Durer ve Câmi'u'l-Gurer: Durru'l-Matlûb fî Ahbâri Mulûkî Benî Eyyûb*, Thk. Sa'îd 'Abdulfettâh 'Âşûr, I-IX Kâhire 1972.
- İbnu'l Cevzî ,Ebu'l-Ferec, *Ahbâru'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelîn*, Thk. 'Abdu'l-Emîr Muhannâ, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut 1990.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, Thk. Muhammed Yusûf ed-Dukâk, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

_____, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Musul*, Thk. 'Abdulkâdir Ahmet Tuleymat, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire 1963.

İbnu'l-Fârîz, *Dîvânu İbni'l-Fârîz*, Dâru Sâdır, Beyrut 2011.

İbn Kalâkıs, *Dîvânu İbn Kalâkıs*, Thk. Halîl Mutrân, ts., b.y.y.

İbnu'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhi Dimaşk*, Beyrut 1908.

İbnu'l-Kayserânî, *Dîvânu İbni'l-Kayserânî*, el-Mektebetu's-Şâmile, 2021

İbnu's-Sâ'âtî, *Dîvânu İbnu's-Sâ'âtî*, Thk. Enîs el-Makdisî, I-II, Beyrût 1939.

İbnu's-Şe'âr, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn, *Kalâidu'l-Cumân fi Ferâidi Şu'arâ hâze'z-zamân el-Meşhûr b. 'Ukûdu'l-Cumân fi şu'arâ hâze'z-zamân*, Thk. Kâmil Süleymân el-Cubûrî, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, I-X, Beyrût 2005.

İbnu't-Te'âvîzî, *Dîvânu İbnu't-Te'âvîzî*, Thk. David Samuel Margoliouth, Apud Rudolphum 1903.

el-İsfahânî, 'İmâduddîn, *Dîvânu 'İmâduddîn el-İsfahânî*, el-Mektebetu's-Şâmile, ts.

el-İsfahânî, 'İmâduddîn, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Aksâmu'l-Uhrâ*, Dimaşk 1955.

_____, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Kısmu Şu'arâi's-Şâm*, Thk.Şükri Faysal, el-Mecmau'l-Lugati'l-'Arabî, I-III, Dimaşk, 1955.

el-İsfahânî, , *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Bidâyeti Kısm Şu'arâi's-Şâm Şu'arâi' Dimaşk ve's- Şu'arâi'l-Umerâ min Benî Eyyûb*, Thk. Şükri Faysal, el-Mecmau'l-Lugati'l-'Arabî, Dimaşk, 1968.

el-İsfahânî, 'İmâduddîn Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfîyâ*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1979.

el-İsfahânî, Râgib, *Muhâdarâtu'l-Udebâ ve Muhâverâtu's-Şu'arâ ve'l-Buleğâ*, Thk. Ömer et-Tıbâ', Şeriketu Dâri'l-Erkam İbni Ebi'l-Erkam, Beyrût 1999.

İmrânî, Fâtıma, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fi's-Şi'ri'l-Endelusî*, el-Mecma'u'l-'Alemî, Tahran 2007.

İpekten, Halûk, "Gazel", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 440-442.

- Kara, Füsun, “Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) Sosyal Hayat”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1,(4), 2020, 45-60.
- Karaca, Sevtap Gölgesiz, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Kaya, Mahmut, “Kasîdetu’l-Bürde”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV/568-569.
- el-Kayrevânî, İbn Reşîk, Ebû Alî el-Hasen, *el- ‘Umde fî Mehâsini’ş-Şi’r ve Âdâbih ve Nakdih*, b.y.y., ts.
- Keleş, Bahattin, “Eyyûbîlerin Ortadoğu’daki İpek Yolu ve Bahara Yolu Ticaretindeki Yeri ve Önemi”, Abdulhalim Oflaz vd. (Ed.) *Eyyûbîler’de Siyasî ve Ekonomik İlişkiler*, Bildiriler (352-362), Hiperyayın, İstanbul 2020.
- Kılıç, Mustafa, *Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicri 634-659 / Miladi 1234-1261)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2001.
- Kılıç, Fatih, *Endülüs Edebiyatı: Murâbıtlar Dönemi*, Kitap Dünyası, İstanbul 2022.
- el-Kindî, Yûsuf b. İbrâhim b. Seyf, *Âliyâtu’s-Serd fî Menâmâtu’l-Vehrânî*, (Yüksek Lisans Tezi) Câmi’atu’s-Sultân Kâbûs, Kulliyetu’l-Âdâb, Umman 2004
- Kucur, Sadi Süleyman, “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/313-314.
- Kudâme b. Ca’fer, Ebu’l-Ferec b. Ziyâd el-Kâtib, *Nakdu’ş-Şi’r*, Thk. Muhammed ‘Abdulmun‘im Hafâcî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1987.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- el-Kutubî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu’l-Vefeyât*, Thk: İhsân ‘Abbâs, Dâru Sâdır, I-V, Beyrut 1973.
- Kök, Bahattin, “Karakuş, Bahâeddîn”, *DİA*, XXIV, 441.
- Lewis, Bernard, *Haşhaşîler; İslam’da Radikal Bir Tarikat*, (Çev. Kemal Sarısöz) Kapı Yayınları, İstanbul 2005.
- el-Makrîzî, Ahmed b. ‘Ali, *İğâsetu’l-umme bi-keşfi’l-ğumme*, Thk. Kerem Hilmi Ferhat, Ein For Human And Socail Studies, Mısır 2007.

- _____, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- _____, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, el-Hey'etu'l-Âmme li-Kusûr es-Sekâfe, Kâhire 2002.
- _____, *Kitâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti'd-Duveli'l-Mulûk*, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1997.
- el-Mansûrî, Baybars, *Muhtâru'l-Ahbâr:Târîhu'd-Devleti'l-Eyyûbîyye ve Devleti'l-Memâlikî'l-Bahriyye*, Thk. Abdulhamid Sâlih Hamdan, ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, Kahire 1993.
- el-Mazîni, İbrâhim b. Muhammed el-Hamd, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-'Ahdi'z-Zengiyyi: Dirase fi'l-İzdihâri'l-İlmiyyi 'inde'l-Muslimîn*, Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-İslamiyye, Riyad 2003.
- Mubârekî, Muhammed b. Hâdî Muhammed, *Şi'ru'd-Da'veti'l-İslamiyye fi'l-'Asri'l-Eyyûbî*, (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atu'l-İslamiyye bi'l-Medineti'l-Munevver, Medine 2010.
- Muhammed, 'Abdu'l-Hamîd 'Abdu'l-Vehhâb, *Eseru'l-İslam fi'n-Nesri'l-Fennî fi Karni's-Sâdis el-Hicrî*, (Yayımlanmamış, Doktora Tezi), Câmi'atu Ummu Durman el-İslamiyye, Dirâsâtu'l-Âlemi'l-İslamiyye, Sudan 2014.
- Mubârek, Zekî, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fi'l-Edebi'l-'Arabî*, Kahire 1935.
- Muhammed, Ahmed Seyyid, *eş-Şahsiyyetu'l-Mısriyye fi'l-Edebeyni'l-Fâtımî ve'l-Eyyûbî*, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire 1996.
- Muhamed b.'Alî, Mühezzebu'd-Dîn Ebî Tâlib, *Dîvânu İbni'l Hayemî*, Thk. Meysem 'Adnan es-Savvâf, Matbu'atu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, Dimaşk 2015.
- Muhammed, Mahmûd Sâlim, *Edebu'd-Duveli'l-Mütetâbi'a:ed-Devletu'z-Zenkiyye ve'l-Eyyûbîyye*, Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Birleşik Arap Emirlikleri 2012.
- Muhammed, Mahmud Sâlim, *el-Medâihu'n-Nebeviyye hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1996,
- Muhammed, Sirâceddîn, *el-Hecau fi's-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'r-Râtıb el-Câmi'iyye, Beyrût 2011.

- _____, *el-Medh fî 'ş-Şi 'ri 'l- 'Arabî*, Dâru'r-Râtibi'l-Câmi'iyye, Beyrut 2011.
- _____, *er-Risâ fî 'ş- Şi 'ri 'l- 'Arabî*, Dâru'r-Râtib el-Câmi'iyye, Beyrût 2011.
- _____, *el-Zuhd fî 'ş-Şi 'ri 'l- 'Arabî*, Dâru'r-Râtib el-Câmi'iyye, Beyrut 2011.
- Mustafa, Şâkir, *Salâhu'd-Dîn:el-Fârisu'l-Mucâhid ve'l-Meliku'l-Zâhidu'l-Mufterî 'Aleyh*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1998.
- en-Nâsr, Da'ad, *el-Menâmât fî'l-Mevrûsi'l-Hekâyyi'l- 'Arabî:Dirâsetun fî'n-Nassî's-Sekâfiyyî ve'l-Bunyetu's-Serdiyye*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Urduniyye, Kulliyetu'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Ürdün 2006.
- en-Neccâr, Ahmed, *el-İntâcu'l-Edebî fî Medîneti'l-İskenderiyye fî'l- 'Asreyni'l-Fâtımî ve'l-Eyyûbî*, Meclisu'l-A'lâ li-Ri'âyatu'l-Funûn ve'l-Âdâbu'l-'Ulûm, Kâhire 1964.
- Nemr, Mûsa İbrâhim, *Şi 'ru'l-Harb fî 'Asri benî Eyyûbî; İbn Senâ' el-Mulk Enmûzecen*, Câmi'atu Birzeit, Filistin 2007.
- Numeyr, Hassân b., *Dîvanu 'Arkale el-Kelbî*, Thk. Ahmed el-Cundî, Dâru Sâdır, Beyrût 1992
- en-Nuveyri, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, Thk. Mufid Kumayha, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-XXXIII, Beyrut 2004.
- Öngören, Reşat, "Tasavvuf", *DİA*, İstanbul 2011, XL/119-126.
- Özaydın, Abdülkerim" Sûlî, Ebû Bekir " "DİA" İstanbul, 2009 XXXVII, 492.
- Polat, İbrahim Ethem, "Abbâsî Döneminde İki Muhalif Şair ve Şiirlerinde Ortak Temalar" *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, (24), 2007, 21-36.
- _____, "Arap Edebiyatı Penceresinden Orta Çağda Haçlı Seferlerine Karşı Türklerin Mücadeleleri", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, 4, (13), 7-22.
- _____, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016.
- er-Râfî'î, Mustafâ Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l- 'Arab*, Matba'atu'l-İstikâme, I-II, Kahire 1954.
- Reşîd, Nâzım, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fî Edebî'l-Karneyni es-Sâdis ve's-Sâbi' li'l-Hicre*, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Bağdat 2002.

- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan Türk Tarih Kurumu Basımevi, I-II, Ankara 1989.
- es-Saffâr, İbtisâm Merhûn, *el-Emâlî fî'l-Edebi'l-İslâmî*, Dâru'l-Menâhic, 'Ammân 2005.
- es-Safedî, Selâhaddîn Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafâ, I-XXIX, Beyrut 2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *el-Eyyûbîyyûn Ba'de Selâhaddîn: el-Hamalâtu's-Salîbiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2010.
- Selâm, Muhammed Zağlûl, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, Daru'l-Me'ârif, İskenderiye 1990.
- Seyyid, Eymen Fuâd, "Nil", *DİA*, İstanbul, XXXIII, 122-123.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fî Târîhi'l-'Ayân*, Thk. İbrahim ez-Zeybek, er-Risâletu'l-alemiyye, I-XXIII, Beyrut 2013.
- es-Suyûtî, Muhammed el-Hudayrî, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atu Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, I-II, Kâhire 1965.
- eş-Şâl, Ahmed Halîl, *Hukmu Karakuş*, ed-Dâru'z-Zehebiyye, Mısır 2000.
- eş-Şemhî, Rahîm Hâdî, *el-Edeb 'inde Benî Eyyûb, el-Muvakkifu'l-Edebî*, 589, (49), Mayıs 2020, 39-50.
- Şen, Ahmet, Demir, Erdoğan, "Câhiliye Dönemi Şairlerinden el-Efveh el-Evdî'de Fahr Teması", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 12, 2019, 195-221.
- Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler" *DİA*, İstanbul, XII, 20-31.
- _____, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İsam Yayınları, Ankara 2018.
- _____, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- _____, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

- eş-Şeyh Ahmed, ‘Âmir Fethî Muhammed, *Fennu’l-Hitâbe fi’l-‘Asreyne’l-Eyyûbîyyu ve’l-Memlûkiyyu’l-Evvel Dirasetun Tahliliyyetun Edebiyetun*, Câmi‘atu’ş-Şarki’l-Evsat, Amman 2015.
- Şeyhu, Nâzım Reşîd, “Şi‘ru’l-Harb fi ‘Asri benî Eyyûb”, *Câmiatu’l-Mûsul, Mecelletu Kulliyeti’l-Âdâb*, 15, 1982, 87-127.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu’l-Eyyûbîyyîn fi Mısır ve Bilâdu’ş-Şâm ve İklîmi’c-Cezîre (1174-1263)*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2008.
- Taş, Aydın, “Selâhaddîn Eyyûbî Döneminde Fakih Bir Devlet Adamı: Bahâuddîn İbn Şeddâd (539-632/1145-1234)” *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu: 13-14-15 Ekim 2016-Elazığ: Bildiriler (2509-2521)*, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2016.
- Tırâbîşî, Muhammed Fâiz Sinkerî, *eş-Şatranc ve’n-Nerd fi’l-Edebi’l-‘Arabî*, ts., b.y.y.
- et-Ticânî, Ahmed b. Muahmmmed, *er-Rihletu’t-Ticâniyye*, Thk. Hasan Husnî ‘Abdulvehhâb, ed-Dâru’l-Mağribiyye li’l-Kitâb, Tunus 1981.
- Togan, A.Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Toprak, Faruk, “Yâkût el-Hamevî’nin Mu‘cemü’l-Büldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi*, 8,(21), 2004, 173-181.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- Usâme b. Münkız, *Dîvânu Usâme b. Münkız*, Thk. Ahmed Ahmed Bedâvî, Hâmid ‘Abdulmecîd, ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1983.
- Usâme b. Munkîz, *el-Menâzil ve’d-Diyâr*, Thk. Mustafâ Hicâzî, Dâru Su‘âd es-Sabâh, Kâhire 1992.
- Uylaş, Sait, *II. Abbâsî Asrı’nda Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- _____, *Arap Edebiyatında Mizah: Mısır Örneği*, Divân Kitap, Ankara 2010.
- Üstün, Mahmut, *Endülü’s Edebiyatı: Benî Ahmer/Nasrîler Dönemi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2021.

- el-Vehrânî, Rukneddîn Muhammed b. Muhammed, *Menâmâtü'l-Vehrânî ve Makâmâtuhu ve Resâiluhu*, Thk.İbrahim Şa'lân, Muhammed Nağş, Menşûratu'l-Cemel, Köln 1998.
- Yanık, Nevzat H., *Arap Edebiyatında Tasvir:Cahiliye-Abbâsîler*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2010.
- Yanık, Nevzat H. “Suriyeli Meşhur Şair İbnu's-Sâ'âtî”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 21, Erzurum 1995, 127-156.
- el-Yemenî 'Umâre, *Dîvânu 'Umâre el-Yemenî*, el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Mısır ts.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I, İstanbul 1988, I, 31-48.
- Yılmaz, İbrahim “Sultan Selâhaddîn ve Onun Etrafında Gelişen Arap Şiiri”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, (12), 35-46.
- Yılmaz, Nurullah, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- _____, “Üçüncü Abbâsî Asrı Şiirinde Ana Temalar”, *Doğu esintileri İranoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, Temmuz 2017, 123-140.
- _____, “Üçüncü Abbâsî Asrında Nesir Sanatı ve Öncüleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 58, 2017, 37-47.
- _____, *Modern Arap Şiirinde İğtirab*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2022.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 87-104.
- Zâyid, Mustafâ Mahmûd, *en-Nesru'l-fennî fi ahdeyi'd-devleteyn ez-Zengiyye ve'l-Eyyûbîyye fi Mısır ve 'ş-Şam*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2004.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn, *Zehru'l-'Ârîş fi Tahrîmi'l-Haşîş*, *Daru'l-Vefâ*, Thk. es-Seyyid Ahmed Ferec, Mısır 1990.

İnternet Kaynakları

<https://www.aldiwan.net/poem2452.html> (Erişim Tarihi: 04.05.2023)

<https://www.aldiwan.net/poem2452.html> (Erişim Tarihi: 10.05.2023)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	